सं ४३५० ग्रंथपरिमाणं ५५०. दल १ ताड २

शब्दावलिः व्याकरण

नं. ४५

रू.
व.
१

ॐ स्वस्ति सिद्धं ॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महे
श्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः सर्वज्ञमनन्तगुणं प्रणम्य बा
लप्रबोधनार्थमिदं रूपावतारमल्पं सुकलापं संकरिष्यामि ॥ तत्रादौ प्रत्या
हारग्रहणस्य व्यवहारज्ञापनार्थमनुवर्ण्यते ॥ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔ
च् हयवरट् लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथचटत
व् कपय् शषसर् हल् इत्यत्र णकारस्य उपदेशे ऽजनुनासिक इदित्यतः उपदे
शे ऽच इति इदिति चानुवर्तमाने हलन्त्यम् उपदेशे ऽवस्थानान्त्यपादे यदन्त्यं हल्
इत्संज्ञं भवति इतीत्संज्ञायां स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इत्यतः स्वरूपमित्यनेनानुव
रूपमित्यनुवर्तमाने आदिरन्त्येन सहेता आदिर्वर्णोऽन्त्येन इता सह गृह्यमाणस्त
न्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य तेनाणित्यनेनाकार इका
र उकाराः गृह्यन्ते एवमस्य णकारस्यैकेनैव ग्रहणम् उरण्रपर इत्यकारेण क
कारस्य ग्रहणं त्रिभिः अकः सवर्णे दीर्घ इत्यकारेण इको गुणवृद्धी इतीकारेण
उगितश्चेत्युकारेण ङकारस्य ग्रहणमेकेन एङि पररूपमित्येकारेण चकारस्य
ग्रहणं चतुर्भिः अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यकारेण इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च

ऊं.
१

नीकारेण एचोयवायाव इत्येकारेण ···· ऐकारेण ऋकारस्य ग्रहणमेकेन मस्त्रोदीत्

कारेण ल्कृण् इत्यत्र णकारस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यका

रेण इणःकोविनीकारेण इकोयणचीतियकारेण ङमुह्रस्वान्नित्यं येनेन एवेण

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्येकमनेन णकारेण मकारस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः ङमः

खय्यंपार इत्यकारेण हलोयमांयमिलोप इति यकारेण ङमोह्रस्वा दचि ङमुण्नित्यमि

ति ङकारेण नकारस्य ग्रहणमेकेन अतोरोरोपजीतियकारेण छछशाइत्यत्र वर्ग

स्य ग्रहणं द्वाभ्यां एकाचोबशोभष्झषन्तस्येतिभकारात्झकाराभ्यां शकारस्य ग्रहण

पञ्चभिः भामगोष्वएवंस्ययोशीति अकारेण हशिचेति हकारेण ने⁻ शिङ्कतीन्विषः

कारेण झलांजशोऽन्तेतिजकारजकाराभ्यां एकाचोबशोभष्झषन्तस्येत्तिवका

रेण वकारस्य ग्रहणमेकेन नश्छव्यप्रशानिति छकारेण यकारस्य ग्रहणं चतुर्भिः १

अनुस्वारस्य ययिपरसवर्ण इतियकारेण मयउञोवोवेतिमकारेण झयोहोऽन्यतरस्या

मिति झकारेण ङमःखय्यंपरे इति खकारेण रेफस्य ग्रहणं पंचभिः अयोनुनासिका

नुनासि कोऽनुनासिकोवेतियकारेण झरोझरिसवर्णे इति झकारेण खरिचेति १

खकारेण अभ्यासेचर्चेति चकारेण शर्परेविसर्जनीयः खयइतिषकारेण हलाइत्यत्र लका

रस्य ग्रहणं षष्ठ्यः अलोऽन्त्यस्येत्यत्र यथा ऽत्यकारेण हलोऽनन्तराः संयोग इति हकारेण
लोपो व्योर्वलीति वकारेण रलो व्युपधाद्धलादेः संश्चेत्यत्र रेफेण झलो झलीति झकारे
ण शल इगुपधादनिटः क्स इति शकारेण तथा चोक्तं एकस्माद् ङञणवटा द्वाभ्यां ष
स्त्रिभ्य एव कणमाः स्मृताः ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः इति प्रत्याहारग्रह
णविभागः णकारादीनां हलन्तत्वेऽपि नाज्झलादिकार्यं न भवति प्रत्याहारग्रहणार्थमुप
दिष्टत्वात् तत्प्रत्याहारग्रहणावस्थायामेवावस्थाने अन्यत्रानेतत्संज्ञकत्वात् तस्य
लोपः यस्य यत्संज्ञा तस्य लोपः भवतीति लोपः कश्च लोपः अदर्शनं लोपः वर्णा
नामदर्शनं लोपसंज्ञं भवति किमदर्शनं अश्रवणं अनुच्चारणं अनुपलब्धिरभावो
वर्णविनाशः इत्यनर्थान्तरमेतैः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते तस्यार्थस्यायमर्थ इति संज्ञा वि
धीयते अणादयश्च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् अण् इदं णकारेण पट् अट् यञ्
जश् भष् अक् इक् उक् एङ् इण् यण् परेण णकारेण अम् यम् ङम् अच् इच् एच्
यय् मय् झय् खय् चय् यर् झर् खर् चर् शर् अश् हश् वश् झश् जश् बश् छव् अल् हल् वल् रल्
झल् शल् इति प्रत्याहाराः अथादिवर्णनियम इवर्णउवर्णग्रहणमकारस्य विवृताद्यथापि हितायनेह
कारादिषु कारश्चारणार्थः लकारस्य तु योकारः तस्य प्रयोजनं सवर्णग्रहणमिति उपदेशो ज...

नासिकाघत्त उपदेशेयोजनुनासिकः सइत्संज्ञोभवतिइतीत्संज्ञायांतेनहयव
डित्यत्ररेफेणरइतिप्रत्याहारग्रहणंभवतीतिप्रत्याहारग्रहणविभागः ॥ कथं
ऊनतिहानुपरिसारीच्चोरयोर्ग्रहणंतेसवर्णग्रहणात्कथं अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्य
यः अणवउदिच्चगृह्यमाणाः सवर्णस्यग्राहकोभवतिस्वस्यचरूपस्यप्रत्ययंवर्जयित्वा
तपरस्तत्कालस्य तःपरोयस्मात्सयेनपरः तादपिपरस्तपरः तपरोवर्णस्तत्का
लस्य आत्मनातुल्यकालस्यसवर्णस्यग्राहकोभवतिस्वस्यचरूपस्य किंतुनः
सवर्णत्वं तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं तुल्यशब्दःसदृशपर्यायः आस्येभवमास्यंस्थानं
ओष्ठतात्वकण्ठादिस्थानंप्रयतनंप्रयत्नः स्पृष्टतादिवर्णगुणः तुल्यावास्यप्र
यत्नौयस्यवर्णस्ययेनवर्णेनसहसमानजातीयंप्रतितत्सवर्णसंज्ञोभवतितत्रा
र्थविभागः ऊकालोज्ह्रस्वदीर्घप्लुताः उ १ ऊ २ ऊ ३ इत्येवंकालः ऊकालः ए
कमात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाः अचेयथाक्रमंह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाभवंति त
थाचोक्तं एकमात्रोभवेद्ध्रस्वोद्विमात्रोदीर्घउच्यते त्रिमात्रस्तुप्लुतोज्ञेयोव्यञ्जनंत्व
र्धमात्रकमिति ततश्चह्रस्वसंज्ञाकारः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः
स्वरितः उदात्तानुदात्तसमाहारोयोचस्वरितसंज्ञोभवतीतित्रिविधोभवति

स पुनः प्रत्येकं सानुनासिको निरनुनासिकश्चेति षड्विधो भवति कस्यानुनासि-
काः मुखसहनासिकावचनोनुनासिकाः मुखसहितानासिकाः मुखनासिका
मुखसहितया नासिकया य उच्चार्यते वर्णः सोनुनासिकसंज्ञो भवति एवं दीर्घ-
प्लुतानामेवमष्टादशप्रभेदभिन्नमवर्णकुलं अवर्णग्रहणात्प्रत्याहारमध्यपतितो
कारग्रहणादिति तथा इवर्णः उवर्णः ऋवर्णः लृवर्णस्य दीर्घो न संतीति द्वादशप्र-
भेदः संध्यक्षराणां ह्रस्वा न संतीति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि अन्तस्था द्विप्रभेदा रे-
फवर्जिताः यवलाः द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति रेफोष्मणां
सवर्णा न संति वर्गेण वर्गेण सवर्णा इति सवर्णस्य ग्रहणविभागः कस्य पुनः किं
स्थानं अकुहविसर्जनीयानां कंठः इचुयशानां तालु उपूपध्मानीयानामोष्ठः ऋ-
टुरषाणां मूर्धा लृतुलसानां दन्ताः एदैतोः कंठतालु ओदौतोः कंठोष्ठं वकार-
स्य दन्तोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य कः कस्य पुनः कः प्र-
१ यत्नः स्पृष्टं करणं स्पर्शानां कादयो मावसानाः स्पर्शाः ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानां विवृत-
मूष्मणां स्वराणां च संवृतमकारस्येति स्थानप्रयत्नविभागः ह्रस्वस्य अवर्णप्रयोगे
संवृतं दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम् तेषां मध्ये सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमिह शास्त्रे विवृ-

तद्यं प्रत्याहाराय तेनस्य प्रयोगार्थं अअ इति शास्त्रांते प्रत्यापत्तिः करिष्यते स्वरूपा
हि प्रकृतस्य रूपस्य आप्तिः प्रत्यापत्तिः अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिर
स्त थाजिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च हकारं पंचमैर्युक्तं अंतस्था
भिश्च संयुतं उरस्यं तं विजानीयात् कंठ्यमाहुरसंयुतं इति स्थानप्रयत्नविभागः
अचः स्वराः हल् व्यंजनं एवं संख्यवर्णानि कादयो मावसानाः स्पर्शाः यरलवा अ
न्तस्थाः शषसहा ऊष्माणः ᳵक इति जिह्वामूलीयः ᳶप इत्युपध्मानीयः अं इत्य
नुस्वारः अः इति विसर्जनीयः ॥ इति संज्ञावतारः समाप्तः ॥ अथ संहितावता
र उच्यते ॥ एवं त्र्यमिति स्थिते । संहितायां का च संहिता परः सन्निकर्षः संहि
ता परशब्दो ऽतिशयेन ह्रस्वे सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः पदयोः सन्निकर्षो वर्णानां स
न्निकर्षः स संहितासंज्ञो भवति संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या
समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ततो वकारा ओकारस्य ऊकारो स्वरे ऽचं
त इति ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्यापि तिकाति तु संहितायामिति वर्तमाने छे
च छकारे परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति संहितायां आद्यंतौ टकितौ टित्कि
तावागमौ षष्ठीनिर्दिष्टस्याद्यंतावयवौ भवतः इत्यादि शिष्टं वतः किष्ट वति ड

ह्रं दीं ५

कारः उच्चारणार्थः चकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा तस्य लोप इति लोपः प्रयोजनं
श्चुत्वे तोः कितावित्यवे शावित्यर्थः ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ स्तोः सकारतवर्गयोः श्चुना श
कारचवर्गाभ्यां योगे श्चुः शकारचवर्गौ आदेशौ भवतः सकारस्य श्चुना योगे श
कारः तवर्गस्य श्चुना योगे च वर्ग इति तकारस्य चकारः यथासंख्यमनुदेशः समा
नां संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते समानां समसंख्यानां समपरिपठितानां उद्देशिनाम
नुदेशिनां च यथाक्रमं उद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते इति यथाक्रमं सश्चि श्चो श्चार
ण वा तं श्चु एव च्छ उमिति सिद्धं भवति ह्रोः ह्रस्वे च्छ इति ईकारैकारयोः एवं यदीर्घ
संज्ञायां ह्रस्वे वर्तमाने दीर्घात् दीर्घस्य छे परतः तुगागमो भवति संहितायां विष
ये एवं वत् ह्रोः च्छः ह्रे च्छः वधूच्छाया कुमारीच्छाया इति स्थिते एवं दीर्घसंज्ञायां दी
र्घोदित्यनित्यं न किं प्रासे ॥ पदान्ताद्वा ॥ पदान्ताद्दीर्घाच्छकारे परतः पदान्तस्य दीर्घ
स्य वा तुगागमो भवति संहितायां विषये एवं वत् वधूच्छाया वधूछाया कुमारीच्छाया
कुमारीछायाः अत्र वधूशब्दस्यान्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदं आच्छादयति माङ्च्छ
दयति इति स्थिते द्वयोः तुगपि ङकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञायां तस्य लोपः प्रयोजनं
आङ्माङोश्चेत्यविशेषणात् पदान्ताद्वेति विकल्पेन न किं प्रासे आङ्माङोश्च आङ्माङोश्छे परः

ह्रं ५

तः नित्यं तुगागमो भवति संहितायां नन्वाउभयत्रापि ङकारस्य हलन्त्यमितीत्सं
ज्ञा प्रयोजनं तुगागमः कथं भवति आगमा ङ्ज्ञेति तुग्विधीयते नागमो ङेन कारा
भवति नैष दोषः एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति यथा श्वा उ ज्जुकर्णा इ श्वगो
श्वित्रे श्विते श्वीश्वा श्वेवं भवति नाश्वो नगरं भवतीति वचनात् तथा भवत्येव दोषे एवं
वत् आङ्कारयति इति हलसंधिः ॥ अथ स्वरसंधिरुच्यते ॥ दध्यत्र धामीत्रा
त्र मध्वत्र वध्वाकृतिः मात्रर्थः ह्राकृतिः ल्राकृतिः इति स्थिते संहि
तायामिति वर्तमाने इको यणचि इको यणादेशो भवति अचि परतः संहिता
यां यथासंख्यमिति परिभाषया यत्नेऽनुनासिकोऽननुनासिको वा इत्यलोपचाततत्स्वनुवर्त
माने अचो रहाभ्यां द्वे इति च अनचि च अचः उत्तरस्य यरः द्वे भवतः अनचि परतः
झलां जश् झशि झलां जश आदेशो भवति झशि परतः इत्यनेन वस्य धकारस्य जः
त्वे दकारे सवर्णस्थानेऽन्तरतमः स्थाने प्राप्यमानानां नानावर्णानामन्तरतमा आदेशा
उरण् आदेशो भवति हलो यमां यमि लोपः दध्यत्र मध्वत्र मद्ध्वत्र वद्धाकृतिः
पित्रर्थः ह्राकृतिः ल्राकृतिः एतेषु लोपे नेत्र कः लो अकः इति स्थि
ते इको यणचीत्यतो चीति वर्तमाने एचोऽयवायावः एचः स्थाने यथासंख्यं अय् अव्

लं॰ पं॰ ५

5

स्थाने अय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशा भवंति अचि परतः संहितायां यथासं-
ख्येन नयनं लवनं नायकः लावकः देवा इह खट्वा इह तव उदकं खट्वा ऊढा इति
स्थिते अदेङ्गुण इत्यदेङो गुणसंज्ञायां अदेङो गुणसंज्ञा भवतः एकः पूर्वपरयो-
रन्तरतम इत्याधिकृत्य आद्गुणः अवर्णादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने गुण एकादेशो
भवति स च स्थानेन्तरतम इत्यन्तरतमः अवर्णेवर्णयोरेकारः अवर्णोवर्णयोरोकार-
श्चेति भवति निर्देशोच्चारणं कर्त्तव्यं देवेह खट्वेह तवोदकं खट्वोढा अर्धर्चः त-
वल्कारः इति स्थिते ऋकार ऌकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्येति सवर्णसंज्ञायां आ-
द्गुण इति पूर्वपरयोः स्थाने गुणसत्वकोकारो भवति उरण्रपरः ऋवर्णस्य स्थाने यः
अण् आदिश्यमानः स रपरत्वाद्रपरो भवति स च स्थानेन्तर इत्युक्त्वा इति यथासंख्यं ऋ-
कारस्य रेफपरः ऌकारस्य लकारपरो भवति अवरोहाभ्यां हे ऐङ्गजेयोरेफलकारौ
ताभ्यां तन्त्रस्य परो हे भवतः अवर्चः यणाचयोर्हे भवत इति वक्तव्यम् तवल्कारः इत्य-
वाजायाधेहि त तव ओदनः खट्वा ओदन इति स्थिते वृद्धिरादैजिति आदैचो वृद्धिसंज्ञायां
आद्गुण इति वर्त्तमाने ॥ वृद्धिरेचि ॥ अवर्णात् एचि परतः एकाः पूर्वपरयोरन्तरतमो
वृद्धिरादेशो भवति तवेषा जायैषा तवौदनः खट्वौदनः मायघाढकं दीर्घइहते ।

ऊ॰ ५

मधुऋहनं होतृऋकारः दंध्यत्रं गंगाग्रायतनं खट्वाग्रं इति स्थिते अकः सवर्णे दी
र्घः अकः सवर्णे अचिपरे पूर्वपरयोः स्थाने अन्तरतम आदेशो भवति संहितायां माधा
च्छवां दधीहते मधूहनं होतॄकारः दंडाग्रं गंगायतनं खट्वाग्रं अक इति किं अग्र
ये कवये सवर्ण इति किं दध्यत्र अचीति किं कुमारीशेते । दंडहस्तः दधि शीतं म
धुभाजनं नित्यसवर्णसंज्ञा नास्ति । नाज्झलौ । तुल्यास्यप्रयत्नावप्यज्झलौ परस्परं स
वर्णसंज्ञौ न भवतः इति प्रतिषेधात् दंडहस्तः दधि शीतं अग्ने अत्र वायो अत्र इति
स्थिते अमि पूर्वः इत्यनुवर्तमाने एङः पदान्तादति । पदान्तादेङः अति परतः पूर्वप
रयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति अग्नेऽत्र वायोऽत्र पदान्तादिति किं नयनं ल
वनं अतीति किं घम्रागतः येआगताः पटोइह । पटोइह इति स्थिते अत्रायवावेः
रोहते भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य तस्यापि
लोपः शाकल्यस्य । अवर्णपूर्वस्य योः पदान्तयोः वकारयकारयोर्लोपो भवति
अशि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मते । नान्यथा पूर्वत्रासिद्धं । येयं सपाद सप्ता
ध्यायत्रक्रान्तात् तस्यां मध्ये पादेनाध्यायो सिद्धो भवति इत उत्तरं चोत्तरत्र तत्र यो यो
गः पूर्वं प्रति पूर्वत्रासिद्धो भवति इत्यसिद्धत्वात् संधिर्न भवति य आगताः पट

ष्टमाकल्पारत्येषामाचार्याणांमतेय्वोःलोपाभावःयथागताः पटविद्जाऽइतिविं
कस्मैअत्र असौअत्र कस्माअत्र असाअत्र असाअत्रअन्येषांमते कस्माअत्रअसाव
त्र । स्वरसंधिः । अथावामेवसंधिकार्येप्राप्तेप्रकृत्याभावउच्यते । देवदत्ताऽइह
लभते आगच्छतीतिस्थिते । अचेत्यादिति । अचांसत्रिविधानांमध्येत्याद् उदात्तादिभ
ह्रस्वपंडिःसंज्ञंभवतिभवतितत्तेनतेननिषिद्धंसवर्णत्वेनाइकलाविति दीर्घयोः ग्रहोरि
ततिषिद्धंत्वारन्यत्रननिषिद्धता प्राप्तंतवदेकस्मिन् एकस्मिन्नपिविशये अखित
कार्यभवत्यंतवश्यवाक्यस्यटेः प्लुत उदात्तः इत्यधिकृत्य ॥ दूराद्धूते च ॥ दूराद्धूते
वर्तमानस्यवाक्यस्यटेः प्लुतोभवतिसचेहाच्उत्याकारैकारयोःप्लुतसंज्ञायां । प्रकृ
त्यान्तःपादमव्यपरइतिवर्तमाने । प्लुतप्रगृह्याअचिप्लुताश्चप्रगृह्याश्चअचिपरतः
प्रकृत्याभवंति इतिप्रगृह्यसंज्ञकत्वात प्रकृत्याभावाद्गुणाद्यादेशोनभवतः ॥ देव
दत्ता ३ इहलभते ३ आगच्छ । अमीऽइतिवायइतिवहूइतिस्थिते ईदूदेद्विवचन
प्रगृह्यं ईत् ऊत् एत् इत्येवमन्तायेनविधिस्तदंतस्येतिविशेषणेनविशेषितं द्विवच
नांतंशब्दरूपंप्रगृह्यसंज्ञंभवति इतिप्रकृतिभाव । दीर्घयणादेशोनभवति अमीः
इतिवायइति वहूइति ईदूदेदितिकिं वृत्तावत्र द्विवचनमितिकिं कुमार्यत्र अमो

अत्र अमी आसते अमू अत्र अमू आसाते इति सिद्धं भवति एकारस्यनात्स्वराह
रणं अरमइतिकिं रामयत्रमालेतिकिं अमुकेत्रा । अअपेहि इइंद्रंपश्य इइति
एइतिस्थिते ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताइतिवर्तमाने । चादयोसत्त्वासत्त्वंद्रव्यं अस
त्त्वमद्रव्यं असत्त्वे वर्तमानाश्चादयोनिपातसंज्ञाभवंतिनिपात एकाजनाङ्-
एकश्चाभावाच्च एकाच्चनिपातयोएकाच्च मः अनाङ् आङ्वर्जितः प्रगृह्यसंज्ञोभ
वति उउस्वरे पूर्वंवत्प्रकृतिभावात्सवर्णेदीर्घोनभवति । अअपेहि इइंद्रंपश्य उ
इति एनिपातइतिकिं अत्रदत्तः आदत्तः एकाजितिकिं इतीह अनाङितिकिं
ईषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौचयः एतमातंविद्याद्वाक्यस्मरणयोरङि
त ------- ईषदर्थे आतप्तं उप्तं क्रियायोगे आ इहि एहि मर्यादायां आश्रये
त अयात अभिविधौ आ आर्यतत्त्वः आर्यतत्त्वः वाक्यं आ एवं नुमन्यसे स्मरणे आ
एवंकिलतत् अत्र आगः प्रत्यय इति निपातासंज्ञा ॥ नो इह भगो अत्र इतिस्थिते
एओ वचादयोसत्त्वेइतिनिपातसंज्ञा ओत् निपातइतिवर्तमानेतस्योकारेण तदं
तविधिः ओदंतो निपातो प्रगृह्यसंज्ञोभवति ततः एवंवत्प्रकृतिभावात्संहिता
कार्यंनभवति नो इह भगो अत्र निपातइत्येवपदविद् ॥ प्रकृतिभावः समाप्तः ॥

७

अथव्यंजनसंधिरुच्यते । वाक्‌ईड्य अवगृतः षड्गृह्णाति उत्याति त्रिष्टुप् अत्र इति
स्थिते । धादस्येतिवर्तमाने । झलांजशोन्ते । झलांपदांते वर्तमानानामंतरतमा
जशोभवंति वागीड्य अजनतः षड्गृह्णाति उद्याति त्रिष्टुबत्र । वाक्‌नयति अच्‌मात्रं ष
ड्गावानि तत्‌नयनं त्रिष्टुप्‌मिनोति इतिस्थिते झलांजशोन्तो तत्‌जस्महन्म् अत्र
रतस्येनततः । यरोयरोनुनासिकेनुनासिकोवा । यरः पदांतस्यानुनासिकेपर
मनुनासिकादेशोभवति विकल्पेनवच्चानुनासिकाः ॥ अननुनासिका ङञणाः
नमाः अत्रानुनासिकादेशोनभवति तत्रजशामेवश्रवणं वांनयति वाग्नयति अं
च्मात्रं वा अच्‌मात्रं षाड्गावानि वा षड्गावानि उन्नीतं वा उद्नीतं त्रिष्टुप्‌मिनोति
वा त्रिष्टुप्‌मिनोति वाक्‌हलति वा अच्‌हलानि षड्हलानि वा तत्‌हितं त्रिष्टुप्‌ह
ते इतिस्थिते पूर्ववत् जस्त्वेकृते तदस्यान्यतमोः पूर्वस्येतिवर्तमाने । झयोहोन्यत
रस्यां । झयः पदांतादुत्तरस्यहकारस्यस्थाने पूर्वसवर्णादेशोभवतिन्यतरस्यां महा
महाप्राणस्यसोष्मणोघोषवतोनादवतोहकारस्यस्थाने पूर्वसवर्णोमहाप्राणोवा
सोष्मवान् घोषवान्नादवान् वर्गचतुर्थोभवति वाग्घसति वा वाग्हसति अच्‌ह
लानिवा अज्झलानि षड्ढलानिवा षड्ढलानिवा षड्हलानि उद्धितंवा उद्हितं

ॐ ७

त्रिष्टुः श्रुतं वा त्रिष्टुः श्रुतं । वाक् शोभना अस्य सुवाक् षट् स्पृशामाः ततश्चेतं त्रिष्टुप्
श्रूयते । इति स्थिते ष्टुं वृत् जमस्त्वं अग्न्यासेऽश्व इति वर्तमाने । खेरिच । जलाद्या
देशो भवति खेरिपरे इति वचनं ततः चयो हेत्यनस्यामिति वर्तमाने । शश्छोटि ।
वयः पदान्तादुत्तरस्य शकारस्य छकारादेशो भवति अटि परतो नान्यत्र तस्मा वाक्छोभ
ना वा वाक्शोभना अच्छूरा वा अच्छूरः षट्छ्पामा वा षट्स्पामः तच्छ्रुतं वा तः श्चेत
त्रिष्टुप्छ्रूयते वा त्रिष्टुप्श्रूयते तच्छ्रुतमित्यत्र शात्वेनोभयत्र चकारः ॥ वाक्श्लतां
तत् श्मश्रु इत्यत्र अट्परत्वाभावेऽपि शश्छोऽमीति वक्तव्यम् इति वचनात् वाक्छ्लं
तां वा वाक्श्लतां तच्छ्मश्रु वा तः श्मश्रुः । प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः कृषन्नास्ते इति
स्थिते ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं । ह्रस्वात् परो यो ङमः पदान्तस्तस्मादुत्तरस्याचो नि
त्यं ङुट् णुट् नुट् आगमो भवति इति ङुट् णुट् नुट् इत्येते आगमा यथाक्रमेण भवन्ति आद्यन्तौ ट
कितौ इति आद्या भवन्ति तत्र टकारानुबन्धलोपः प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः कृषन्नास्ते ह्रस्वादि
ति किं प्राङास्ते अचीति किं क्रुङ्शेते ॥ भवान्छादयति भवान्ठकारेण भवान्थ
कुडिति भवान्चरति भवान्टीकते भवान्तरति इति स्थिते मन्त्रवसोऽनुस्वारः
छोऽशि । छमः खव्यपरे इति वर्तमाने । नश्छव्यप्रशान् इति नकारस्य पदान्त

मु॰ पं॰
८
8

स्य रुर्भवति अपरेऽव्विपरतः अशान्ताहं वर्जयित्वाऽकारस्य लोपः प्रयोजनं रोस्सुपीति
विशेषणं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा अत्र नप्रकरणे तोः पूर्वस्य वर्णस्यानुनासिका
देशो वा भवति इति वानुनासिकादेशः । अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । परस्मात्पूर्वान्यार्थः
यत्र पूर्वसूत्रेण अनुनासिकादेशो विहितः ततोऽन्यत्रानुस्वारागमो भवति । शेषि । ख
रवसानयोर्विसर्जनीयादेशो भवति । विसर्जनीयस्य सः । विसर्जनीयस्य परे तस्य
सकारादेशो भवति खवि परतः सतः अतः । सः इति सकारस्य शकारः ष्टुना ष्टुः सकार
टवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ वा देशौ भवत इति सकारस्य षकारः भ
वांश्छादयति भवांश्छादयति भवाण्डेण भवांस्तडति भवांस्तडति भवांश्चरति भ
वांश्चरति भवांस्तरति भवांस्तरति छवीति किं भवान्करोति अप्रशानिति किं प्रशा
न्चिनोति ष्टुतेन जकारः अपरेऽन्त्येव भवान्क्षरः । भवान्स्रोते उ इति स्थिते ढम
परे वानश्च अंपरे इति वर्तमाने सिद्धम् । नकारस्य परे तस्य अपरे शकारे परतस्तु
गागमो भवति एवं ङकारणकारयोर्लोपः पुनः शकारस्य शश्छोऽटि इति शकारस्य
वाच्छकारः उकारस्य उत्वं वकारः नकारस्य । नश्चापरे तस्य ञलि । नकारस्य म
कारस्य चापरे तस्यानुस्वारादेशो भवति । चलि परतः । अनुस्वारस्य ययि परसव

टी॰
८

र्णः अनुस्वारस्ययिपरतःपरसवर्णोदेशोभवति इतिञकारः भवाञ्छूते भवाञ्
छूते । हंयोषिहंयंडहं सायेह्नाहमसिहं रसमां इतिस्थितेहलिसर्वेषामितिपिहति
मोनुस्वारः । मकारस्य । पदांतस्यहलिपरतः अनुस्वारादेशोभवति । हंयोषहंयं
डेहंसायेहंहमसिहंरसमेहंकं गोषि । हंचरसिहं वमेहं भरसिहंपचसि । सम्
यंतासंवत्सरःयंलोकमितिस्थितेमोनुस्वारः । अनुस्वारस्ययिपरसवर्णः इत्यपिहु
त्य । वापदांतस्यपदांतस्यानुस्वारस्ययिपरतःवापरसवर्णोभवतिसचवर्गपंच
मोभवति यवलपरेतुसानुनासिकायवर्णाभवंति । हय्यंगोषित्वकरोवंगोषिहं
तरसित्वं । डरसि । हंपरचसिहंपरचसि । सांयंतासंयंता सःवत्सरःसंवत्सरः ।
यल्लोकंयंलोकं । तत्लुनातिभवान्लिखति इतिस्थिते । तोलि । डवर्गस्यपदांत
स्य लकारेपरतःपरसवर्णोलकारादेशोभवति । नकारस्यसानुनासिकोभवति तल्लु
नातिभवांल्लिखति ॥ इतिव्यंजनसंधिःसमाप्तः । अथविसर्जनीयसंधिः । कःश्रा
तेवाःचरति कःछादयति ततचरति तत्छादयति । ततजयति ततझषति तत
नकारः इतिस्थिते । विसर्जनीयस्यसइतिसत्वं तस्यश्चोःश्चुनाश्चुरितिशकारः ड
वर्गस्यचवर्गः कश्चरतेकश्चरति कश्छादयति उच्चरति उच्छादयति तज्जयति तज्झ

सं॰ चं॰ ५

ति गल्लांजश्शोंते इति जः श्चे च णकारस्य जकारः तत्र नकार उत्पन्नः अत्वं चकारः पुनः ग
ल्लांजश्शोंते इति जश्श्चे च णकारस्य जकारः यरोनुनासिकेनुनासिको वा । इति विकल्पेन
नकारः तत्र चकारः तत्र जकारः विश्नः प्रश्नः इति स्थिते न पदान्ताट्टोरनामित्यपि कृ
त्य शात् शकारात् उत्तरस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न भवति विश्नः प्रश्नः । कः षड्डेकः टीकते ढकः
टकारेण तत्र टेकते तत्र ढकारेण उत्तडीनं उत्तढौकते तत्र णकारेण इति स्थिते । विश
जेनीयस्य सत्वकृते रतोरस्य नाम्रश्लिमिवर्तमाने ष्टुना ष्टुः । सकार तवर्गयोः ष्टुना षव
र टवर्गाभ्यां योगे ष्टुः षकार टवर्गौ भवतः सकारस्य ष्टुना योगे षः तवर्गस्य ष्टुना योगे ट
वर्गः इत्यर्थः कः षड्डेकः षड्डीकते तड्डकारेण तड्डीकते तड्डकारेण उड्डीनं उड्
ढौकते ष्टुत्वेन टकारे कृते गल्लांजश्शोंता इति जः ष्ड्कारः ततः णकारेण उत्पन्न प्राप्ते
ष्टुत्वे टकारः पुनः जश्चेन ड्कारः ततो यरोनुनासिकेनुनासिको वा इति विकल्पेन णकारः उम
कारेण तड्डनकारेण । श्वलिड् मायेम पुलिड् उवति इति स्थिते ष्टुष्टुत्वे प्राप्ते । न पदान्ताट्टो
रनाम् । पदान्तात् टवर्गात् उत्तरयोः सकार नकारयोः नाम्वर्जितयोः ष्टुत्वं न भवति श्वलिड्
सायेम पुलिड् तरति षण्णामिति किं षण्णां अग्निचित् षडे महान् षंडे इति स्थिते । तोः षि ।
तवर्गस्य पदान्तस्य षकारे परतः ष्टुत्वं न भवति अग्निचित् षडे महान् षंडे । कः शेते ३ कः

श्री॰ ५

षंडे कःत्साया विसर्जनीयस्य सः इति सत्वं शर्परे विसर्जे इ कःत्साया विसर्जनीयस्य स
(इति सत्वं) विकल्पेन । वा शरि । विसर्जनीयस्य परे तस्य शरि परतो वा विसर्जनीयादेशो
भवति कः शेते शत्वं शस्य शः कः शेते कः षंडे षत्वं सस्य षः कः षंडे कः साय वा कः
साये । कः करोति कः खनति । कः पाति कः फलति इति स्थिते विसर्जनीयस्य परे
तस्य वा ःक ःप इत्येतावादेशो भवतः चकाराद्विसर्जनीयः च भवति कपावुच्चारणार्थौ
कः करोति वा कः करोति कः खनति वा कः खनति कः पाति वा कः पाति कः फल
ति वा कः फलति कः स्थितः हृत्वः स्थितः इति स्थिति विसर्जनीयस्य सत्वे प्राप्ते खर्प
रे शरि विसर्जनीयस्य लोपो वक्तव्यः कस्थाने हृत्व स्थितः । इति विसर्जनीयसंधिः ॥
अथ स्वादिसंधिः ॥ हृत अत्र अमत अत्र इति स्थिते अर्थवद्धातप्रत्ययः प्रातिपदिके
का अभिधेयवचनोर्थमाहुः अर्थवच्छब्दरूपं धातुं प्रत्ययं च वर्जयित्वा प्रातिपदिकः
संज्ञं भवति । ततः प्रत्ययः परश्च । स्याद्प्रातिपदिकाभिधेयादित्यत्र । स । औ जस अमौ
शस टाभ्यांभिस ङेभ्यांभिस ङसिभ्यांभ्यस ङसओसआम ङिओसप यान्तांश्चावंता
त प्रातिपदिकाच्चपरे स्वादयः प्रत्यया भवंति अत्र सर्वे स्वादिप्रत्यया भवंति अत्र स
र्वे स्वादिप्रत्ययप्रसंगं वक्ता विवक्षाये विकामाह प्रवृत्तिर्विवक्षावशात् अर्थमात्रवि

वक्तायां प्रातिपदिकार्थे लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । प्रातिपदिकार्थकार्ये लिंगप
रिमाणवचनमात्रे प्रथमा । प्रातिपदिकार्थः सत्ता लिंगं स्त्री पुंनपुंसकमिति परिमाणं प्र
स्थादि । वचनमेकद्विबहुत्वादि मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते प्रातिपदिकार्थमात्रे
लिंगमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति तत्रापि युगपदेकवचनद्विव
चनबहुवचनाप्रसंगे वक्तृविवक्षावशादर्थमात्रैकत्वविवक्षायामेकयोर्द्विवचनैक
वचन । द्वित्वैकयोर्द्विवचनैकवचनेतवतः । बहुषु बहुवचनं । बहुष्वर्थेषु
विवक्षितेषु बहुवचनं भवति अदिदानीमेकार्थविवक्षायामेकवचनं भवतीत्येकवच
नं किं वचनं । तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । तान्येकवचनद्विवचनबहुवच
नान्येकशः । इत्यधिकृत्य । सुपः । त्रीणि त्रीणि वचनानिभूत्वाप्येकशः । एक
वचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवंति इत्येकवचनं स्त्र । उकारस्योपदेशेऽजनुना ।
सिक इत् इति इत्संज्ञा लोपः प्रयोजनं ग्रहसऊमलोपं चेति विशेषणं । तत्र । स्वौ
नंतं परं स्वमिजो प्रत्याहारो नवतीति इत्तेव यच्छब्दरूपं तत्परसंज्ञं भवति इति परसं
ज्ञायां परस्येति वर्तमाने ससजुषोरुः । सकारांतस्य पदस्य सजुषश्च रुर्भवति उकार
रूपः प्रयोजनं रोरुपीति वि-------- षेशणं अततत इति वर्तमाने । अतो रोर

प्लुतादप्लुते । अप्लुतभाविनः अकाराद् उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति अप्लुतभावि
नि अकारे परतः आद्गुण इति गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वं वृतोऽत्रप्लुतो
त्र । देवयाति अश्वो वहति इति स्थिते एवं तत्प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचनं
सतथं ससोरुत्वे कृते । हशि च । अप्लुतभाविनः अकाराद् उत्तरस्य रोरुकारादेशो
भवति । हशि परतः आद्गुणः देवो याति अश्वो वहति देवा इह सोमपा अत्र इति
स्थिते तयोः तथैव सोरुत्वे कृते रोऽसुपीत्यपि कृत्य भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशी
पूर्वस्य वेरोर्यकारादेशो भवति अशि परतः यल्लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः अवर्ण
र्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्गुणदीर्घौ न भवतः देवइह सोमपाअत्र शाकल्यादन्येषां
मते न लोपाभावपक्षे देवयिह सोमपायत्र । भगवन् इह भगवन् अत्र अघवन् एहि
इति स्थिते विभाषा भवन्भगवन्नघवतां रोश्चावस्य । भवन् भगवन् अघवन् इत्ये
तेषां नकारस्य विभाषा रुर्भवति अवशब्दस्य च ओकारादेशः उकारस्तु प्रयोजनं
रोरीति विशेषणात् ततः भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति रोः यकारः तस्य ङितो गार्ग्यस्य
ओकारान्तादेशाद् उत्तरयोः यकारवकारयोर्नित्यं लोपो भवति अशि परतः गार्ग्यग्र
हणं पूजार्थं न तु विकल्पार्थं । तस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् अवर्णात् पूर्वे

रू॰ पा॰ ११

रुत्वं च न भवति भोऽइह भगोऽत्र अघोऽहि हलाभावपक्षे ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्य
मित्यनेन नुट् भवति भवन्निह भगवन्नत्र अघवन्नेहि भगवन्नाम्र । देवास्हसंतिं
इति स्थिते नैव न कार मकारयोः रुत्वे कृते एवं वत् यकारे च कृते हलि सर्वेषां ह
लि परतः यकार वकारयो लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भोगच्छ । देवा ह
संति । अग्निरत्र । पटुर्गच्छ लोपाति इति स्थिते एवं वत् प्रथमैकवचने कृते तस्य स
स्त्वे पोरविति रुत्वे कृते विनिमित्ता । भावात्विसर्गाभावाः अग्निरत्र पटुर्गच्छति ना
यात्ति अचेरहाभावात्वरुड यत्र गकार यकार योर्हिवचने लनङि चेकारस्यापि
हिर्भावः । पुनरुत्तमउ अग्निरग्नौ पटुरगा इति स्थिते एवं वत् प्रथमैकवचनं रुत्वन
र् चाहूस्य स्वरादि निपातमव्ययं । स्वरादयश्च निपाताश्चाव्ययसंज्ञा भवंति इत्यव्य
यसंज्ञायां एपत्रियनजितोऽनिलगजो इत्यादिरुत्य अव्ययात् सुपः अव्ययादुत्त
रस्यापः सुपश्च लुग्भवति । वाच्च लुक । प्रत्ययस्य लुक श्लुलपः प्रत्ययादर्शनस्य
लुक श्लु लुप इत्येता संज्ञा भवंति मत्वा लुकसंज्ञायां अग्निपटुशाहाभ्यास्ताः कृत्वम
नवंयल्लोपः रुद्धि ढिलोप इत्यपि कृत्य । रोरि । रेफस्य रेफे परतः लोपो भवति ।
द्रुलोप पूर्वस्य दीर्घो भवति । ढकाररेफयो लोपनिमित्तयोः परतः पूर्वस्याणः

ॐ॰ ११

स्थानदीर्घो भवति अक्तिति पूर्वेण णकारेण अण्प्रत्याहारो गृह्यते अणुदित्सवर्णस्य चा
प्रत्यय इत्यत्र परेण णकारेण अण्ग्रहणं पुनारमते अभीरादीपहराजा ॥ मनस्+रथ इति
स्थिते । तथैव साद्यत्वात्ति: प्रथमैकवचनं सु । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्
हलन्तात् ङ्यन्तात् आबन्ताच्च दीर्घात् उत्तरं सु । तिसि इत्येतत् अपृक्तं हल् लुप्यते । ''''
'''' इति मोल्लक मनस् रथ रोरिति सत्वं उकारलोपः मनर् रथ इति स्थिते हशि चेत्युत्वं रो
रीति रेफलोपश्च प्राप्नोति । उभयप्राप्तौ विप्रतिषेधे परं कार्यं । तुल्यबलयोर्विरोधः
विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे तत्परं कार्यं भवतीपरत्वात् रोरीति रेफलोपे प्राप्ते पूर्व
त्रासिद्धमित्युत्वस्य त्वं प्रतिलोमस्य स्यासिद्धत्वात् हशि चेत्युत्वं भवति । आद्गुणः
मनोरथः । एतद् करोतीति तद् गच्छतीति स्थिते तथैव प्रथमैकवचनं सु उकारलो
पः अपृक्त आविभक्ताविति त्यदादीनामः । त्यद् आदिर्येषां ते त्यदादयः त्य
दादीनाम् अगानाम् अकारादेशो भवति विभक्तौ परतः सच अलोन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य का
र्यमन्त्यस्य अलो भवतीति रकारस्य भवति । अतो गुणे । अकारान्तस्याङ्गस्य गुणे गुण
संज्ञके वर्णे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । त्यदादीनां तकारद
कारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे

हलि । एतत्तदोर्विद्यमानककारयोः नञ्समासवर्जितयोः संबंधिनः सोर्लोपो भवति ह
लि परे । इण्कोः । तेविसर्जनीयस्यापवादोयंपि । इत्यपि ज्ञातव्य । आदेशप्रत्यययोः इणः क
वर्गाश्च उत्तरोय आदेशसकारः प्रत्ययसकारस्तस्य सकारस्यादेशो भवतीति षकारः एषः
करोति स गच्छति अनञ्समासे इति किं अनेषो गच्छति असो गच्छति ॥ इति संहिताव
तारः । अथ विभक्त्यवतारः । तत्रादौ विभक्तीरुपदिश्य विभक्तिश्चेति संज्ञा
च विभक्तिसंज्ञाविधानात् तत्ररूपः संक्षेपेणास्य विभक्तयः उच्यन्ते काः पुनस्ताः स्वौ
जस् इति प्रथमा अम् औट् शस् इति द्वितीया टा भ्यां भिस् इति तृतीया ङे भ्यां भ्यस् इति च
तुर्थी ङसि भ्यां भ्यस् इति पंचमी ङस् ओस् आम् इति षष्ठी ङि ओस् सुप् इति सप्तमी । एताः
पुनः सप्तविभक्तयः प्रातिपदि------कात्परा भवन्ति द्विविधं प्रातिपदिकं अजन्तं हल
न्तं च तत्पुनस्त्रिविधं स्त्रीलिंगं पुंलिंगं नपुंसकलिंगं च तत्राजन्ते पुंलिंगे प्रथममः
कारान्तात्पुंलिंगात् वृक्षशब्दात्परास्सप्तविभक्तयः प्रयुज्यन्ते वृक्षस् इति स्थिते अर्थवद
धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति वर्तमाने स्वाजमित्यादिनाख्यायत्वात्तिः तत्र सर्वेषा
म्प्रत्ययप्रसंगवक्तुर्विवक्षा एकविकासमवृत्तिरिति विवक्षावशात् अर्थमात्रविवक्षा
यां प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति प्रथमाविभक्तिर्भवति तत्रापि

एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञं भवति विवक्षावशादर्थमात्रैकत्वविवक्षायां तातै
कवचनं द्विवचनं बहुवचनं नानेकशः इति वर्तमाने अपद इति प्रत्येकमेकवचनादि
संज्ञायां द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्येकवचनं स उकारलोपः प्रयोजनं सस्मडो
सल्लोपश्चेयत्र । सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञायां सत्यां पदस्याधिकृत्य ससजुषो
रुरिति सकारस्य रुत्वं उकारलोपः प्रयोजनं रोरीति विशेषणं । विरामोवसानं ।
ना. वर्णानामभावः । विरामः सोवसानसंज्ञो भवति इति अवसानसंज्ञायां खरवसानयोर्विस
र्जनीयः इति विसर्जनीयादेशो भवति रामः द्व्यर्थविवक्षायां द्विवचनं औ । राम राम औ
इति स्थिते । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । सरूपाणां समानवर्णानां शब्दाना
मेव विभक्तौ परतः एकः शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते सकारादकारस्य लोपः अकः सवर्णे
दीर्घः इत्यपि प्राप्ते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः प्रथमद्वितीययोर्या ज्यादौ विभक्तौ परतः
पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णो दीर्घ एकादेशो भवतीति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते । नादि
चि । अवर्णादादिच्यादिचि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति इति प्रतिषेधो भवति । वृ
द्धिरेचीति वृद्धिः । रामौ तथैव बह्वर्थविवक्षायां बहुषु बहुवचनं । बहुष्वर्थेषु वि
वक्षितेषु बहुवचनमेव भवतीति जस् राम जस् इति स्थिते जकारादकारस्यापकर्षाज

सा॰ पा॰ १३

13

कारस्य । शुङ् । चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादिभूतौ इत्संज्ञौ भवतः तस्य लोप इति लोपः
प्रयोजनं जसः शीति विशेषणार्थं हलन्तश्च इति स्थिते सकारस्य हलन्त्यमिती त्संज्ञायां प्राप्ता
यां । न विभक्तौ तुस्माः । विभक्तौ वर्तमानानां टवर्गसकारमकाराणां इत्संज्ञा न भव
तीति प्रतिषेधः एवमन्यत्रापि विभक्तिस्थानां टवर्गसकारमकाराणां मित्संज्ञाप्रति
षेधो वेदितव्यः ह्य्काकारसकारमपकृष्य । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । इति दीर्घः आकार
सस्य रत्वं तस्य रेफस्य विसर्जनीयः वृक्षाः । वृक्षस्तिष्ठति वृक्षौ तिष्ठतो वृक्षास्तिष्ठ
न्तीत्यादि क्रियाभिः संबंधः । तथैव संबोधनविवक्षायां वृक्षाः इति स्थिते पूर्ववत्प्राप्ति
कसंज्ञायां सत्यां प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । इत्यनुवर्तमाने
संबोधने च । संबोधनेऽर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति किं च संबोधनं आभिमुख्यकारणं
संबोधनं तत्रैकवचनं सि एकवचनं संबुद्धिः संबोधने या प्रथमा विहिता तस्या एक
वचनं सि एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं भवति लोपो नव्योर्वलीति वर्तमाने एदङ्ग्रस्वात् संबु
द्धेः । एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्च परस्याः संबुद्धेः तस्याः हलश्च तेन संबोधनाभिव्यक्तिर्यं हे वृ
क्षः एवं प्रयुज्यते हे वृक्ष किं वा एतमे इत्यादि क्रियायोगः द्विवचनबहुवचनयोः पूर्वव
त् हे वृक्षौ हे वृक्षाः । तथैव कर्मविवक्षायां वृक्ष इति स्थिते पूर्ववत्प्रातिपदिकसंज्ञायां

ः

नि॰

डो॰ १३

अविशेषेणस्वाद्युपत्तौ प्राप्तायां विवक्षावशात्कारकं इत्यधिकृत्य । कर्तुरीप्सिततमं
कर्म । कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । अनभिहित इत्य
पि । कर्मणि द्वितीया तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते अनुक्ते कर्मणि कारके द्वि
तीया विभक्तिर्भवति तत्रापि कर्मैकत्वविवक्षायां द्वयोः द्विवचनैकवचने इत्येक
वचने अम् कृते अ अ इति स्थिते । अमि पूर्वः । अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो
भवति अमि परतः कृतं पदम् इत्येवमादि क्रियायोगः द्व्यर्थविवक्षायां द्विवचनं औट् कृ
ते औट् इत्यस्थिते टकारस्य हलन्त्यमिति इत्संज्ञा तस्य लोपः प्रयोजनं सर्वत्र न ङसका
रे अत्र त्रस्तडिमि प्रत्याहारग्रहणे औड्द्विरेवीति रुडि हलोपश्च बह्वर्थविवक्षायां बहु
वचनं कृतशस् इति स्थिते शकारस्य लशक्वतद्धिते तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादौ
वर्तमान लकार शकार कवर्गा इत्संज्ञा भवन्तीति इत्संज्ञायां तस्य लोपः प्रयोजनं
तस्माच्छसो ...... नः पुंसीति विशेषणं अउहितः इति किं बहुवः बहुत्वार्थ शस्का
रकारस्य उरस्यामिमिति यं तस्माच्छसो नः पुंसि । तस्मात् शसः सवर्णदीर्घो इत्यस्या
शस्येवयवस्य सकारस्य नकारादेशो भवति पुंसि विषये हलान्त्यपद । अत्र अट्कुप्वा
ङ्व्यवायेऽपीति णत्वं प्राप्तं नेति वर्तमाने पदान्तस्य नकारस्य णत्वं न भवति । ३ । न

हैं॰ पं॰ २४

तथैवकर्त्तृकरणविवक्षायां । हूतइतिस्थितेएवंवक्ष्यातिपरिकसंज्ञायां अविशेषेण॰
स्याद्युत्पत्तौप्राप्तायांविवक्षावशात् स्वतन्त्रःकर्त्ताक्रियाप्रतिसिद्धयःस्वातन्त्र्येणविवक्षि
तोऽर्थस्तत्कारकंकर्त्तृसंज्ञंभवति इतिसाधकतमंकरणम् । क्रियाप्रसिद्धौयत्प्रकृष्टोपका
रकंविवक्षितंतत्कारकंकरणसंज्ञंभवतिइतिकर्त्तृकरणसंज्ञायां । कर्त्तृकरणयोरेकत्वविव
क्षायांतृतीयैकवचनंभवतिजहज्जइतिस्थितेजकारस्य । चुटू । प्रत्ययस्यादिभूतौ
चवर्गटवर्गौइत्संज्ञौभवतः इतीत्संज्ञायांतस्यलोपःप्रयोजनं जनसिङ्सामिनाङ्गस्य इ
तिविशेषणंयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेअंगंयस्मात्प्रत्ययविधीयतस्तत्वाप्राति
पदिकाख्यादिशब्दरूपंप्रत्ययपरेअंगसंज्ञंभवतिततः । अंगस्यअतोभिसऐस् इतिव
र्त्तमाने । टङसिङसामिनात्स्याः अकारान्तादंगाट्टङसिङसां इत्येतेषांइनआत्
स्यइत्येतेआदेशाभवंतिआद्गुणः । रषाभ्यांनोणःसमानपदे । इत्यधिकृत्य । अट्कुप्वा
ङ्नुम्व्यवायेऽपिरेफषकाराभ्यामुत्तरस्यनकारस्यणकारादेशोभवतिसमानपदस्थौचेन्निमित्त
निमित्तिनौभवतः अट्कवर्गपवर्ग आङ्नुम्व्यवायेऽपि अव्यवायेऽपि । हूतेनास्थीयते । त
थाद्विवचनेभ्यां अतोदीर्घोयञिइतिवर्त्तमाने । सुपिच । अकारान्तस्यांगस्यदीर्घोभवतियः
आदौसुपिपरतः हूताभ्यांस्थीयते । तथाबहुवचनेभ्यं । अतोभिसऐस् । अकारान्ता

14

डीं॰ १४

रंगाड्न्नरस्याभिमतःएसादेशोभवतिसचानेकाल्त्वात्सर्वस्यातिसर्वस्यभवतिवृक्षैरेवि
रविसर्गः वृक्षैःस्थीयतेकरणेवृक्षेणवृक्षाभ्यांवृक्षैरितिक्रियायोगः । तथैवसंप्रदान
विवक्षायां । वृक्षइतिस्थिते । विवक्षावशात्कर्मणायमभिप्रैतिसंप्रदानं । कर्मणा
करणभूतेनकर्त्ताकरणभूतेन । कर्त्तायमर्थमभिप्रैतितत्कारकंसंप्रदानसंज्ञंभवे
तिसंप्रदानेचतुर्थी । अनभिहितेसंप्रदानेकारकेचतुर्थीनविभक्तिर्भवतितत्रापिसं
प्रदानेकत्वविवक्षायांचतुर्थ्येकवचनंङे । ङकारस्यलशक्वतद्धितेइतिइत्संज्ञा
तल्लोपःप्रयोजनंवेदीतिविशेषणं । ङे ए । अकारान्तादंगाड्न्नरस्यङेइत्यतस्यय
इत्ययमादेशोभवतिसुपिचेतिदीर्घः वृक्षायजलंदेहि । तथैवद्विवचनेवृक्षाभ्यां
---- बहुवचनेभ्यंवृक्षभ्यं इतिस्थिते । बहुवचनेभ्यःझल्येत् । अकारान्तस्यांगस्य
कारोभिवाझल्यादौबहुवचनेपरेसत्वंविसर्गः वृक्षेभ्यः तादर्थ्येचतुर्थीवक्तव्येतिच
तुर्थीविभक्तिर्भवतितस्मैइदंतदर्थंतस्यभावस्तादर्थ्यं वृक्षायजलंवृक्षार्थंजलमित्य
र्थः भावाद्विवचनबहुवचने । तथैवापादानविवक्षायां । वृक्षइतिस्थितेविवक्षावशा
त् ध्रुवमपायेपादानमपायःअपगमः अपायेसाध्येध्रुवंयदवधिभूतविवक्षितंतत्का
रकमपादानेःसंज्ञंभवति । अपादानेपंचमी । अनभिहितेअपादानेकारकेपंचमीविभक्ति

र्भवति तत्रापिपारनैकत्वविवक्षायांपंचमेकवचनं ङसिङकार्थस्यएवंचल्लोपःप्रयो
जनंचइकारस्यापिलोपःप्रयोजनं जाङसि -------- ङसमिनान्स्याइतिविशेषणं तेनैवा
ऋवतिसवर्णेदीर्घः उकारस्यहलंतिमितीत्संज्ञालोपःप्राप्तःमनविभक्तौतस्माइतिप्र
तिप्रतिषिद्धःवृक्षात्पर्णंपततीतिक्रियाभिसंबंधःद्विवचनबहुवचनयोःएवंवृक्ष वृ
क्षाभ्यांवृक्षेभ्यः ॥ तथैवशेषविवक्षायांवृक्षइतिस्थिते । षष्ठीशेषे । कर्मादित्योन्यः
प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तःस्वस्वामिसंबंधादिःशेषःतत्रषष्ठीविभक्तिर्भवति । तत्रा
पिसंबंधद्वैकविवक्षायांषष्ठेकवचनंङस्ङकारस्यएवंचलोपः तेनैवसूत्रेणस्यादे
शःवृक्षस्यफलमित्यादिसंबंधःद्विवचनेओसबहुवचनंआम्वोरित्यपिस्मृत्य । आमि
च । अकारांतस्यांगस्यणकारादेशोभवतिआमिपरतः एचोयवायावाइत्ययदेशःन
त्वविसर्गोवृक्षयोःतथैवबहुवचनेआम् । इतिस्थिते । ह्रस्वनद्यापोनुट् । ह्रस्वांता
न्नद्यंतात् आबंतात्चांगात्उत्तरस्यामोनुडागमोभवति उकारउच्चारणार्थःटकार
इत्प्रयोजनं आद्यंतौटकितावित्यर्थः हलोपेएवंस्यदीर्घोणाइत्यपिस्मृत्य । नामि ।
अजंतस्यांगस्यदीर्घोभवतिनकारागमयुक्तेआमिपरतः अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि इ
तिणत्वंवृक्षाणां । तथैवाधिकरणविवक्षायांवृक्षइतिस्थितेविवक्षावशात् । आधा

णेधिकरणं । कर्त्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोः धारणात् क्रियां प्रति य आधारस्तं कारक
मधिकरणसंज्ञं भवति । सप्तम्यधिकरणे च । अनभिहितेधिकरणे कारके सप्तमी विभ
क्तिर्भवति । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यश्च तत्राप्यधिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्येकवचने
ङिः ङकारस्य लोपः प्रयोजनं । घेर्ङितीति विशेषणं । आद्गुणः वृक्षे वपिस्तिष्ठति । द्वि
वचनं ओस् ओसि चेत्येत्वं वृक्षयोः बहुवचनं सुप् पकारस्य लोपः प्रयोजनं ङबिति सप्त
हारग्रहणं बहुवचने झल्येत् इत्येत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं वृक्षेषु । वृक्षः वृक्षौ
वृक्षाः वृक्षं वृक्षौ वृक्षान् वृक्षेण वृक्षाभ्यां वृक्षैः वृक्षाय वृक्षाभ्यां वृक्षेभ्यः वृक्षाद् वृक्ष
ाभ्यां वृक्षेभ्यः वृक्षस्य वृक्षयोः वृक्षाणां वृक्षे वृक्षयोः वृक्षेषु । आमन्त्रणे हे वृक्ष हे
वृक्षौ हे वृक्षाः एवमन्येषामप्यकारान्तानां पुंलिङ्गानां घटपटशाकनागादीनां सप्त
विभक्तिषु रूपनयः क्रियाभिसंबन्धश्च महद्भ्यः सर्वनामसंज्ञानां तु अकारान्तानां प्र
क्रियाविशेषोस्ति । के पुनः सर्वनामसंज्ञाः सर्व । विश्व । उभ । उभय । त्यद् तद् ।
यद् एतद् अद इदं एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किं डतर डतम इतर अन्य अ
न्यतर अन्यतम सम सिम एकः पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अधर अपर स्व अ
न्तर त्व उतर इतमौ प्रत्ययौ न तु स्वतन्त्रा । एतानेते च सर्वनामसंज्ञाः अभिधेय

दे॰ पा॰ १६

16

लिंगा नपुंसको निर्यातलिंगाः इति त्रिलिंगाः तत्र यः सर्वशब्दः पुंलिंगविशिष्टार्थाभि
धायी तदा पुंलिंगः तस्य प्रथमैकद्विवचनयोः पूर्ववत् सर्वः सर्वौ बहुवचने तु विशेषः स
र्वजसः इति स्थिते सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वशब्द आदिर्येषां तानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञा
नि भवंति । सर्वनाम्नः स्मै इत्यादि ज्ञातव्यं । जसः शी । अकारांतात्सर्वनाम्नो गाड परस्य ज
सः स्थाने शी इत्ययमादेशो भवति शकारः लोपः प्रयोजनं अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वा
देशः आद्गुणः सर्वे । संबोधने पि तत्त्वं हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे द्वितीयातृतीययोः पूर्ववत्
सर्वं सर्वौ सर्वान् सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः चतुर्थ्येकवचने तु एवं सर्वनामसंज्ञायां । सर्वना
म्नः स्मै । अकारांतात्सर्वनाम्नो गाड परस्य ङे इत्येतस्य स्मै इत्ययमादेशो भवति सर्वस्मै द्वि
वबहुवचनयोस्तु पूर्ववत् सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः पंचम्येकवचने सप्तम्येकवचने ङसिङ्योः
स्मात्स्मिनौ । अकारांतात्सर्वनाम्नो गाड परयोः ङसिङि इत्येतयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावा
देशौ भवतः यथाक्रमेण । सर्वस्मात् सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः षष्ठ्येकवचने द्विवचयोर विशेषः
सर्वस्य सर्वयोः । बहुवचने तु विशेषः आमि सर्वनाम्नः सुट् । अकारांतात्सर्वनाम्नो गाड
परस्यामः सुट् आगमो भवति । अन्यत्तु पूर्ववत् सर्वेषां सप्तम्येकवचने ङसिङ्योः स्मा
त्स्मिनौ । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । एवं विश्वादीनां एकशब्दपर्यंतानां रूपनयः । उभश

रा॰ १६

हस्याद्विवचनमेव । उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्यां उभाभ्यां उभयोः उभयोः । उभय
शब्दस्य···वचनबहुवचयोरेव प्रयोगः । उभयः उभये उभयं उभयान् उभयेन उभ
यैः उभयस्मै उभयेभ्यः उभयात् उभयेभ्यः उभयस्य उभयेषां उभयस्मिन् उभयेषु
हे उभय हे उभये । पूर्वादीनां नवानां विशेषः विभाषः जसीत्यधिकारात् । पूर्वपरावर
दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां व्यवस्थायां गम्यमानायां । पूर्वादीनि
विभाषा सर्वनामसंज्ञानि भवंति जसि परतः स्वाभिधेयापेक्षोवधिनियमो व्यवस्था । पू
पूर्वे वा पूर्वाः परे वा पराः अवरे वा अवराः । दक्षिणे वा दक्षिणाः उत्तरे वा उत्तराः
अपरे वा अपराः अधरे वा अधराः व्यवस्थायामिति किं दक्षिणाः इमे गायकाः प्रवीणा
इत्यर्थः असंज्ञायामिति किं उत्तराः कुरवाः सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा । स्व
स्वमज्ञाति । धना । ख्यायां स्वमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति जसि परतः
न चेत् ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्त्तते आत्मात्मीयज्ञाति वचनः स्वशब्दः स्वे पुत्राः स्वाः
पुत्राः स्वे गावः स्वाः गावः आत्मीया इत्यर्थः ज्ञातिप्रतिषेध इति किं एमायज्ञातवास्वि
दः प्रज्वलंतीहताः उल्मुकानीव ते स्य स्वा वर्त्तन्ते साप्रतं सर्वेस्याख्या इड इत्यर्थः अधना
ख्यायामिति किं प्रभूताः स्वा न भुज्यंते प्रभूतानि धनानीत्यर्थः । अंतरं बहिर्योगोपसंव्या

ह॰ पा॰ १७ 17

नयोः अंतरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति जसि परतः बहिर्योगे उपसंव्याने
चगम्यमाने उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते नगरस्यावरणमिति अंतरे गृहाः नगरबाह्याश्चंडाला
दि गृहा उच्यते अंतरे शाटकाः अंतराः शाटकाः बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किं अनयोर्नयो
ग्रामयोरंतरे तापसः प्रतिवसति अस्मिंस्तत्रे शीतास्तरकानि मध्यप्रदेशवचनो त्रांताशब्दे
ङसिङ्योः स्मात्स्मिनावपि ह्यात्यस्य पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। पूर्वादिभ्यो नवभ्यः उत्तरयोः ङसिङ्यो
स्मात्स्मिनावादेशौ वा भवतः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे। अन्यत्सर्वं सा
र्वशब्दवत् सर्वादिपाठात्। प्रथमशब्दादीनां नेमशब्दपर्यंतानां रूपभेदः। प्रथमचरमतयाल्पा
र्धकतिपयनेमाश्च। एते शब्दा जसि परतः विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवंति तयप्रत्ययः सि
ध्यानि प्रातिपदिकानि तत्र नेम इति सर्वादिपठितेन तस्य प्राप्ते अन्येषां तु अप्राप्ते जस्येव सर्व
नामसंज्ञाविधानात्तत्रैव रूपभेदः अन्यत्र सर्वशब्दवत् प्रथमो वा प्रथमाः शेषं पूर्ववत्
द्वितीयतृतीयशब्दयोर्ङित्सु च क्रियाविशेषोक्तिः। वा ङिति तीयः। तीयप्रत्ययांतो ङि
ति प्रत्यये परे वा सर्वनामसंज्ञो भवति इति ङित्सु नवरूपभेदः अन्यत्र हरिशब्दवत् द्विती
यः द्वेः प्रसारणं चेति तीयप्रत्यये कृते द्वेः संप्रसारणं च द्वितीयस्मै वा द्वितीयाय स्मै वा तृ
तीयाय। प्रियो विश्वो यस्य सः तस्मै प्रियविश्वाय इत्यत्र न बहुव्रीहौ इत्यनेन सर्वनामसं

रु॰ १७

ज्ञाप्रतिषेधः एवं प्रयोभयाद्यद्वात्यायत्यद्वायमासेन पूर्वः मासपूर्वः तस्मै मासपूर्वा
य इत्यत्र तृतीयसमासे इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ते पूर्वापराय पूर्वापराणामित्य
त्रहंहे चेति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । एवं कतरकतमानां जस्य इनः विभाषा जसी
ति विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा तेन कतरे च कतमे च । ते कतर कतमे वा कतरकत
माः इत्यादि । आकारान्तः पुंलिंगः सोमपः शब्दः स च सोमशब्दोपपदात्पिवतेः वि
जन्तः तथाहि मापाने इत्यस्य धातुः पानार्थे वर्तते पा इति स्थिते निजनामिकात्वारः
कारस्य सत्ज्ञा न भवति भ्वादयो धातवः इत्यनेनास्य शब्दधातुसंज्ञा भवति । ततो
धात्वधिकारविहितानां प्रत्ययप्रसंगविवक्षावशात् धातोरिति वर्तमानेन तत्रोपपदे
सप्तमीस्थं तत्रस्तृतीये धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति सोम इत्यु
पपदं सोमं पिवतीति [illegible] । आतोनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये प्राप्ते तस्यापवादः प्रत्य
यः परश्च धातोः कर्तरि कृत् विजपेक्ष्वसीभ्यपि कृत्य । आतो मनिः क्वनिप् वनिपश्च
आकारान्तात् धातोः मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति इति विच् । मव । १
हृस्वेतिद्र । तृतीये धात्वधिकारे यस्मिन् विहितः प्रत्ययः स कृत्संज्ञो भवति इति कृ
संज्ञकत्वात् कर्तरि कृत्वात् इति कर्तरि भवति इकारलोपः प्रयोजनं वेरपृक्तस्य

रूं पां १८

तिसामान्यग्रहणं वकारस्तत्र विज्ञातार्थः अन्यथायं भानुबंधवकारग्रहणं नत्वनुबंधव
स्यग्रहणमित्यव्यनुबंधानामतेषांग्रहणंनभवति । अप्रत्ययाः एकाल्प्रत्ययः । एका
ल्प्रत्ययः सोऽपृक्तसंज्ञोभवतीत्यपृक्तसंज्ञायां लोपोव्योर्वलीति वर्तमानेवेरपृक्त
स्येति वकारलोपः प्राक्कडारात्समासः सहसुपानित्यक्रीडाजीविकयोरिविवर्तमा
ने उपपदमतिङ् । उपपदंसुबंतंप्रति तिङंतेनसमर्थेनोत्तरपदेननित्यंसमस्यते । तस्य
उपपदसमासोभवति । सच । गतिकारकोपपदानांकृद्भिः सहसमासवचनंप्राक्सु
बुत्पत्तेरितिसुबुत्पत्तेः प्राग्भवति । ततः कृत्तद्धितसमासाश्च । इदंतेतद्धितांतस
मासश्चप्रातिपदिकयोः । धातुप्रातिपदिकयोरिव सुपोलुग्भवति प्रथमानि
र्दिष्टंसमासउपसर्जनं समासशास्त्रे यत्प्रथमानिर्दिष्टंतदुपसर्गानसंज्ञंभवतीति
सोमशब्दस्य । उपसर्जनसंज्ञायां । उपसर्जनंपूर्वमिति उपसर्जनस्य पूर्वनिपातः
सोमपा इति स्थिते कृत्तद्धितात्समासात्प्रातिपदिकसंज्ञात्वात्स्वाद्युत्पत्तिः प्रथ
मायामविशेषः सोमपाः सोमपौ सोमपाः संबोधनेपितद्वत् हेसोमपाः हेसोमपौ हेसो
मपाः द्वितीयैकवचनद्विवचनयोरविशेषः सोमपांसोमपौ बह्वर्थविवक्षायांबहुव
चनेशस् शकारलोपः एवंवत् सोमपाअस् इतिस्थिते । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।

रू १८

इतिवर्तमाने । यचिभं अकारादौअजादौस्वादौअसर्वनामस्थानेपरतः पूर्वस्यभसंज्ञा
भवति अंगस्यभस्य । अल्लोपोनइतिवर्तमाने । आतोधातोः । भसंज्ञायुक्तस्यांगस्यधा
तोराकारस्यल्लोपोभवतिसोमपः एवमन्यत्रापिअजादौहलादौअविशेषः सोमपासो
मपाभ्यांसोमपाभिःसोमपेसोमपाभ्यांसोमपाभ्यः । सोमपःसोमपाभ्यांसोमपाभ्यः सो
मपःसोमपोःसोमपां सोमपिसोमपोःसोमपासु एवमन्येपिकीलालपादयः । इका
रांतःपुल्लिंगःविशेषःकविइतिस्थिते तथैवप्रातिपदिकत्वाद्युत्पत्तिः एवंवत्यमि
ययासोःरुत्वविसर्गःकविःद्विवचनप्रथमयोःएवंसवर्णाइतिदीर्घोभवति कवीबहु
वचनेकवि असइतिस्थितेह्रस्वस्यगुणइतिविद्यमानस्य । जसिच । ह्रस्वांतस्यांगस्यगु
णोभवतिजसिपरतः । इकोगुणवृद्धी । अनिर्दिष्टस्थानिकेयगुणवृद्धीतेइकएवस्था
नेभवतः इतिवचनात्स्थानेन्तरतमइतिइकारस्यएकारोगुणः अयादेशःरुत्वविसर्
गः कवयःसंबोधनेकवि इतिस्थिते । संबुद्धौचेत्यवर्तमाने । ह्रस्वस्यगुणः । ह्रस्वां
तस्यांगस्यगुणोभवतिसंबुद्धौपरतः । एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः । एकारान्तात्ह्रस्वान्तात्परा
याःसंबुद्धिस्तस्याःहल्लोपोत हेकवेहेकवीहेकवयः द्वितीयायांएवंवत् कविम्
कवीकवीन् तृतीयैकवचनेकविआइतिस्थिते । शेषोघ्यसखि । सखिशब्दवर्ज्यदि

कारांत उकारांतं च शब्दरूपं यत् ननदीसंज्ञकं तत् घिसंज्ञं भवति । घेर्ङितीत्यधिकृ-
त्य । आङो नास्त्रियां । घेरुत्तरस्याङो ना इत्ययमादेशो भवति । अस्त्रियां आदित्यतृती-
येकवचनस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा कविना क्रियते इति क्रियाभियो कविभ्यां कविभिः । ङि-
द्विवचने । घेर्ङिति । घेरंगस्य गुणो भवति ङिति परे अयमादेशः कवये प्रयच्छत्वित्यादि
क्रियायोगः द्विवचनबहुवचनयोर विशेषः कविभ्यां कविभ्यः । पंचमेकवचने एवं
व गुणे कृते । एङः पदान्तादति । ङसिङसोश्च । एङो ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयो-
स्थाने पूर्वरूपमेवादेशो भवति कृते विसर्गः कवेरागच्छतीति क्रियायोगः कविभ्यां कवि-
भ्यः । षष्ठ्येकवचने एवंवत् कवेर्ग्राम इत्यादि संबंधः द्विवचने यणादेशः कव्योः आमि
ह्रस्वनद्यापो नुट् । नामि इति दीर्घः कवीनाम् सप्तम्येकवचने ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इदुद्भ्या औत्
इति वर्त्तमाने । अच्च घेः । घ्यन्तादंगादुत्तरस्य ङेः औकारादेशो भवति घेश्च अकारः वृद्धि-
र्कवौ वसतीत्यादि क्रियायोगः कव्योः बहुवचने आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं कविषु । ए-
वमन्येप्यग्निगिरिविधिरविप्रभृतयः । सखिशब्दस्य तु विशेषः । प्रथमैकवचने । सखि-
स इति स्थिते सख्युरसंबुद्धावित्यधिकृत्य अनङ् सौ । सखिशब्दस्यानन्तादेशः स्यात् सर्वनामस्था-
ने परे । अलोन्त्यस्येत्यधिकृत्य । ङिच्च । ङित् अयं आदेशः अनेकालपि अन्त्यस्य भवतीति

इकारस्य भवति नकार अकार उच्चारणार्थः ङकारः ङिच्चेत्यन्त्यादेशः। शि सर्वनाम
स्थानं इत्यधिकृत्य। सुडनपुंसकस्य। अनपुंसकलिंगसंबंधिनः सुट् सर्वनाम
स्थानसंज्ञो भवति। अलोन्त्यात्पूर्व उपधा। धात्वादेर्वर्णसमाम्नायस्यान्त्यादलः पू
र्वोल्। स उपधासंज्ञो भवति इति खकारे अकारस्योपधात्व। सर्वनामस्थाने चासंबु
द्धौ सर्वनामस्थाने परतः। अपृक्त एकाल्प्रत्यय इति सोरपृक्तसंज्ञायां हल्ङ्याब्भ्यो दी
र्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् हलन्तात् ङ्यन्तात् आबन्ताच्च दीर्घात्परं सुतिसि इत्येतत् अपृक्तं
हल् लुप्यते न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। प्रातिपदिकावयवस्य नकारस्य लोपो भवति
सखा। द्विवचने सखि औ इति स्थिते सर्वनामसंज्ञायां गोतो णित् इत्यधिकृत्य। स
ख्युरसंबुद्धौ। सखिशब्दात्परं संबुद्धिवर्जितं सर्वनामस्थानं णिद्भवति। अङ्गस्य।
मृजेर्वृद्धिरिति वर्तमाने। अचो ञ्णिति। अजन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति प्र
त्यये परे इति इकारस्य ऐकारो वृद्धिः आयादेशः सखायौ बहुवचनेपि तद्वत्प्रक्रिया
सखायः संबुद्धौ णित्त्वं न भवति असंबुद्धाविति वचनात् हे सखे हे सखायौ हे सखायः सखा
यं सखायौ द्वितीया बहुवचने तु असर्वनामस्थानत्वात् णित्त्वसंज्ञाया अभावात् वृद्ध्य
भावः पूर्ववत्सखीन् तृतीया चतुर्थ्येकवचने शेषो घ्यसखि इति घिसंज्ञ

सं॰
पौं
२०

20

सखिसंज्ञाप्रतिषेधाद्धिकार्यं न भवति यणादेशः सख्या सखिभ्यां सखिभ्यः पंचम्येकव
चनेषष्ठ्योः कवचनयोः सखिङस् इति स्थिते यणादेशे कृते ङसिङसोरुःनतत्र उ
तिवर्तमाने ख्यत्यात्परस्य ख्यत्य इत्यविसर्गाह्वातिशब्दयोः कृतयणादेशयोरुद्भहणात्ता
भ्यां ख्यत्याभ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारादेशो भवति सख्युः सखिभ्यां सखिभ्यः
सख्युः सख्योः सखीनां सप्तम्येकवचने ङ्याञ्चयामीभ्यः इदुद्भ्यां इत्यधिकृत्य ङौत् ।
इकारोकाराभ्यां परस्य ङे औकारादेशो भवति अच्चघेरिति अत्वं न भवति घिसंज्ञा
भावात् यणादेशः सख्यौ सख्योः सखिषु। पतिशब्दस्य विशेषः प्रथमाद्वितीय
योः कविशब्दवत् पतिः पती पतयः संबोधने। हे पते हे पती हे पतयः पतिम् प
ती पतीन् अतः परं शेषं विशब्दवत् शेषो घ्यसखिरित्यधिकृत्य पतिः समास एव। पति
शब्दः समासे एव घिसंज्ञो भवति नान्यत्रेति नियमात् घिकार्यं न भवति यणादेशः पत्या
पतिभ्यां पतिभिः पत्ये पतिभ्यां पतिभ्यः पत्युः पतिभ्यां पतिभ्यः पत्युः पत्योः पतीनां प
त्यौ पत्योः पतिषु। द्विशब्दस्य च विशेषः। स च सर्वनाम द्वात्रिलिंगः यदा पुंलिंगः इदा
द्रूपेनयः द्विसंख्यावाचित्वात् संज्ञाविभक्तिषु द्विवचनमेव प्रथमाद्वितीययोर्द्वि औ इति स्थि
ते अथ पुनः आविभक्तावितिवर्तमाने त्यदादीनामः त्यदादीनामन्तानामकारादेशो भव

श्री
२०

तिविभक्तौ परतः द्वि ङि: द्वौ द्वौ तृतीयाद्विवचने अत्वे कृते सुपि चेत्यदीर्घः द्वाभ्यां
ओसि परे अकारे कृते ओसि चेत्येत्वे अयादेशः द्वयोः द्वयोः । त्रिशब्दस्य विशेषः । ।
सर्वसंख्यावाचित्वात्त्रि लिंगः यत्र त्रिलिंगस्तत्रार्थपनयः बह्वर्थवाचित्वात्सर्वविभ-
क्तिषु बहुवचनमेव त्रि । अस् इति स्थिते जसि चेति गुणः अयादेशः रुत्वं विसर्गः त्र-
यस्त्रयः एवं सर्वत्र शसि इति दीर्घः नत्वं च त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः आमि सर्वनाम्न
स्सुडिति वर्तमाने त्रेः त्रयः आमि परतः त्रिशब्दस्य त्रय इत्ययमादेशो भवति आमि पर-
तः [illegible] नामीति दीर्घः णत्वं च त्रयाणां सप्तमे बहुवचने सुपि त्रिषु । इति
शब्दस्य विशेषः । किमिति स्थिते किंपरिमाणमेषामिति विग्रहे प्रत्ययः परश्च स्यात्प्रा-
तिपदिकात् डतिः समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तमाने किमः संख्यापरिमाणेऽर्थे वर्तमा-
नात् डति प्रत्ययो भवति डकारलोपः प्रयोजनं तेर्विंशतेर्डितीति विशेषणं डतिना
इति डति संज्ञायां यचि भमिति एवं भसंज्ञायां अंगस्य भस्य टिलोपो नः तेर्विंशतेर्डि-
तीत्यपि कृते टेः भस्याङ्गस्य टेः अव्ययान्ते डिति लोपो भवति डिति प्रत्यये परतः ततः कति
डतिस्समासश्चेति प्रातिपदिकत्वात् इत्यस्य त्यादिः बह्वर्थविषयत्वात्सर्वविभक्तिषु बहु-
वचनमेव जसि शसि च । ष्णान्ताः षट् इति षट्संज्ञा इति च कत्यन्ते च शब्दरूपं षट्संज्ञं भव-

सा॰ प्र॰
२२
21

तिषड्भ्यो लुक् षट्संज्ञकेभ्यः उत्तरयोर्जस्शसोर्लुग्भवति कतीति तिष्ठन्ति कति पश्य
कतिभिः कृतम् कतिभ्यः कतीनां कतिषु षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनुट् त्रिति त्रिषु लिंगेषु समानं रू-
पं भवति ईकारान्तः पुंलिंगः ग्रामणीशब्दः स च ग्रामशब्दोपपदात् नयतेः णीञ् प्रापणे इत्य-
स्माद्धातोः प्रापणार्थे वर्तते णीञ् इति स्थिते ञकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञालोपः प्रयोजनं स्व-
रितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति विशेषणार्थं वार्थो धात्वव । भू इत्येवमादयः शब्दाः
क्रियावाचिनो धातुसंज्ञा भवन्ति इति धातुसंज्ञायां धात्वादेः षः सः इति वर्तमाने णो नः
धात्वादेः णकारस्य नकारादेशो भवति इति स्थिते धात्वधिकारविहितानेकप्रत्ययप्रसंगे
विवक्षावशात् तो रिति वर्त्तमाने ग्रामशब्दस्य तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति तत्र उपपदसंज्ञा-
यां ग्राम इत्युपपदं । भविष्यत्यपदे तथा कार्त्यकर्मणोरर्थयोः षष्ठी विभक्तिर्भवति इ-
ति ग्रामस शब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनं भवति ग्रामं नयति इति विग्रहे कर्मण्यण् इति प्राप्ते
विवक्षावशात् प्रत्ययपरत्वं परश्च धातोः कर्त्तरि कृत् प्रत्ययः इति वर्तमाने सत्सूद्वि-
षद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गे योगे विरहाने क्विप् वि-
हारतो क्विप् द्विरुक्त्यै णीञ् प्रापणे राजृ दीप्तौ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः उपसर्-
गे ग्रामउपसर्गे अनुपसर्गेपि सर्वत्र उपपदे क्विप्प्रत्ययो भवति । स च सर्वापहारी । इति

प्र॰
२२

ह्यसंज्ञाकत्वात्वात् कर्तरि क्विप् इति कर्तरि भवति ककारस्य लशक्वतद्धिते इति संज्ञा
लोपः प्रयोजनं क्ङिति चेत्यविशेषणे इकारो वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणार्थः पकारो
ह्रस्वस्य पिति कृति तुग् इति तुगर्थः। तिङ्शित्सार्वधातुकं। आर्धधातुकं शेषः। तिङः शि
तश्च वर्जयित्वा येऽन्ये धातुविहिताः प्रत्ययाः स्युः। आर्धधातुकसंज्ञो भवति इति आर्ध
धातुकसंज्ञायां अपृक्तप्रत्ययाभावात् अपृक्तसंज्ञायां वेरपृक्तस्येति द्विवारस्यो विशे
षकागनत्र्वेधातुत्वम्न्य सामान्येन गृह्यते अपृक्तस्य वेर्लोपो भवतीति वकारलोपः
प्रत्ययलोपे। प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययलोपेपि प्रत्ययाश्रयं कार्यं भवत्येवेति सार्वधातु
कार्धधातुकयोः। सार्वधातुके आर्धधातुके च परे इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति गुणे प्राप्ते
न धातुलोप आर्धधातुके इत्यपि क्वति। क्ङिति च। क्ङिति निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते
न भवत इति प्रतिषेधः तत्रैवोपपदमतिङ् इति उपपदसमासः स च। गतिकारकोपपदा
नां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः प्राप्नवति ह्यात्र द्विति समासश्चेति प्रातिपदिकसं
ज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् निर्दिष्टं समासे उपसर्जनमिति उपसर्ज
नसंज्ञायां उपसर्जनं पूर्वमिति ग्रामशब्दस्य पूर्वनिपातः अग्रग्रामाभ्यां नयतेः उपसंख्या
नं अग्रग्रामाभ्यां नयतेः नकारस्य णकारादेशो भवति स णीः ग्रामणीरिति निपा

ततो नकारस्य णकारः ग्रामणी इति स्थिते स्याद्युत्पत्तिः प्रथमैकवचने सु । सोरेववत्
ग्रामणीः द्विवचनादिष्वजादिषु । धुविन्दुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इयङादेशे प्रा-
प्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णात्तस्मिन् तदन्त-
स्यानेकाचोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । ग्रामण्यौ ग्रामण्यः । संबोधने
सिद्धे ग्रामणीः । हे ग्रामण्यौ हे ग्रामण्यः । द्वितीयैकवचने अमि पूर्वस्येति बाधित्वा एरनेका-
चोऽसंयोगपूर्वस्येति यणादेशः । ग्रामण्यं ग्रामण्यौ ग्रामण्यः । ग्रामण्या ग्रामणीभ्यां ग्राम-
णीभिः । ग्रामण्ये ग्रामणीभ्यां ग्रामणीभ्यः । ग्रामण्यः । ग्रामणीभ्यां ग्रामणीभ्यः ग्रामण्यः ।
ग्रामण्योः ग्रामण्यां सप्तमेकवचने ङेराम्नद्याम्नीभ्यः नद्यन्तात् आबन्तात् शब्दात् । ङे-
ङस्य ङेरामादेशो भवति ग्रामण्यां ग्रामण्योः ग्रामणीषु एवमन्येपि सेनानीप्रभृत-
यः । सुधीशब्दस्य भेदः । सोपि सुपूर्वो ध्यायतेः क्विबन्तस्य ध्यैचिन्तायां धी इति स्थिते ।
भूवादयो धातव इति धातुसंज्ञायां प्रादेरुपरे योगानिति उपदेशो धातुपाठे यदजन्तस्य था-
तोराकारादेशो भवति अशिति प्रत्यये परे प्रादयः । प्रादयो निपातसंज्ञा भवन्ति के ते प्रा-
दयः प्रवि । अवपरअपि । अधि । निर् उप उत्पति अभिप्रति । सम् अनु अव दुः परा । आ-
ङ् प्रादयो विंशतिः । एतत्क्षेप परिपठितत्वात् शब्दस्य निपातसंज्ञायां । उपसर्गाः क्रि-

यायोगे प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवंति गतिश्च प्रादयो गतिसंज्ञाश्च भवंति क्रिया
योगे । ते प्राग्धातोः । ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक्प्रयोक्तव्याः इति धातोः प्राक्श
ब्दः प्रयुज्यते क्रियाविशेषकत्वात् याति परिसंज्ञायां स्वशब्दात्प्रथमैकवचनं स्वश
स्य निपातसंज्ञकस्य स्वरादिनिपातमव्ययमित्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सु
पो लुक् स्वधाइति स्थिते तथैव धातोरित्यधिकृत्य । आतत्रा ग्रात्रामभुवियतो विजि
मन्नयावन्नवः क्विप् इति वर्तमाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्सु
लादिष्वर्थे उ क्विप् प्रत्ययो भवति एवं क्विपः सर्वलोपः हशिग्रहणाविध्यन्तरोपसं
हार्थं ह्वाविदीर्घः ह्वाविद्विवचनं ह्वाचि संप्रसारणं ह्वाचि सर्वलोपः हशिग्रहणात्यका
रस्य संप्रसारणस्य कारः । संप्रसारणाच्च । संप्रसारणाच्च अचि परतः एवं पयोः स्थाने
पूर्वरूपमेकादेशो भवति । किंच संप्रसारणं इग्यणः संप्रसारणं यणः स्थाने भूतो भावी
वा यः इक् स संप्रसारणसंज्ञो भवति । संप्रसारणाच्च भिः एवं परत्वं । संप्रसारणस्य दीर्घो
भवति कुगतिप्रादयः ते समासस्तत्पुरुषसंज्ञश्च भवतीति समासः स च एवं वहतिकारको
पदानामिति प्राक्कनत्वन्ते भवतीति तथैव स्वाद्युत्पत्तौ सोमपधीः । अजादि उ विभक्तौ सर्वे
कपरनेकाचो संयोगः एवं स्येति यणादेशः प्राप्ते न भूसुधियोः । भूसुधोरित्येन योयणः

सु॰ पा॰ २३

23

देशोनभवतिइतिप्रतिषिद्धे अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियुवौ श्नुधातुभ्रुवांइवर्णस्योव
र्णस्यचयथाक्रमंइयउवर्णइत्येतावादेशौभवतः अचिपरतः इतिइयङ् आदेशः हला
दावविशेषः। सुधियौसुधियः संबोधनेपितद्वत् हेसुधीः हेसुधियौ। हेसुधियः। सु
धियंसुधियौसुधियः सुधिया। सुधीभ्यांसुधीभिः सुधियेसुधीभ्यांसुधीभ्यः सुधियःसु
धीभ्यांसुधीभ्यः सुधियःसुधियोःसुधियां सुधियिसुधियोःसुधीषु। एवमन्येपिसुश्री
रित्यादयः। एतेपिग्रामणीप्रभृतीयोः क्विबन्ताधातुत्वंनजहतीतिप्रातिपदिकत्वेपि
धातवः। उकारांतः पुंलिंगः कारुशब्दः तस्यापिचविशेषस्तुवत्याश्रियाद्यर्थेतुविशेषः
उकारस्यओकारोगुणः अवादेशश्चकारुः कारूकारवः संबोधनेपिहेकारोहेकारूहेका
रवः कारुंकारूकारून्कारुणाकारुभ्यांकारुभिःकारवे। कारुभ्यांकारुभ्यःकारोः
कारुभ्यांकारुभ्यःकारोःकार्वोःकारूणांकारौकार्वोःकारुषु अचोरत्रिभ्योहेउतिहि
त्व एवमन्येपरुचावादयः। क्रोष्टुशब्दस्यभेदः। तथैवस्वायत्तत्रिःक्रोष्टाशब्दाने
रेस्नेच। सि। तसि। गमि। नमि। तन्नविधाग्रन्थुशब्दस्यतत्रमिन्नबंधनेतत्रवि
स्तारे। गच्छगतौ। समीपविमार्णामेषवसमवाये। अवरत्तणे। दुन्नदानेधारणयोः क्रो
शग्राह्णानेरोधनेच इत्येतेभ्योधातुभ्यस्तन्प्रत्ययोभवति संज्ञायांविषये। नकारान्त

डो॰
२३

नार्थः । ह्रस्वं लघु । ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । पुगन्तलघूपधस्य । पुगन्तस्याङ्-
गस्य लघूपधस्य च इको गुणो भवति । सार्वधातुकार्धधातुकयोः परतः । व्रश्चभ्रस्-
ज मृज सृज यज राज भ्राज छशां षः । भ्रस्जादीनां धातूनां शकारान्तानां च षका-
रादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । तृज्वत्क्रोष्टुः । सर्वनामस्थाने परतः क्रोष्टुशब्दस्य
तृज्वद्भवति तृजातिदेशोऽयं अन्यस्यान्यधर्मप्रापणमतिदेशः । निमित्तं व्यपदेशश्च ।
शास्त्रं रूपं तथैव च । रूपं कार्यं तथैवेत्यष्टधा स्यादतिदेशनं क्रोष्टुशब्दस्यासंबु-
द्धौ सर्वनामस्थाने परे तृजन्तस्येव रूपं भवति अ[illegible]विति वर्तमाने । ऋदुशनस्पुरु-
दंसोऽनेहसां च । ऋदन्तानामङ्गानामुशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषामनङ्
भवति । सम्बुद्धिवर्जिते सौ परतः । स च ङित्त्वादन्त्यस्य भवति । अनुबन्धलोपः । एवं-
वत् हल्ङ्यादिलोपश्च । नोपधायाः । सर्वनामस्थाने असम्बुद्धाविति दीर्घः । नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्येति क्रोष्टा । द्विवचने ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ऋकारान्तस्याङ्गस्य
ङिसर्वनामस्थानयोः परतः गुणो भवतीति गुणः । उरण्रपरः । सर्वनामस्था-
ने चासम्बुद्धावित्यपि वर्तते । अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां
अबादीनामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धिवर्जिते सर्वनामस्थाने परतः । क्रो-

ष्टारौ क्रोष्टारः । संबुद्धौ तृज्वद्भावो न भवति काकमांसवत् हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ । हे क्रो
ष्टारः । क्रोष्टारं क्रोष्टारौ शसि तु सर्वनामस्थानत्वात्काकमांसवत् क्रोष्टून् तृतीया
दिष्वजादिषु विभाषा । तृतीयादिष्वजादिषु परतः क्रोष्टुशब्दो विभाषा तृज्वद्भ
वति यत्र तृज्वद्भाव । तत्र गुणादेशः यत्र तृज्वत्कार्यं नास्ति तत्र काकमांसवत् क्रोष्ट्रा
वा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभिः क्रोष्ट्रे वा क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्यः ङसिङसोस्तृ
त्वभावपक्षे क्रोष्टृ अस् इति स्थिते ङसिङसोश्चेति वर्तमाने ऋत उत् । ऋकारान्तात्
ङसिङसोरिति परतः पूर्वः पूर्वपरयोः स्थाने उकारो भवति स च तत्र रपर इति परतः ।
संयोगान्तस्य लोप इत्यपि ह्यात् । रात्सस्य । रेफादुत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति रेफ
स्य विसर्गः क्रोष्टुः वा क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्यः षष्ठ्येकवचनेऽप्येवं क्रोष्टुः वा
क्रोष्टोः द्विवचने क्रोष्ट्रोः वा क्रोष्ट्वोः बहुवचने आमि विप्रतिषेधे परं कार्यं भवतीति प
रत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन इत्यस्य तृज्वद्भा
वं बाधित्वा नुडेव भवति नामीति दीर्घः क्रोष्टूनां सप्तम्येकवचने ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोरि
ति गुणः क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥ ऊकारान्तः
पुल्लिंगः खलपूशब्दः । स चावचाशब्देपपदात् पूञ् पवने इत्यस्माद्धातोः क्विप्

नःप्रश्न इति स्थिते एवंवत् अनुबंधलोपः तथैव दात्त संज्ञायां तत्रोपदं सप्तमीस्थं खल
इत्युपपदे खलं पुनातीति विग्रहे। क्विप् च। सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति अनु
बंधलोपः एवंवत् तथैव समासः प्रातिपदिकत्वात् स्याद्युत्पत्तिः सो खलपूः ह्रिव
चनादि घजादिषु अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इति उवङादेशं बाधित्वा। ओस्सु
पि। धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णात् नास्ति तदंतस्यानेकाचोंगस्य यणादे
शो भवति अजादौ सुपि परतः। हलादावविशेषः। खलपूः खलप्वौ खलप्वः हे खलपूः
हे खलप्वौ हे खलप्वः खलप्वं खलप्वौ खलप्वः खलप्वा खलपूभ्यां खलपूभिः ख
लप्वे खलपूभ्यां खलपूभ्यः खलप्वः खलपूभ्यां खलपूभ्यः खलप्वः खलप्वोः खलप्वि
खलप्वोः खलपूषु एवं यवल्वादयः। प्रतिभूशब्दस्य भेदः। स च प्रत्यये वाङ्गवेतः
क्विबर्थेनः भूसंज्ञायां भू इति धातुः सत्तायामर्थे वर्त्तते। भू इति स्थिते निरनुनासिकत्वा
दकारस्योत्संज्ञा न भवति तथैव धातुसंज्ञायां प्रतिशब्दप्रयोगः उवसंज्ञानयोः नवते
क्विप् प्रत्ययो भवतिः संज्ञायामंतरे च गम्यमाने इति क्विप् शेषं पूर्ववत् समासत्वात् प्राति
पदिकसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तिः सो प्रतिभूः धनिकाधमर्णयोः अन्तरे यस्तिष्ठति सः प्रति
भूः इति उच्यते दरिद्रा जागृ अचीजामेकाचं च विरेजिरे उणौ नेत्यष्टरंतानां स्मर्यते नेनत

यालोल्तः द्विवचनादिष्वजादिषु ओः सुपीति यणादेशे प्राप्ते न भूसुधियोरिति प्रति
षेधात् अचि श्नुधातुभ्रुवामित्यादिना उवङादेशः प्रतिभुवौ प्रतिभुवः संबोधने हे
प्रतिभूः हे प्रतिभुवौ हे प्रतिभुवः प्रतिभुवं प्रतिभुवौ प्रतिभुवः प्रतिभुवा प्रतिभू
भ्यां प्रतिभूभिः प्रतिभुवे प्रतिभूभ्यां प्रतिभूभ्यः प्रतिभुवः प्रतिभूभ्यां प्रतिभूभ्यः प्र
तिभुवः प्रतिभुवोः प्रतिभुवां प्रतिभुवि प्रतिभुवोः प्रतिभूषु एवं स्वयंभुप्रभृतयः
ऋकारान्तः पुंलिंगः पितृशब्दः पितृ इति स्थिते तत्रैव स्याद्युत्पत्तिः शेषं हडिनस
उक्तहे सानेह सो च इति ऋकारस्य अङादेशः एवं वरत्नु बधलोपः हल्ङ्यादिलो
पश्च । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति नोपधाया दीर्घः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये
ति नलोपः पिता । अन्यस्मिन् सर्वनामस्थाने संबुद्धाविति नोपधाया दीर्घः नलोपः
प्रातिपदिकान्त ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः इति गुणः अनृजन्तत्वात् अप्तृन्तृजित्या
दिना दीर्घो न भवति । पितरौ पितरः संबुद्धौ पितृ स् इति स्थिते संबुद्धिलोपे प्राप्ते ऋ
तो ङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणश्च प्राप्ते परत्वान्नित्यत्वाच्च ऋतो ङीत्यादिना गुणः रा
त्सस्येति सलोपः रेफस्य विसर्जनीयः हे पितः हे पितरौ हे पितरः पितरं पितरौ शसि
त्वसर्वनामत्वात् गुणाभावः एवं सवर्णदीर्घः नत्वं च पदान्तस्येति णत्वाभावः पितॄ॰

नुः पित्रापितृभ्यांपितृभिः पित्रेपितृभ्यांपितृभ्यः । ङसिङसोरुऋतततत् । ऋका
रांताडुत्तरयोः ङसिङसोश्रतिपरतः एवंपरयोःस्थानेउकारादेशोभवति । इतिन
त्वे नरायणपरइतिनकारः ङ्स्तस्येतिसलोपः पितुः पितृभ्यांपितृभ्यः पितुः पित्रोः
पितृषुएवंभ्रातृपितृनयः । नृशब्दस्यषष्ठीबहुवचने । दीर्घस्युभयथाभवतिइ
तिविकल्पेनदीर्घः नॄणांवानृणां । वार्त्तेशब्दस्यतुजत्तस्यभेदः । इदृकारान्ता
इदुहृज्जः अविनजड्डवः जिइडुडुत्येतेसञ्ज्ञायाः आदितोवर्त्तमानाइत्संज्ञाभवं
तिइतिइत्संज्ञातस्यलोपः प्रयोजनंङितः क्तिरितिविशेषणंञकारलोपः प्रयोजनं
एवंवत् भूवादयोधातवइतिधातुसंज्ञायांधातोरित्यधिकृत्यएवुल्यवो । सर्वधातु
भ्योवाल्युःभवतुइतिकर्त्तरितृवुचकारलोपः प्रयोजनंञ्जकार्भ्याकर्त्तरीतिविशे
षणंआर्द्धधातुकंशेषइत्यार्द्धधातुकसंज्ञायांआर्द्धधातुकस्यइडूलादेरित्यइडिप्राप्ते
नेड्वशिकृतीत्यधिकृत्यएकाचउपदेशेनुदात्तात् उपदेशावस्थायांयोयोधातुरनेकाच्
अनुदात्तश्चतस्मादुत्तरस्यार्द्धधातुकस्यइडागमोनभवतिइतिप्रतिषेधः मिदेः गुण
इतिअधिकृत्यसार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । सार्वधातुकेआर्द्धधातुकेचपरतः इगंत
स्याङ्गस्यगुणोभवतिइतिरकारस्यअकारः सचरपरः अचेरहाभ्यांद्वे । रस्वहृस्वाद्धो

सू॰ पा॰ २६

26

अवतन्नरौ घोरे पक्षे कारौ नाम्यान्तस्य घरः त्वे रूपे भवत इति ऋकारस्य द्विवचनं वा
त्वे इति स्थिते स्वरत्वात्स्यादिति परिसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तिः मनोऽनुत्तस्तृतहसे नोनेहसे
चेति अन्तादेशः अमृत्व जित्यादि नारीचेः नलोपः वात्तीसर्वनामस्थाने सर्वत्र गुः
णारौ चौ कर्ता रौ कर्तारः संबोधने हे कर्तः हे कर्तारौ हे कर्तारः कर्तारं कर्तारौ कर्तॄ
न् अन्यत्र पितृशब्दवत् कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्तृ
भ्यां मान्य कर्तृभ्यः कर्तुः कर्त्रोः कर्तॄणां कर्तरि कर्त्रोः कर्तृषु एवं भर्तृहर्तृनेतृप्रभृ
तयः । ऋकारान्तः ऌकारान्तः एकारान्तश्चाप्रसिद्धाः । ओकारान्तः पुंलिंगः गो
शब्दः गो इति स्थिते तस्यैव स्याद्युत्पत्तिः ओतोत्सर्वनामस्थाने इत्यपि ह्रस्वे गोतो
णित् । गोशब्दात्परं सर्वनामस्थाने णिद्भवति । अचोञ्णितीति ओकारस्य
औकारो वृद्धिः नत्वं विसर्गः गौः अन्यत्र आवादेशः गावौ गावः संबोधने हे गौः
हे गावौ हे गावः वाक्यप्यापि शलेरित्यपि ह्रस्व । ओतोऽम्शसोः । ओतः अः शमसोः
परतः एवं परयोराकारादेशो भवति गाम् गावौ गाः अन्यत्र अवादेशः ।
गवा गोभ्यां गोभिः गवे गोभ्यां गोभ्यः पंचमीषष्ठ्येकवचनयोः ङसिङसोश्चेति पू
र्वपरत्वं गोः गोभ्यां गोभ्यः गोः गवोः गवां गवि गवोः गोषु ओऽउ इति केचित् इति

ओं॰ २६

वचनात् द्योशब्दादपि शसं सवर्णस्यानं न भवति द्यौः द्यावौ द्यावः द्यां द्यावौ
द्याः द्यवा द्योभ्यां द्योभिः द्यवे द्योभ्यां द्योभ्यः द्योः द्योभ्यां द्योभ्यः द्योः द्यवोः द्यवां द्यवि द्य
वोः द्योषु । ऐकारान्तः पुंलिंगः रैशब्दः रैइतिस्थितेतत्रभयत्रापिप्रथमैकवच
न । राः । शोभनायस्येतिग्रहे सुरापन्नितेपदंगवत्सारे । प्राक्कडारात्समासः स
हसुपाव्ययीभावः विभाषाशेषोबहुब्रीहिरित्यधिकृत्य । अनेकमन्यपदार्थे
अनेकंसबन्तंसमर्थसंगनार्थेअन्यस्यपदस्यार्थेवर्त्तमानंविभाषासुपासहसम
स्यतेबहुब्रीहिसंज्ञश्चसमासोभवतिसचसमर्थःपदविधिरितिसमर्थाना
मेवभवतिहात्वडितसमासश्चेतिप्रातिपदिकत्वात्सुपोधात्प्रातिपदिकयो
रितिसुपोलुक अनेकमितिप्रथमानिर्दिष्टत्वात् उपसर्जनत्वेङ्यापोरपिविशे
षणाग्रयनिपातेसामे । सप्तमीविशेषणेबहुब्रीहौ । सप्तम्यन्तविशेषणेचबहु
ब्रीहौसमासेएवंप्रयोक्तव्यमितिसप्तम्यादेःपूर्वनिपातः सुरैइतिस्थितेस्यायत्वत्रिः
अष्टनआविभक्तावित्यधिकृत्य । रायोहलि । रैशब्दस्यआकारोभवतिहलादौ
विभक्तौपरतः अन्यत्रकृतः आदेशाः सुराः सुरायौ सुरायः सुरायोसुरायासुराभ्यांसुराभिः सुराये
सुराभ्यांसुरायः । सुराभ्यांसुराभ्यः सुरायःसुरायोःसुरायांसुरायिसुरायोःसुरासु ।

पुं पां
२७

27

औकारांतः पुंलिंगः लिंगः ग्लौशब्दः। तस्य च। सौ आवादेशे ग्लौः ग्लावौ ग्लावः। संबो-
धने हे ग्लौः हे ग्लावौ हे ग्लावः ग्लावं ग्लावौ ग्लावः ग्लावा ग्लौभ्यां ग्लौभिः ग्लावे ग्लौ-
भ्यां ग्लौभ्यः ग्लावः ग्लौभ्यां ग्लौभ्यः ग्लावः ग्लौभ्यां ग्लौभ्यः ग्लावः ग्लावोः ग्लावां ग्ला-
वि ग्लावोः ग्लौषु। इति अजंताः पुंलिंगाः समाप्ताः॥ अथ अजंतास्त्रीलिंगा उच्यंते।
अत्र अकारांतः स्त्रीलिंगो प्रसिद्धः आकारांतः स्त्रीलिंगो जायाशब्दः। उप्राक्रियते जा-
य इति स्थिते प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रत्ययः परश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्त्रियामिति वर्त्त-
माने। अजाद्यतष्टाप् अजादेर्गणात् अदंताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप्प्रत्ययो भ-
वति पकारः लोपः प्रयोजनं आबिति सामान्यग्रहणार्थं टकारः लोपः सामान्यग्रहणा-
वघातार्थः अन्यथा हि पकारानुबंधकग्रहणे न ह्यनुबंधकस्य ग्रहणमिति आः ग्रह-
णेन डाबाद्योर्ग्रहणं न स्यात् सवर्णे दीर्घः पुनः आवंतत्वात् ङ्याप्प्रातिपदिकादिति
वर्त्तमाने स्वौजसमौडित्यादिना स्वाद्युत्पत्तिः जाया आवंतत्वात् हल्ङ्याब्भ्य इति सु लो-
पः जाया। द्विवचने जाया औ इति स्थिते। जसः शी इति वर्त्तमाने औङ आपः। आवं-
तांगादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति। शकारः लोपः प्रयोजनं आश्शीत्ने-
षोऽन्नमिति विशेषणं औङ इति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोः एवाचार्यसंज्ञा आहुणः

डों
२७

जायेजसिजाया अस्इतिस्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णइतिदीर्घत्वेप्राप्ते । नादिचि । इ॰
त्यधिकृति । दीर्घाज्जसिच । दीर्घात्इचिजसिपरतः पूर्वपरयोस्थाने । पूर्वसवर्ण
दीर्घोनभवतिसवर्णदीर्घः सत्वविसर्गौ । संबुद्धौबहुवचनेगतेलत् आङ्चापइति
वर्तमाने । संबुद्धौच । संबुद्धौपरतः आबंतस्यांगस्यएकारादेशोभवति । एङ्ह्र
स्वात्संबुद्धेरितिसलोपः । हेजायेहेजायेहेजायाः जायांजायेजायाः स्त्रीलिंगत्वात
त्वाभावः तृतीयैकवचनेबहुवचनेगतेलत् ओसिचेत्यधिकृत्यआङ्चापः । आ
ङितितृतीयैकवचनस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा । आङिच । ओसिचपरतः आबंतस्यांगस्य
एकारादेशोभवति । अयादेशः जायया जाभ्यां जायाभिः चतुर्थैकवचनेजायाइति
स्थिते । यडिंतीतिवर्तमानेयाडापः आबंतादंगादुत्तरस्यङिद्वचनस्ययडागमो
भवतिवृद्धिरेचीत्यपिवृद्धित्यादेशश्च । आङः आचिपरतः पूर्वपरयोःस्थानेवृद्धिरै
कारादेशोभवति । जायायैजायाभ्यांजायाभ्यः । पंचमेकवचनषष्ठेकवचनयोः
ङित्त्वयानागमोवृद्धिश्च । जायायाःजायाभ्यांजायाभ्यःजायायाः ओसिच । आङि
चापः । इत्येत्वं । जाययोः आमिह्रस्वनद्यापोनुट् । इतिआबंतत्वात्नुट्जाया
नामम्मेकवचने । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । नद्यंतात्आबंतात्नीशब्दाच्चोत्तरस्यङेरामादे

गोभवति याडागमः जायायास्त्र जाययोः जायासु । एवमन्येषामप्याबंतानां मा
लाखट्वारीनां रूपनयः हामन्त्र बहुराजन्त्र इति स्थिते अन्नोभ्योसीतितिहोप्यावेन
पद्मस्याषाडिम्यनेनमडत्यपिकृत्य डभुभात्यामन्यतरस्यामनंतात्यातिपदिकाद्यु
नंताश्च बहुव्रीहेः स्त्रियां डाप्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां ल्लकारलोपः प्रयोजनं
डित्तीति विशेषणं डस्यविभं यकारादौ सुजादौस्थादौच सर्वनामस्थाने च परतः ।
एवयंभसंज्ञे अंगस्य भस्य अल्लोपोनः नोविभक्तिश्वितीत्यपिकृत्य । दोसिडअन्यपद
तंभसंज्ञस्यांगस्यरूपोभवति स्वायत्यात्त्विः हामाबहुराज्ञबह्वोराज्ञानोयस्यन
गत्तायति विग्रहस्मारभैषाहुवत बहुव्रीहौ कृतेडप्रकातेव्यः उमसूत्रायइति स्थिते
उमसरंगोपरप्रत्ययोमिति विग्रहस्यतद्धितः सर्वामार्थानाप्रथमाद्वाषीरव्यातेनडः
त्यपिकृति तस्यासपतितस्येति षष्ठीसमर्थादपत्यमित्यर्थस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययोभवतीति गोत्रेस्त्रः प्रत्ययोभवतीति णकारः अचोञ्णितीतिवृद्धिः तद्धितइ
तिचेडितसंज्ञायांकृत्तद्धितसमासाश्चेतिप्रातिपदिकसंज्ञातनरूपोधातप्रातिपदिक
योरितिसल्लुक मृजेर्वृद्धिः अचोञ्णितीत्यपिकृत्यतद्धितेष्वचामादेःस्थानेवृद्धि
भवति उकारस्याकारो वृद्धिः एवंतद्भसंज्ञायां अंगस्य भस्यनस्तद्धिते टिलोपः ।

इति पिहतात्ययस्येति च । अगस्य इवर्णोवर्णयोः लोपो भवति भसंज्ञायां निमित्ते तद्धि
तप्रत्यये परे ह्याकारप्रत्ययं च परतः । कौस्रुहगम्हइति स्थिते संयोगे गुरुसंज्ञायां ।
निमित्तं तद्धित प्रत्यये परे हकारप्रत्ययं च परतः कौस्रुहगव्हइति स्थिते संयोगे
गुरुसंज्ञायां ऊस्य गतरं गुरुसंज्ञं भवति संयोगे परतः इति गुरुसंज्ञायां । अणि
न्याकरणोर्थयोः गुरुपेत्रमयोत्थंगोरुगेतिविहितोयावणितो गुरूपोत्रमोपत्याः
र्थवाचिनो भयष्यङ्गरेसोभवतः । अथ विष्णुपोर्त्रे इञ्तम साहन्नूप्रत्ययानामत्य
माहृततत्समस्यपोत्रमस्य । यः प्रत्ययस्यादिभूतः षकारः षत्संज्ञको भवति ।
प्रयोजनं ष्यजसंप्रसारणं पत्यापत्या लत्स्यरुषइति विशेषणं ङकारलोपः प्र
योजनं । घङ्घ्या स्त्रीत्वमान्यं यकारणं यङ्स्त्रापयङन्तात्यातिपरिका ष्याप्र
त्ययो भवति । स्त्रियापकारः एवं वत्तु चकारः षित इति स्वार्थः सवर्णे दीर्घः कौ
स्रुरगंधइति स्थिते स्यायात्यन्तिः कौस्रुरगंधत्येव माहीनां जायाशाह्रूवह्रूपनयः
जरायाह्रूस्य । टावंतस्य अविविशेषः हलादौ सर्वत्र जायायाशाह्रूवत् अचिरत
हत्यपिहतात्य अजादौ तु जरायाजरसन्यतरस्यां विकल्पेन । जरा । जरसौ । वा
जरे । जरसः वाजराः । हे जरे हे जरसौ हे जरे हे जरसः वा हे जराः जरसं जरसौ वजरा

वे। जरसः जरसा वा जरया जराभ्यां जराभिः जरसे वा जरायै जराभ्यां जराभ्यः
जरसः वा जरयाः जराभ्यां जराभ्यः जरसः वा जरयाः जरसोः वा जरयोः जरसां
वा जराणां जरसि वा जरायां जरसोः वा जरयोः जरासु ॥ सर्वनामशब्दानां ग्र
ङादंतत्वात् इति ज्ञापिकृते जायाशब्दवद्रूपनयः अकारेर्गणादकारांतात्स्त्री
प्रत्ययो भवति। सर्वा सर्वे सर्वाः संबोधने हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वाः सर्वां सर्वे स
र्वाः सर्वया सर्वाभ्यां सर्वाभिः ङेङसिङस्याङ्याः इत्यपि कृते सर्वनाम्नः स्याड्ढ्र
स्वश्च। आवंतात्सर्वनाम्नः परस्य विहितवचनस्य ङागमो भवति आवंतस्य ह्र
स्वश्च याटोपवादः सर्वस्याः इति स्थिते आङ्झीति वृद्धिः सर्वस्यै सर्वाभ्यां सर्वा
भ्यः सर्वस्याः सर्वयोः आङ्सर्वनाम्नः स्याडिति स्याडागमः सर्वासां सर्वस्यां सर्व
योः सर्वासु। एवं विश्वादेनामान्तरशब्दपर्यन्तानां रूपनयः। प्रथमादीनां त
त्प्रत्ययान्तानां जायाशब्दवत् द्वितीयात्तृतीयाशब्दयोः स्याड्डिति विभाषा द्वितीयातृती
याभ्यामिति विकल्पेन स्याड्विधानात् एतेरूपभेदः द्वितीयस्यै वा द्वितीयायै द्विती
यस्या वा द्वितीयायाः द्वितीयस्याः वा द्वितीयायाः द्वितीयस्यां वा द्वितीयायाम्।
एवं तृतीयाशब्दः। उत्तरपूर्वादक्षिणापरेषां शब्दयोस्तु च विभाषा दिक्समासे।

बहुव्रीहौ इत्यनेन सूत्रेण विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा । तेन उत्तरपूर्वस्यैवा उत्त
रपूर्वायै दक्षिणपूर्वस्यैवा दक्षिणपूर्वायै । एवं पंचमीषष्ठीसप्तमी । एकवच
नीप्रसाहार्यं । इकारान्तास्त्रीलिंगरुचिशब्दः । अत्रैव स्याद्यन्तत्रिः प्रथमाद्वि
तीययोः कविशब्दवत् । रूपं रुचिः रुची रुचयः संबोधने हेरुचे हेरुची हेरुच
यः रुचिं रुची रुचीः स्त्रीलिंगत्वान्नत्वाभावः तृतीयैकवचने ह्रिसंज्ञयामपि ।
प्राप्तो नास्त्रियामिति अस्त्रियामिति स्त्रियामिति प्रतिषेधात् नाभावो न भवति
रुच्या रुचिभ्यां रुचिभिः । ङिद्वचने ह्रस्वाख्यो नदीनेयवङ्स्थानावस्त्री । वा
मीत्यनुवर्तमाने । ङितिह्रस्वश्च । स्त्राःसंबंधी ह्रस्वाख्यः इयवङ्स्था
नौ च । इ । वा नदीसंज्ञो भवतः ङित्प्रत्ययपरतः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । यत्र नदी
संज्ञा तत्र आण्नद्या इति आडागमः आटश्चेति वृद्धिः यत्र न नदीसंज्ञा तत्र का
विशब्दवत् रुच्यै वा रुचये रुचिभ्यां रुचिभ्यः रुच्याः वा रुचेः रुचिभ्यां रुचिभ्यः
रुच्याः वा रुचेः रुच्योः रुचीनां सप्तम्येकवचने । ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति ङेराम् रु
च्यां रुचौ रुच्योः रुचिषु । एवं कृतिबुद्धानि युवतिमतिप्रभृतयः । द्विशब्दस्य
भेदः । तथैव द्वित्वात् द्विवचनं द्वि औ इति स्थिते त्यदादीनाम इति । इकारस्य

सू॰ पा॰ ३०

30

अकारः अजादिङणवितिज्ञं । अन्यत्रजायामहूवत् । द्वेद्वेद्वाभ्यांद्वाभ्यांद्वाभ्यां
द्वयोःद्वयोः ॥ त्रिशब्दस्यभेदः । त्र्याद्यत्वात्त्रिः बहुत्वाद्बहुवचनमेवभवति । १
त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ । त्रिचत्वार् इत्येतयोःस्त्रियां वर्तमानयोःतिसृचत
सृ आदेशौयथाक्रमंभवतः । अचिरऋतः अजादौविभक्तौपरतःतिसृचतसृ इ
त्येतयोः ऋकारस्यरेफादेशोभवति । ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरितिजसिगुण
पवादः प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिप्राप्तिःपूर्वसवर्णदीर्घाभावः तिस्रःतिस्रःतिसृ
भिः तिसृभ्यःतिसृभ्यः आमि । तिसृआं । इतिस्थितेनुमचिर तृज्वद्भावेभ्योनुट्
पूर्वविप्रतिषेधेनइतिरेफादेशंबाधित्वानुडेवभवति । नतिसृचतसृ तिसृ
चतसृ इत्येतयोःनामिदीर्घोभवति तिसृणांतिसृषु ॥ ईकारान्ताःस्त्रीलिंगाः
कर्त्रीशब्दः ॥ कर्तृइतिस्थिते । स्त्रियामितिवर्तमाने । ऋन्नेभ्योङीप् । ऋकारान्ते
भ्यश्चप्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियांङीप्प्रत्ययोभवति इकारलोपःप्रयोजनं ङीपङीनो
सामान्यग्रहणार्थंपकारस्तुस्वरविधानार्थः यणादेशःकर्त्रीइतिस्थितेङ्यन्तत्वात्स्वा
द्युत्पत्तिः हल्ङ्यादिलोपःकर्त्रीऔजसोः नादिचीत्यपिप्राप्ते । दीर्घाज्जसिच । दीर्घो
जसि इचिपरतःपूर्वसवर्णदीर्घोनभवति । इतिपूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधेयणा

ऊं॰
३०

हेभ्रूः कर्त्री कर्त्र्यः संबुद्धौ ह्रस्वो नदी ॥ ईदूच ॥ नेदूअविभक्तिर्यो कांति
हे भ्रूः ईकारांतस्य ऊकारांतस्य च स्त्र्याख्यस्य शब्दरूपं तत्र नदीसंज्ञं भवति तस्यामतया ॥ अ
वर्णानेभ्योऽन्त्यस्वः ॥ अंबार्थानां नदीनां च ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः एङ्ह्रस्वा
त्संबुद्धेरिति सलोपः हे कर्त्रि हे कर्त्र्यौ हे कर्त्र्यः कर्त्रीम् कर्त्र्यौ कर्त्रीः कर्त्र्या कर्त्रीभ्यां
कर्त्रीभिः ङिद्वचने एवं वर्तते नदीसंज्ञायां । येङितीति अनुवर्तमाने । आटो याः । न
द्यंतात् लिंगाद् उत्तरस्य ङिद्वचनस्य आडागमो भवति आङश्चेति वृद्धिः कर्त्र्यै कर्त्रीभ्यं
कर्त्रीभ्यः कर्त्र्याः कर्त्रीभ्यां कर्त्रीभ्यः कर्त्र्याः कर्त्र्योः ह्रस्वनद्यापोनुट् कर्त्रीणां ङे
रन्नद्याम्नीत्यस्य इति ङेराम् कर्त्र्यां कर्त्र्योः कर्त्रीषु ॥ एवं नद्यादिनी प्रत्ययः तथा पटु
इत्येवमादित्यः स्त्रीविवक्षायां ॥ अन्यतरस्याम् इत्यधिकृत्य । वोतो गुणवचनात् ।
उकारांतात् गुणवचनात् प्रातिपदिकात् वा ङीप्प्रत्ययो भवति स्त्रीविवक्षायां यणा
देशो कृते पट्वीत्यादयः कर्त्रीवत् ॥ तथैव शार्ङ्गरवइत्येवमादित्यः ॥ शार्ङ्गरवाद्य
ञोङीन् ॥ शार्ङ्गरवइत्येवमादिभ्यः अञन्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति नकारः
स्वरार्थः ॥ यस्येति च ॥ इति अकारलोपः शार्ङ्गरवी कर्त्रीवत् ॥ भवतइति स्थि
ते ॥ उकारलोपः प्रयोजनं नगितश्चेति नगित्कार्यार्थं ॥ नगितश्च ॥ नगितः प्रा

हे॰
पां॰
३१
31

तिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययोभवतिस्याद्यन्तानि ॥ भवतीकर्त्रीवत्तृरूपनयः
तुगितत्त्वापि ॥ शतृन्तानां ङीप्प्रत्यये रूपभेदः ॥ शाप्श्यपणोर्ड इतिस्थिते रूर्वंवद्धातु
संज्ञायां विवक्षावशात् धातोरित्यधिकृत्य ॥ वर्त्तमाने लट् । प्रारब्धोपरिसमाप्त
श्च वर्त्तमानः कालः तस्मिन्वर्त्तमाने काले वर्त्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति ङका
रलोपः प्रयोजनं टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ इतिविशेषणं अकारोविशेषणं लटोवाङ
तिविशेषणार्थः लटः शतृशानचावप्रथमैकाधिकरणे । लटस्थाने शतृशानचौ वा आदे
शौ भवतः तौ चेत्प्रथमासमानाधिकरणौ न भवतः तयोरविशेषणमाशङ्क्य ॥ लः
परस्मैपदमिति शतृः परस्मैपदसंज्ञायां तनानाञ्चात्मनेपदमिति आत्मनेपदसंज्ञा
यां शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति शतृ भवति सच परस्मैपदं प्रथमासमानाधिकरणे
पिलडिति वर्त्तमाने । पुनः लट्ग्रहणात्स्वविति ऋकारः तगित्कार्यार्थः शकारस्तिङ्शि
त्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकं ॥ तिङः शितश्च
प्रत्यया धातुविहिताः सार्वधातुकसंज्ञा भवति । सार्वधातुके यक इति वर्त्तमाने ॥
कर्त्तरि शप् कर्त्तृविहिते सार्वधातुके परे धातोः शप् प्रत्ययो भवति । पकारः अनुदा
त्तस्वपितौ इति स्वरार्थः शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥ आदिः प्रत्ययस्तिनाः शपः

ठं॰
३१

अदादिभ्यो धातुस्य परस्य शपः लुग्भवति सवर्णे दीर्घः यात् इति स्थिते लङस्तु
न्तुमानभ्यो भवतः तौ चेत् प्रथमा समानाधिकरणे न भवतः झरंतत्वात् प्राति
पदिकसंज्ञायां तगितश्चेत्यङीप् अनुबंधलोपः एवं वत् वानकस्येति वर्त
माने ॥ आच्छीनद्योर्नुं अवर्णांतादंगादुत्तरो नुमिज्झवति सकारस्य ह्रस्वः इकारः
नश्चापदांतस्य झलि इत्यनुस्वारः अनुस्वारस्य । ययि
परसवर्णः इति परसवर्णे कोनकारः ङतत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः यातीयात्यौयात्यः
यातीयात्यौयात्यः इत्यादि ॥ भसंज्ञायां ॥ नद्यातुः ई इति स्थिते । तथैव आ
पू अनुबंधलोपः एवं वत् तयोव धातुसंज्ञायां सिद्धिरंगस्य इत्यधिकृत्य । सा
र्वधातुकार्धधातुकयोः । सर्वधातुके आर्धधातुके च परतः इगंतस्यांगस्य गु
णो भवति ॥ इको गुणवृद्धी ॥ अनिर्दिश्यमानिके येगुणवृद्धी आम्नातस्ते इग
एवस्थाने भवत इति वेदितव्यं अवादेशः अतो गुणा इति पररूपत्वं भवत् इति
स्थिते तथैव ङीप् प्रत्ययः शप्श्यनोर्नित्यं ॥ शप्श्यनोर्नित्यं आभ्यामुत्तरस्य शातुः
र्नित्यं नुमागमो भवति शीनद्योः परतः अनुबंधलोपः अनुस्वारः अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णः स्वाद्युत्पत्तिः हल्ङ्यादिलोपः भवंती भवंत्यौ भवंत्यः इत्यादि ॥

सू॰ पा॰ ३२

32

दिवक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिगतिषु ॥ दिवु इति स्थिते उकारः उगिते
वेति विशेषणार्थः तथैव धातुसंज्ञायां लट् तस्य शत्रादेशः ॥ दिवादिभ्यः यप्रत्
दिवु इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः यप्रत्ययो भवति । शपोपवादः । शकारः पूर्व
वत् नकारः जित्वादि त्रित्वामिति विशेषणार्थः वोरुपधाया दीर्घ इति वर्त्तमाने ॥
हलि च । रेफवकारान्तस्य धातोः उपधायाः इको दीर्घो भवति अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घः ।
दीव्यत् इति स्थिते । आप्नुयतीति न्य इति नित्यनुमागमः स्वाद्युत्पत्तिः दीव्यन्ती ।
दीव्यन्तौ दीव्यन्त्यः अन्यत् नदीशब्दवत् एवमन्यत्रापि प्रत्ययबहुत्वविशेषात् शा
न्तानां रूपभेदो द्रष्टव्यः ॥ लक्ष्मीशब्दस्याङ्यन्तत्वात् सुलोपो नास्ति । लक्ष
दर्शनाङ्कनयोः । अविन्नस्तृतन्त्रिभ्य ईः इति वर्त्तमाने । लक्षेर्मुट् च । लक्षधातो

ते

रीप्रत्ययो भवति मुडागमश्च अन्यत् नदीशब्दवत् । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः ।
एवं तरीः स्तरीः तन्त्रीः ॥ स्त्रीशब्दस्यापि भेदः ॥ ष्टैङ् शब्दसंघातयोः ष्टैशब्द
संघातयोः इति स्थिते तथैव षष्ठ्यादयो धातव इति धातुसंज्ञायां ष्टै इत उपदेशे
षोपि सः इति आत्संध्यक्षराणामिति स्थिते ॥ संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् ॥ संस्त्याने स्त्यायते
धातोः ड्रट्प्रत्ययो भवति डकारः टिलोपार्थः टकारः टिदर्थः ठोतिति टिलोपः

३२

लोपो योर्वलीति यलोपः । स्त्र इति स्थिते टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्व
रपख्युनाम् इति ङीप् अनुबंधलोपः यचि भमिति पूर्वस्य भसंज्ञायां यस्येति च ईलोपे क
ृड्इत्यपि कृत्य इवर्णस्यावर्णस्य च लोपो भवति ई प्रत्यये भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते च परे
स्त्री इति स्थिते अतद्धितत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः । हल्लोपश्च ॥ स्त्री ॥ अङ्गसंज्ञे विभक्तौ स्त्रियः
स्त्री शब्दस्य इयादेशो भवति । अङ्गसंज्ञे विभक्तौ परतः स्त्रियौ स्त्रियः संबुद्धौ नेपदत्व
स्याव स्त्री इति नदीसंज्ञा प्रतिषेधाभावात् ह्रस्वत्वम् सम्बुद्धिलोपौ । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रि
यः । अमि । शसि च ॥ वाम्शसोः ॥ स्त्रीशब्दस्य वा इयङादेशो भवति अमि शसि च
परतः स्त्रियं वा स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः वा स्त्रीः स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः ङिति ह्रस्वश्चेत्याडागमः ।
इयङादेशो वृद्धिश्च । स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्री
णां स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दस्य भेदः ॥ श्रिञ् सेवायां धातोः श्रिञ् इति स्थिते । ञ
कारलोपः । तथैव धातुसंज्ञायां क्विः यचि । प्रच्छिश्रिञ्द्रुस्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति
क्विप् अनेनैव च दीर्घः संप्रसारणाभावश्च अनुबंधलोपादि पूर्ववत् श्री इति स्थि
ते हल्ङ्यादित्वात् स्वाद्युत्पत्तिः सौ श्रीः अतत्वाभावात् सलोपो नास्ति अङ्गसंज्ञे विभ
क्तौ अचि श्नुधातु इत्यादिना इयङुवङाविति इयङादेशः श्रियौ श्रियः श्रिया श्रीभ्यां श्री

ह्रं
पा
३३
33

भिः ङिद्वचनेनेयवन्स्यानावस्त्रीतिनदीसंज्ञाप्रतिषेधोपि ॥ वामि ॥ ङिति । ह्रस्व
श्च ॥ योसंबधीङस्थाःस्त्र्याख्यः इयवन्स्थानौच । य्वानदीसंज्ञोभवति ङितियवन
दीसंज्ञातत्रआडागमाःवृद्धिश्च । अन्यत्रइयङुवङादेशाप् । श्रियैवाश्रियेश्रीभ्यांश्रीभ्य
श्रियावाः श्रियः श्रीभ्यांश्रीभ्यः श्रियाःवाश्रियः श्रियोः आमिवामि । आड्यावङ्ः
स्थानौ । स्त्रू । वा । नदीसंज्ञोभवतः आमिपरतःनदीमतेनुडागमःश्रीणांवाश्रियां
श्रियंवाश्रियि श्रियोःश्रीषु ॥ एवंधीप्रभृतयःस्त्रीलिंगाः ॥ तनुशब्दः ॥ सचशा
रीरवाचीस्त्रीलिंगिः अल्पार्थोत्रिलिंगः ॥ तस्यकृचिशब्दवत्तप्रक्रिया । तनुः तनूः
तनवः हेतनोहेतनूहेतनवः तनुंतनूतनूः तन्वातनुभ्यांतनुभिः तन्वैवातन
वेतनुभ्यांतनुभ्यांतनुभ्यः तन्वाःवातनोः तनुभ्यांतनुभ्यः तन्वावातन्वोः तनूनां
तन्वांवातनौतन्वोःतनुषु ॥ एवमन्येपि ॥ ऊकारांताःस्त्रीलिंगाःपिजंबूशब्दः ।
तस्यापिवधूशब्दवत्तप्रक्रिया । अयंविशेषः अदन्तत्वात् सुलोपोनास्ति जंबूः जं
ब्वौजंब्वः हेजंबुहेजंब्वौहेजंब्वः जंबूंजंब्वौजंबूः जंब्वाजंबूभ्यांजंबूभिः जंब्वैजंबूभ्यां
जंबूभ्यः जंब्वाःजंबूभ्यांजंबूभ्यः जंब्वाःजंब्वोःजंबूनां जंब्वांजंब्वोःजंबूषु ॥ एवम
न्येपिवधूश्वश्रूप्रभृतयः ॥ स्त्रमातृशब्दस्यनस्त्यत्वात् ॥ श्रीमातृवत्प्रक्रिया ॥ तर

डीं
३३

वङादेशापवादविशेषः भूः भुवौ भुवः ॥ वर्षाभूशब्दस्य विशेषः ॥ वर्षोपपदस्य भ
वतेः भुवसंज्ञात्वरयोरिति क्विप् तथैव स्वाद्युत्पत्तिः सौ वर्षाभूः यङादेशो विभक्त्यौप
रतः । ऊः स्यपीति यणादेशः स्यात् । न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते ॥ वर्षाभ्वश्च ॥
वर्षाभूशब्दस्य यङादौ स्वपि परतः यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः संबुद्धौ नदी
संज्ञायां ह्रस्वत्वम् लोपो हे वर्षाभु । न तु च । नेयुङ्स्थानावस्त्रीति नदीसंज्ञानिषेधेन
भवति भव्यं तेन तत्प्राप्तिर्यत्र इयुङ्वङोः स्थितिः तत्रानेन सूत्रेण प्रतिषेधः इह च वर्षा
भ्वश्चेति यणादेशकरणात् न वङ् नास्ति तस्मात्तत्र नदीसंज्ञाप्रतिषेधः हे वर्षाभ्वौ हे
वर्षाभ्वः वर्षाभ्वं वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः वर्षाभ्वा वर्षाभूभ्यां वर्षाभूभिः ङिद्वचनेपि तथैव नदीसंज्ञाप्रतिषे
धाभावात् नदीसंज्ञाकार्यं भवति वर्षाभ्वै वर्षाभूभ्यां वर्षाभूभ्यः वर्षाभ्वः वर्षाभूभ्यां
वर्षाभूभ्यः वर्षाभ्वः वर्षाभ्वोः वर्षाभूनां वर्षाभ्वां वर्षाभ्वोः वर्षाभूषु ॥ तथा पुनर्भूः
पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यमिति यणादेशविधानात् । ऋकारान्तः स्त्रीलिंगो मातृशब्दः ॥
मातृ इति स्थिते ऋन्नेभ्यो ङीप् इति ङीपि प्राप्ते न षट्स्वस्रादिभ्य इति प्रतिषेधः स्वा
द्युत्पत्तिः पितृशब्दवत् रूपनयः मातृ स्त्रीलिंगत्वात् नत्वाभावः माता मातरौ ।
मातरः हे मातः हे मातरौ हे मातरः मातरं मातरौ मातॄः मात्रा मातृभ्यां मातृभिः

दे॰
पा॰
३५

मात्रे मातृभ्यां मातृभ्यः मातुः मातृभ्यां मातृभ्यः मातुः मात्रोः मातॄणां मातरि । मात्रोः
मातृषु ॥ एवं दुहितृप्रभृतयः । स्वसृशब्दस्यांतसर्वनामस्थाने । अप्तृन्तृजित्यादिना
दीर्घः स्वसा स्वसारौ स्वसारः स्वसारं स्वसारौ । शेषं समानं ॥ अथ ऋकारांतान्लृकार
रांता । एकारांताप्रसिद्धः ओकारांतास्त्रीलिंगः गोशब्दः तस्य पुंलिंगगोशब्दव
त्प्रक्रिया । ऐकारांतः अस्त्रीलिंगः रैशब्दः तस्य पुंलिंगरैशब्दवत्प्रक्रियाशब्दप्रनयः
इति अजंताः स्त्रीलिंगसमाप्ताः ॥ अथाजंतान्नपुंसकलिंगाः प्रदर्श्यन्ते । अकारां
तो नपुंसकलिंगः कुंडशब्दः कुंड इति स्थिते तथैव स्याद्युत्पत्तिः ॥ स्वमोर्नपुंसका
दिति लुकि प्राप्ते ॥ अतो ॥ अकारांतान्नपुंसकलिंगात् उत्तरयोः । स्व[illegible]म इत्येत
योः अं इत्ययमादेशो भवति अमि पूर्वः कुंडं द्विवचने कुंड औ इति स्थिते । औन आमडः
त्यनुवर्तमाने ॥ नपुंसकाच्च ॥ नपुंसकांतादंगादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो
भवति आकारलोपः प्रयोजनं आच्छीनद्योर्नुमिति विशेषणात् यचि भमिति ईवर्णस्य
भसंज्ञायां यस्येति चेति अकारलोपे प्राप्ते ॥ नभूर्णो ॥ यणप्रतिषेधवक्तव्य इति वचना
न भवति प्राकुण्डाः बहुवचने । जश्शसोः शिः ॥ जश्शसोः स्थानेत्येकं पदं द्रष्टव्या
ये निर्देशात् जश्शसोरित्येतस्य डकारांतस्य ग्रहणं नपुंसकादंगादुत्तरयो ॥ जस्शसोः शि

डौ
३५

रादेशो भवति । तस्य । शिः सर्वनामस्थानं । नपुंसकलिंगात्परं शि इत्येतत्सर्वना
मस्थानसंज्ञं भवति । इति सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः । ऊंडानि । संबु
द्धावभावेहलन्तहल्मात्रस्य नकारस्य ण इत्वा संबुद्धेरिति नेन लोपः । ततः एका
देशविज्ञातमनन्यवदिति ॥ अनिदर्वः हे ऊंड हे ऊंडे हे ऊंडानि । द्वितीयायामपि
ऊंडं ऊंडे ऊंडानि पाततोहूत्तमाहूवत् रूपनयः । एवंवस्त्र । वदनवचनधना
दयः एवं सर्वनामसंज्ञानामकारान्तानां प्रथमाद्वितीययो रूपनयः शेषं पुंलिंगव
त् ॥ इतरादीनामन्यतरशब्दपर्यन्तानां प्रक्रियाविशेषो । किंतत्त्रदोद्वयोर्निर्धा
रणे डतरच् बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् एकाच्च । प्राचा अड्डतरादिभ्यः
पंचभ्यः डतरादिभ्यः पंचभ्यः डतर डतम अन्य अन्य । अन्यतर इतर इत्येतेभ्य
श्चतरयोः स्व । अद् । इत्येतयोः अद्ड् आदेशो भवति । अमोपवादः डकार
लोपः डितीति विशेषणं टेरिति लोपः वावसाने इति चत्वं कतरत् कतरद् क
तरे कतराणि । पुनरप्येवं कतमत् कतमद् कतमे कतमानि यतरत् यतरे
यतराणि यतमत् यतमे य । यतमानि इतरत् इतरे इ । इतराणि । इतमत् इ
तमे इतमानि इतरत् इतरे इतराणि अन्यत् अन्ये अन्यानि अन्यतरत् ।

हें॰ पां॰ ३५ 35

अन्यतरे अन्यतराणि इत्यादि नेयं शेषं पुंवत् ॥ एकतरशब्दस्य इतर । अन्यथा
तत्यात्तस्य सोः अद्डादेशो न । एकतरात्सर्वत्र ॥ नेतराच्छन्दसीति ॥ इतरशब्दा
च्छन्दसि स्वमोः अद्डादेशो न भवति । एकतरस्य सर्वत्र । एकतरशब्दात्सर्वत्र ।
एकतरशब्दात्सर्वत्र छन्दसि भाषायां च परयोः अद्डादेशो भवति इति सर्वशब्द
वत् हे एकतत् एकतरं एकतरे एकतराणि । आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपा॰
शब्दः ॥ सोमपा इति स्थिते । पूर्ववत् समासे सत्यां प्रातिपदिकसंज्ञायां ॥ ह्रस्वो
नपुंसके । प्रातिपदिकस्य । नपुंसके वर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भ
वति ह्रस्वः कृते ह्रस्वे कृते ज्ञानशब्दवत् अपनय सोमपं सोमपे सोमपानि ॥ इकारान्तो नपुं
सकलिङ्गो वारिशब्दः ॥ वारि इति स्थिते स्याद्युत्पत्तिः ॥ स्वमोर्लोपश्चकात् । नपुंसका
देशाद्युत्तरयोः स्वमोर्लोपो भवति वारि । द्विवचने । ईभवः । इकोचि विभक्तौ ॥ इगन्त
स्य नपुंसकलिङ्गस्य नुमागमो भवति अजादौ विभक्तौ परतः णत्वं वारिणी बहुवचने
जसः शिः शसः शिः नुकारागमश्च ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् ।
इत्येतेषामुपधायाः शावेव नामस्थाने दीर्घो भवति नान्यत्र वारीणि । संबोधने । हे वा
रि । पक्षे मारि इत्यनित्यं वारिणां द्विगुत्वेन नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः संबोधने चोपलक्षित

रा॰ ३५

स्विरूपं नीतं तथामात्नमथाप्यरत्वं इतिमाध्यंदिनिमते हेवारे हेवारिणी हेवारीणि
द्वितीयायामपि । वारि वारिणी वारीणि तृतीयैकवचने परह्रस्वाभावः वारिणा वारि
भ्यां वारिभिः ङित्वचनेपरह्रस्वात् ङेर्ङितीति गुणे प्राप्ते वृद्ध्येत्वगुणेभ्यो नुं पूर्वविप्रति
षेधेनेति नुमागमः वारिणे वारिभ्यां वारिभ्यः वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः वारिणः २
वारिणोः । आमि । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेति नुडागमः नुमि
सति अग्रगायवत्वात् नामीति दीर्घो न स्यात् वारीणां वारिणि वारिणोः वारिषु ॥
अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् इत्येतेषां प्रथमा द्वितीययोः वारिशब्दवत् तृतीयादिषु अजा
दिषु रूपभेदः । इकोऽचि विभक्तौ ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ इ
त्यपि कृत्य ॥ अस्थिदधि । सक्थ्यक्ष्णामनङ् । नङुदात्तः ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्षि इति
इत्येतेषां नपुंसकलिंगानां तृतीयादिषु अजादिषु परतः अनङादेशो भवति । सचो
दात्तः अनङि अल्लोपः एवं स्यभसंज्ञायां अल्लोपेनः । अनन्तस्य भस्यागमस्य अका
रलोपो भवति । अस्थ्ना । अस्थिभ्यां अस्थिभिः अस्थ्ने अस्थिभ्यां अस्थिभ्यः अस्थ्नः २
अस्थिभ्यां अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नां सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योः अनंत
स्यागमस्य भस्याकारलोपो भवति ङिश्योः परयोः परतः अस्थ्नि ॥ वा अस्थनि । अस्थ्नोः

अस्थिषु पञ्चस्वपि तसि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् । तथैव रूपनयः द्विशब्दस्यभेदः ॥ प्रथमा
द्वितीयाद्विवचने त्यदाद्यत्वे कृते नपुंसकाच्चेत्य । ईङः शीभावः गुणः द्वे द्वे द्वाभ्यां
द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः ॥ त्रिशब्दस्य । बहुवचने तथैव त्रयादि ॥ त्रीणि त्रीणि
अन्यत्समानं शुचिशब्दस्यभेदः तस्य प्रथमाद्वितीययोः वारिशब्दवत् तृतीया
दिष्वजादिषु विभक्तिषु परतः भाषितपुंस्कमित्यत्वं पुंवद्भवति गालवस्याचार्यस्य
मतेन यथा पुंसि ह्रस्वत्वेन वचनभवति तथात्रापि न भवतीत्यर्थः तृतीयायामः
विशेषः शुचिना शुचिभ्यां शुचिभिः चतुर्थ्यादिषु विशेषः पुंवद्भावपक्षे घेर्ङिती
ति गुणः अन्यत्र तु शुचये शुचिने शुचिभ्यां शुचिभ्यः शुचेः शुचिनः शुचिभ्यां ।
शुचिभ्यः शुचेः शुचिनः शुच्योः शुचिनोः शुचीनां शुचौ शुचिनि शुच्योः शुचि
नोः शुचिषु । एवमन्येपि लिङ्गत्रयपदमः उकारान्तः भाषितपुंस्काः ईकारान्तो नपुं
सकलिंगः ग्रामणीशब्दः । तस्य ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वः ह्रस्व
त्वे न भवत्तः ततः पुंलिङ्गग्रामणीशब्दवत् तृतीयादिष्वजादिषु पुंवद्भावपक्षेरू
पनयः अन्यत्र वारिशब्दवत् ग्रामण्या ग्रामणिना । ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभिः ग्रा
मण्ये वा ग्रामणिने ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभ्यः ग्रामण्यः वा ग्रामणिनः ग्रामण्याः वा

ग्रामणिनोः ग्रामण्यां वा ग्रामणीनां ग्रामण्यं वा ग्रामणिनि ग्रामण्योर्वा ग्राम-
णिनोः ग्रामणिषु ॥ उकारान्तः नपुंसकलिंगः त्रपुशब्दः तस्य वारिशब्दवत्प्र-
क्रिया त्रपु त्रपुणी त्रपूणि सर्वनामस्थाने च ॥ संबुद्धाविति दीर्घः संबुद्धौ सोः
लुकि कृते न लुमतांगस्येति प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् प्रत्ययलोपे प्रत्यय-
लक्षणमित्यनेन परतः ह्रस्वस्य गुण इति गुणो भवति हे त्रपो हे त्रपु हे त्रपुणी हे
त्रपूणि । लुक् च । न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधनं न भवितव्यं लुक
श्लुलुप इत्येतेषु संज्ञा लुमता लुप्ते सति अंगस्य कार्यं प्रत्ययप्रत्ययलक्षणं नाश्र-
यितव्यमिति तेनैष दोषः अनित्योयं प्रतिषेधः कुतोस्यानित्यत्वमवसीयते इको
चि विभक्तौ ॥ इत्यत्र अज्ग्रहणात् अन्यथा हलादावपि कस्मान्नेन स्यात् अस्तु । न
लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति लोपो भविष्यति । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसं-
ज्ञाविधानात् नहि संबुद्धौ नुमः श्रवणं प्राप्नोति इति संबुद्धाविति न लोपप्रति-
षेधात् तत्र स्वमोः नपुंसकादिति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् विभ-
क्तेः परस्याभावात् स्वयमेव तेन भविष्यति ततो अज्ग्रहणसामर्थ्यादनित्योयं
प्रतिषेधः प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यानित्यत्वात् । संबुद्धावपि नुं प्राप्नोति अ

तन्निवृत्त्यर्थमन्तरङ्गाणां ह्रातं शेषं नयं ॥ मृदुशब्दस्य भेदः ॥ तस्य पूर्ववद्द्विती
यादिष्वजादिषु परेषु वन्नावः तृतीयायामविशेषः मृदुना मृदुभ्यां मृदुभिः चतु
र्थ्यादिषु विशेषः मृदवे वा मृदुने मृदुभ्यां मृदुभ्यः मृदुनः मृदुभ्यां मृदुभ्यः मृदोः
मृदुनः मृद्वोः मृदुनोः मृदूनां मृदौ मृदुनि मृद्वोः मृदुनोः मृदुषु । एवं लघुवस्त्वा
दयः ॥ ऋकारान्तः भाषितपुंस्कान्नपुंसकलिङ्गः कर्तृशब्दः तस्य प्रथमाद्विती
ययोः वारिशब्दवत् कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि हे कर्तृ [माध्यनिनिमित्ते] हे कर्तः हे क
र्तृणी हे कर्तॄणि एवं द्वितीयायामपि तृतीयायादावजादौ पुंवद्भावः कर्त्रा क
र्तृणा कर्त्रे वा कर्तृणे कर्तुः वा कर्तृणः कर्त्रोः वा कर्तृणोः कर्तरि वा कर्तृणि ।
ॠकारान्तः लृकारान्तः एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गः चित्र
गोशब्दः चित्रगो इति स्थिते चित्रा गावो यस्य कुलस्येति विग्रहे अथ चापि प्रथमा
बहुवचनं जस् अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः समासः समासश्चेति प्रातिपदिक
संज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्य
पि कृते ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययस्य चोपसर्जनस्य ह्र
स्वो भवति एवं [illegible] भवति ---- चित्रगु इति स्थिते [illegible]

पनयः ॥ ऐकारांतो नपुंसकलिंगः अतिरै शब्दः रायमिति । अतिक्रांतमिति विग्रहे अत्र
त्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः अतिरै इति स्थिते ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप
दिकस्येति ह्रस्वः अतिरि अतिरिणी इत्यादि वारिवत् ॥ औकारांतः अतिनौ शब्दः ना
वमितिक्रांतं जलं इति वाक्ये अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः अतिनौ इति
स्थिते पूर्ववत् ह्रस्वः ततः पुंवद्भाववत् रूपनयः स्वरांता नपुंसकलिंगाः समाप्ताः ॥
अथ हलंताः पुंलिंगा यथाम्नायभाव उच्यंते तत्र पुंलिंगः गोदुह् शब्दः स च गोशब्दोपपद
स्य दुह प्रपूरणे इत्यस्य धातोः क्विबंताः दोह इति स्थिते प्रकारः स्वरितं इत्यर्थे
तेषां वधातुसंज्ञायां गा इत्सुपपदं गां दोग्धीति विग्रहे कृते सं इत्थि पित्यादिना क्विप् लो
पादि पूर्ववत् ह्रस्वं लघु इति लघुसंज्ञायां उगंतलघूपरस्य च उगंतस्य गस्य लघूपर
स्य च इके गुणो भवति सार्वधातुकार्धधातुकयोः परतः इति गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्र
तिषेधः गतिकारके त्यादिना समासः स्वाद्युत्पत्तिः हल्ङ्यादि लोपः । हो ढ इति ढत्वे
मासे पदांतस्य झलां जशोऽन्ते इति वर्तमाने ॥ दादेर्धातोर्घः ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घकारा
देशो भवति झलि परतः पदांते च । झलां जशोऽन्ते इति जश्त्वे वावसाने इति वचने गोदु
ग् गोदुक् अन्यत्र संहितैवा गोदुहौ गोदुहः गोदुहं गोदुहौ अन्यत्र स्यादिवत्सर्वं ना

दं
पां
३८

38

मस्थानेपरतः स्वंपरसंज्ञंभवति इतिपदसंज्ञायांप्राप्तायां अजादौयचिभमितिह
येस्यभसंज्ञाविधानार्थत्वात्भभावोनभवतः एवंसर्वत्रसर्वनामस्थानेऽजादौभसं
ज्ञाहलादौपदसंज्ञावेदितव्या आकडारादेकासंज्ञाइतिवचनात् गोदुहः गोदुहौ
गोदुग्भ्यां गोधुग्भिः गोदुहे गोधुग्भ्यां गोधुघः गोदुहः गोदुग्भ्यां गोधुग्भ्यः गोदुहः गो
दुहोः गोदुहां गोदुहि गोदुहो गोदुत्सु पत्वंवाविर्चेतिचत्वं इकारितिषत्वंवमन्ये
पिदं ऊर्जहादयः प्रलिहशब्दस्यभेदः। तत्रप्रथम् माहोपपदात्लिहआस्वादनेऽः
स्यस्मात् क्विबंतः समासेकृते अंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपदसंज्ञायां नलोपः
प्रातिपदिकांतस्येतिनलोपः एषविशेषः हलादौपदांतस्यहकारस्य होढइति
ढत्वं जश्त्वंवावसानेइतिचत्वं प्रलिह् प्रलिड् प्रलिहौ। प्रलिहः शेषंनेयम्
एवंमधुलिहादयः चित्रदुह्शब्दस्यभेदः तत्रचित्रउपपदात् दुहजिघांसायांमि
त्यस्मात्। क्विबंतः चित्रायदुह्यतीतिवाक्यंवा दुहस्तुहलिहो एषांहकारस्यवाग
कारादेशोभवतिझलिपरेपदांतेच पतढत्वं भष्भावश्चस्वंवत चित्रधुक चित्र
धुग चित्रधुट् चित्रधुड् एवंपदांतेझलिपरेचरूद्वयं अचिसंहितैव चित्रदुहौमि
त्रदुहः एवंमुहादयः॥ अनडुह इतिस्थितेस्वाद्युत्पत्तिः चतुरनडुहोरामुदात्तः

ठों
३८

चतुर् अनडुह् इत्येतयोः संबुद्धिवर्जिते सर्वनामस्थाने परतः आमागमो भवति स
चोपान्त्यः मिदचोन्त्यात्परः इति हकारात्पूर्वो भवति सकारात्तदर्थः अद्धीनयोश्चमित्वा
पिहितस्य ॥ सावनडुहः ॥ अनडुह् इत्यस्य नुमागमो भवति सौ परे हल्लोनंतदाःसं
योग इति संज्ञायां संयोगांतस्य लोपः ॥ संयोगांतस्य पदांतस्य लोपो भवति इति हका
रलोपः तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न भवति अनड्वान् द्विवचनादिषु नुमभावात्।
संहितैव भवति अनड्वाहौ अनड्वाहः संबुद्धौ अमंबुद्धौ चतुरनडुहोरामागमो भव
ति संबुद्धौ परतः नुमागमश्च हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सल्लोपः संयोगांतस्य लोप इति हल्लोपः
हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः अनड्वाहं अनड्वाहौ ॥ शसादि असर्वनामस्थानत्वा
त् आम् न भवति अनडुहः अनडुहा हलादौ वसंस्रंसुध्वंस्वनडुहां च ॥ पदांतस्य
स्य हकारस्य दो भवति झलि परे पदांते च अनडुद्भ्यां अनडुद्भिः इत्यादि अनडुत्
अविवेचेति वत्वं ॥ चकारांतः प्रसिद्धः वकारांतः पुल्लिंगः सुदिवशब्दः शोभना द्यौ
र्यस्मिन्निति विग्रहे सुदेशाह्लवत् बहुव्रीहिः सुदिव् इति स्थिते स्याद्युत्पत्तिः सुदिव् सौ इति
दिवः औकारादेशो भवति सौ परतः स च अलोन्त्यस्येति वकारस्य भवति यणादेशः
सुद्यौः अन्यत्र संहितैव सुदिवौ सुदिवः संबोधनेप्यविशेषः हे सुद्यौः हे सुदिवौ।

दृ॰
पा॰
वृ॰
39

दैत्यदिवः सदिवं सदिवौ सदिवः सदिवाहलादौ पदसंज्ञायां दिव उत् दिवशब्दस्य
उत्व भवति हलिपरे पदान्ते च यणादेशः सुद्युभ्यां सुद्युभिः गोधं मेघं रेफान्तः पुंलिङ्गः
चतुर् शब्दः अस्य बहुत्ववाचित्वात् बहुवचनमेव भवति जस् चतुर् अनडुहोरामुदात्तः
इति आमागमः मकारोदेशो विपर्ययः यणादेशः चत्वारः शसि तु आमादेशो भवति । प्रश
वेनामत्वात् चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः आमि ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ षट्संज्ञ
केभ्यः । चतुर्शब्दाच्च उत्तरस्यामो नुडागमो भवति रषाभ्यामिति णत्वं प्रचो रहा
भ्यात्वे इति भं चतुर्णां सुपि रोः सुपि ॥ सुप इति सप्तमी बहुवचनं ग्रहणं तेन सुपि परतः
रोरेफपरे रेफस्य विसर्जनीयादेशो भवति नान्यस्य चतुर्षु ॥ लकारान्तः मकारान्तो वा प्र
सिद्धो ॥ मकारान्तः पुंलिङ्गः प्रशाम् शम् उपशम् उकारलोपः प्रयोजनं इहितोवा इति
विशेषणं भ्वादयो धातव इति धातुसंज्ञायां प्रशाम्ः नश्चापदान्ते झलीति प्राक्प्युतेऽ
वेवत् क्विप् तस्य सर्वलोपः ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ अनुनासिकान्त
स्य उपधाया दीर्घो भवति क्वौ झलादौ क्ङिति च परतः गतिकारकेत्यादिना समासः
स्यद्युत्त्व क्विः सो मो न धातोः मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति प्रशान् नत्व
स्यासिद्धत्वात् नलोपो नास्ति प्रशामौ प्रशामः एवं प्रतानादयः ॥ किंशब्दस्य भेदः ॥

ऊं॰
वृ॰

सच सर्वनामत्वात्त्रिलिंगः तस्य रूपानयः किं इति स्थिते स्याद्युत्पत्तिः अत्र नत्राविभक्ता
वित्यधिकृत्य किमः कः ॥ किं शब्दस्य काऽदेशो भवति विभक्तौ परतः शेषं सर्वत्र वत्
संबोधनेनास्ति कः कौ के कं कौ कान् केन काभ्यां कैः कस्मै काभ्यां केभ्यः का
स्मात् काभ्यां केभ्यः कस्य कयोः केषां कस्मिन् कयोः केषु ॥ इदं शब्दस्य भेदः ॥ स
च सर्वनामत्वात्त्रिलिंगः यस्माद्धे लिंगत्रयस्य रूपभेदः इदम् इति स्थिते स्याद्युत्पत्तिः सा
र्व्यादात्वं बाधित्वा इदमो मः ॥ इदं शब्दस्य मकारस्य मकार आदेशो भवति सौ परतः
धातोः इति धिकृत्य इदोऽयं पुंसि ॥ इदम इदं रूपस्य अय आदेशो भवति पुंसि विषये सौ परे अ
यं द्विवचनादिषु त्यदादीनामः इत्यत्वं अतो गुणे इति पररूपत्वं इदमो मः इत्यधिकृत्य
स्य ॥ इदमो दकारस्य मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः वृद्धिः इमौ जसि त्सर्वमाद्या
त्वे पररूपत्वे च कृते इ से त्यदकारस्य मः जसः शी आद्गुणः इमे संबोधनस्याभवः
तथैव द्वितीयायाम् इमं इमौ इमान् तृतीयैकवचने तथैव त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे अना
प्यकः ॥ इदम इदं रूपस्य अककारस्य अन आदेशो भवति आमि विभक्तौ परतः आट्
मिति तृतीयैकवचनात् प्रभृति सुपः पकारेण प्रत्याहारः जस् ङस्य ङसामित्यादिनाऽ
नादेशः अनेन द्विवचने हलि लोपः ॥ इदम इदं रूपस्य अककारस्य लोपो भवति हला

दोविभक्तावपरतः अयज्ञवदेकस्मिंस्त्रिष्ववङ्गावात् रूपिचेत्यंगस्यदीर्घः आभ्यांब
हुवचनेतथैवहल्लिलोपः अनेनिमस्येमितिभिस्तिमाभमेनेदमदशोरकोः ॥ इदम अ
दम् इत्येतयोः अककारकयोः संबोधनःभिसःऐसनभवतिबहुवचनेतस्येत इ
त्वेत्वं एभिः चतुर्थ्येकवचनेत्यदाद्यत्वेपररूपत्वेचकृतेसर्वनाम्नःस्मै ॥ हल्लिलोपः ॥
अस्मै आभ्यां एभ्यः पंचम्येकवचने ङसिङ्योःस्मात्स्मिनौ ङसिस्मात् आदेशः अस्मात् आ
भ्यां एभ्यः अस्यएवंवत् अनादेशः अनयोः आमिसर्वनाम्नःसुट् हल्लिलोपः एषां सप्त
म्येकवचनेस्मिन्नादेशः अस्मिन् अनयोः एषु अन्वादेशविषये द्वितीयाटौस्स्वेनः ।
इदमः एतदश्च एनादेशो भवति द्वितीयाटाओस्सु इत्येतेषुपरेषुपरतः अन्वादेशवि
षये एकस्यवस्तुनः किंचिद्विधायपुनरन्यद्विधीयते सोऽन्वादेशः एकस्यैवविधेय
स्यएवंगत्वेनप्रत्यपादितस्यद्वितीयेप्रतिपादनेसोन्वादेशः एनम् एनौ एनान् ए
नेन एनयोः एनयोः ॥ इकारादिकारान्तावप्रसिद्धौ ॥ नकारान्तः पुल्लिंगोराजन् इ
तिस्थिते स्वाद्युत्पत्तिः सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्युपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपः न
लोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपः राजा राजानौ राजानः संबुद्धौदीर्घो न भवति
असंबुद्धावितिप्रतिषेधात् नङिसंबुद्ध्योः परतस्य नकारस्यलोपोनभवति ङिसं

ङ्योः परतः इति नलोपाभावः हे राजन् हे राजानौ हे राजानः राजानं राजानौ शसा
दिषु अजादिषु यचि भमिति भसंज्ञायां अल्लोपोनः भसंज्ञकस्यान्नन्तस्य अकारस्य लोपो भव
ति ष्टुत्वेन नकारस्य ञकारः राज्ञः राज्ञा एवमन्यत्रापि ङादौ हलादौ तु स्वादिष्वसर्व
नामस्थाने इति एवं स्य पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः नलोपः सु
प्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ इति असिद्धत्वात् सुपि चेति दीर्घो न भवति राजभ्यां राजभिः
राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः राज्ञोः राज्ञां ङि प्रत्यये विभाषा ङिश्यो
रिति विकल्पेन अकारस्य लोपः राज्ञि वा राजनि राज्ञोः राजसु ॥ एवं यूषन् उक्षन् पूष
न्नादयः ॥ पूषन् शब्दस्य भेदः ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शावित्यधिकृत्य ॥ सौ च ॥ एषामेव
असर्वनामस्थाने परतः उपधाया दीर्घो भवति नान्यत्र अन्यत्समानम् पूषा पूषणौ पू
षणः सम्बुद्धौ दीर्घो न भवति हे पूषन् हे पूषणौ हे पूषणः पूषणं पूषणौ पूष्णः अ
ल्लोपे कृते रषाभ्यामिति णत्वं शेषं नेयं एवमर्यमन् शब्दः ॥ ब्रह्महन् शब्दस्य भेदः ॥
स च हन हिंसागत्योरिति तस्मात् ब्रह्मन् शब्दोपपदात् क्विबन्तः हन इति स्थिते अल्लो
लोपः ब्रह्मन् उपपदं ब्रह्माणं हतवान् इति विग्रहे कृते भूते इत्यधिकृत्य ॥ ब्रह्मभ्रूण
वृत्रेषु क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्र इत्येतेषूपपदेषु हन्तेः धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते

कालेऽप्यनुबन्धलोपः एवंवत् नपपरमतिह इति समासः कृदन्तत्वात्स्याद्युत्पत्तिः
प्रथमाद्वितीययोः एवंवत् ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः सम्बोधने हे ब्रह्मन् हे ब्र
ह्मणौ हे ब्रह्मणः शसादिष्वजादिषु ॥ अविभ्रमिति भसंज्ञायां अल्लोपेन इति अल्लो
पे कृते च नोः कुविणत्वेनोदित्यपि कृत्य ॥ होहतेर्ञ्णिन्नेषु ॥ हतेः हकारस्य घका
रः ञ्णिति णिति प्रत्यये नकारे च परतः ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्मब्रह्महभि
ङि प्रत्यये विभाषा ङिश्योरिति विकल्पेन अल्लोपे कृते ब्रह्मघ्नि ब्रह्मणि इति एवं वृत्रह
नारयोः ॥ एवंवत् शास्यभेदः शसादावजादौ अल्लोपेन इति अल्लोपे प्राप्ते ॥ न सं
योगाद्वमन्तात् समानेन सपर्वा सपर्वाणौ सपर्वाणः सपर्वाणम् सपर्वाणौ सपर्वाणा
सपर्वाणात् सपर्वभ्यां सपर्वभिः इत्यादि शेषेनेयं ॥ एवमनेनापि यज्वन् सुशर्मन् प्र
थ्वन इत्यादयः ॥ श्वन्शब्दस्य भेदः श्वन् इति स्थिते स्याद्युत्पत्तिः सर्वनामस्थाने एवंवत्
श्वा श्वानौ श्वानः श्वानं श्वानौ भसंज्ञाविषये वशोः सम्प्रसारणमित्यपि कृत्य श्वयु
वमघोनामतद्धिते श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानां सम्प्रसारणं भवति अत
द्धितप्रत्यये परतः ॥ इग्यणः सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाच्च सम्प्रसारणात्परे च परतः पू
र्वपरयोः स्थाने एवं पूर्वरूपमेकादेशो भवति शुनः शुना इत्यादि हलादावविशेषः

श्वभ्यां श्वभिः तथैव युवन्शब्दः तस्य सर्वनामस्थाने पूर्ववत् शसादावसंबुद्धौ संप्रसा
रणे कृते पूर्वरूपत्वे सवर्णदीर्घः यकारस्य पुनः संप्रसारणं प्राप्नोति तत् संप्रसारणे संप्रसा
रणमिति प्रतिषेधः यूनः यूना युवभ्यां युवभिः इत्यादि नेयं तथैव मघवन्शब्दः
तस्य शसादौ संप्रसारणे पूर्वरूपत्वे च गुणः मघोनः मघोना मघवभ्यां मघवभिः शे
षं नेयं ॥ अर्वन्शब्दस्य भेदः अर्वन् इति स्थिते तथैव स्याद्युत्पत्तिः सौ अर्वा अर्व
न्त विभक्तिषु ॥ अर्वणस्त्रसावनञः अर्वन्शब्दस्यानञ्पूर्वस्य तृ आदेशो भवत्य
सौ विभक्तौ परतः स चानेकाल्त्वात् सर्वस्येति नकारस्य भवति न तु च अनेकालात् सर्वस्य भ
वितव्यमनेन ऋकारेण नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति वचनात् ऋकारलोपः अर्वा उ
नेन उगितश्चेति विशेषणं उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः उगितां नलोपाभावात्तु वर्ति
नां धन्तेषु नुगमागमो भवति सर्वनामस्थाने परतः अर्वन्तौ अर्वन्तः हे अर्वं
न् हे अर्वन्तौ हे अर्वन्तः अर्वन्तं अर्वन्तौ शसि च सर्वनामस्थानत्वात् नुन भवति अ
र्वतः अर्वता अर्वद्भ्यां जश्त्वे अर्वद्भ्यां अर्वद्भिः शेषं नेयं अनञ इति किं अनर्वा अन
र्वाणौ अनर्वाणः ॥ पथिन्शब्दस्य भेदः तस्य बह्वर्थवाचित्वात् बहुवचनमेव भ
वति त्रिष्वपि लिंगेषु समानरूपं पुंल्लिंगत्वात् इदं किं संख्या स्यान्ता युष्मदस्मत्कभ्यः

अयमल्लिंगकमिति ॥ ष्णांताषट् ॥ षकारनकारांताषट्संज्ञाभवतिषड्भ्योलुक्ष
ट्संज्ञाकेभ्यः उत्तरयोर्जस्शसोः लुग्भवति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानेचास
बुद्धाविति दीर्घो न भवति नलमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् नलोपः प्रा
तिपदिकांतस्येति नलोपः पंच पंच पंचभिः पंचभ्यः आमिषट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेननामी
त्यपिकृतेनलोपप्राप्ताः ॥ नकारांतस्यांगस्योपधायादीर्घो भवति नामि परतः नू
कारलोपः पंचानां पंचसु सप्तन् नवन् दशन् इत्यनेनसाधूः ॥ अष्टन्शब्दस्यभे
दः ॥ नस्य बहुत्वविवक्षायां बहुवचनमेव भवति ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥ अष्ट
न शब्दस्य आकारादेशो भवति विभक्तौ परतः ॥ ततः यत्र आत्वं तत्र अष्टाभ्यः औश
अष्टन्शब्दात् कृताकारात्परयोः जस्शसोः ॥ औशित्ययमादेशो भवति एतः
रेवदीर्घो अष्टारणांतादापकमात्वविकल्पस्यशकारः सर्वादेशार्थः अष्टौः अष्टौ अष्टा
अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टाभ्यः आमि आत्वे कृते ष्णांताषट् इत्यनेन अष्टानामसत्यात्व
अन्नकारांतस्यापिषट्संज्ञायांनुट् अष्टानां ॥ यदात्वंनभवति तत्रषड्भ्योलुगि
तिजस्शसोर्लुक् नलोपश्च अष्ट अष्ट अष्टभिः अष्टभ्यः अष्टभ्यः अष्टानां अ
ष्टासु ॥ कतिशब्दस्यभेदः कतरइतिस्थिते कारस्यात्वि इति विग्रहे अत इनिष्ठने

अकारान्तात्प्रातिपदिकात् इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे इति इनिः
इकारो नकारपरिज्ञानार्थः तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिप
दिकयोरिति सुपो लुक् यचि भमिति एवं सर्वत्र भसंज्ञायां ॥ यस्येति चेति अकारलो
पः स्वाद्युत्पत्तिः इन्हन्पूषार्यम्णां शौ इत्युपधादीर्घत्वम् सौ चेति दीर्घः नलोपः करी अ
न्यत्र संहितायां करिणौ कारिणः शेषं नेयम् एवं शिखिन् गोमिन् हस्तिन् प्रभृतयः इन्
न्ताः ॥ इन्नन्तानां पथिन् शब्दस्य भेदः तस्य सौ पथिमथ्यृभुक्षामात् पथिन्म
थिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषां सौ परे आकारादेशो भवति ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ पथ्या
दीनामिकारस्य अकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परे सवर्णदीर्घः ॥ थो न्थः ॥ पथि
मथ्योस्थकारस्य न्थ आदेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः रुत्वविसर्गौ पन्थाः द्विवचना
दिषु सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः पन्थानौ पन्थानो हे पन्थः हे पन्थानौ हे पन्था
नः शसादावजादौ यचि भमिति भसंज्ञायां ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ पथ्यादीनां भसंज्ञकानां
टेर्लोपो भवति पथः पथा पथिभ्यां पथिभिः पथे पथिभ्यां पथिभ्यः पथः पथि
भ्यां पथिभ्यः पथः पथोः पथां पथि पथोः पथिषु ॥ एवं मथिन् शब्दः ऋभुक्षिन्
शब्दस्य योगा इति नास्ति शेषं पथिवत् ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः हे ऋभु

तः हे अभुत्ताणौ हे अभुत्ताणः अभुत्ताणं अभुत्ताणौ प्रामारावकुरौ भस्य टेर्लोपः
अभुत्तः अभुत्ता अभुत्तभ्यां अभुत्तभिः इत्यादि शेषं नेयं रभगफातामसिद्धः
तत्त्वबुध् बुध अवगमने बुध् इति स्थिते अकारस्येत्संज्ञा लोपप्रयोजनं अनुदात्तेत्
त्वात् आत्मनेपदार्थं तत्त्वम् उपपदं तत्त्वं बुध्यते इति विग्रहे। अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति क्वि
ते क्विप् क्विप् शेषं पूर्ववत् हल्ङ्यादिलोपः एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः इति पूर्वब
कारस्य भकारः जश्त्व चर्त्वे वा तत्त्वभुद् तत्त्वभुत् अन्यच्च सर्वत्र तत्त्वबुधौ तत्त्व
बुधः संबोधनेपि तद्वत् तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भ्यां तत्त्व
भुद्भिः शेषं नेयं एवमन्येपि ज्ञानबुध् धर्मबुध् प्रभृतयः जकारान्तः जन्मभाज् शब्दः
भज सेवायां अकारलोपः अयोनः स्वरितेत् इत्यर्थः तथैव धातुसंज्ञायां जन्मन्
उपपदं जन्म भजते इति विग्रहे धातोरिति वर्तमाने भजो ण्विः ॥ भजोः धातोः ण्वि
प्रत्ययो भवति णकारो वृद्ध्यर्थः इकारो वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणार्थः वेरपृक्तस्ये
ति वकारलोपः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति वचनात् मृजेर्वृद्धिः अचञ्णिति
ति वृद्ध्यत्र ॥ अत उपधायाः अङ्गस्योपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च प्र
त्यये परतः नकारलोपः जन्मभाज् इति स्थिते स्वाद्युत्पत्तिः चोः कुः चवर्गस्य कवर्ग

गोदेशोभवति गल्लिपरांतेव ॥ चत्वं जन्मभाग् जन्मभाक् ग्रन्यत्रसंहिते जन्मभाजौ
जन्मभाजः संबोधनेपितत्वं जन्मभाजं जन्मभाजौ जन्मभाजः जन्मभाजा जन्मभाग्भ्यां
जन्मभाग्भिः जन्मभाजे जन्मभाग्भ्यां जन्मभाग्भ्यः जन्मभाजः जन्मभाग्भ्यां जन्मभा
ग्भ्यः जन्मभाजः जन्मभाजोः जन्मभाजां जन्मभाजि जन्मभाजोः सुपिपावरिवेति च
त्वंषत्वं जन्मभाक्षु ॥ भिषजशब्दस्य स्वाद्युत्पत्तिः सोहल्ल्यादिलोपः गल्लिप
रांतेव चोःकुः ॥ चत्वं भिषक् भिषग् भिषजौ भिषजः संबोधनेपितद्वत् भिष
जं भिषजौ भिषजः भिषजा भिषग्भ्यां भिषग्भिः इत्यादि शेषं नेयं ॥ ऋत्विज्शब्दस्य भे
दः ॥ ऋत्विग्योगे इकाररेफयोः इत्वमसंख्यानमिति इत्वं तालोपः प्रयोजनं ड्री
तोवा इति विशेषणांतद्वेवधातुसंज्ञायां--- ग्रोन्तर्दक्ष्विविन्यपिकृत्य ऋत्विग्द
धृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां ऋत्विक् दधृक् स्रक् दिक् उष्णिक् एते शब्दाः
क्विन्प्रत्ययांता निपात्यंते अंचुयुजिक्रुंचु इत्येतेभ्यः क्विन् प्रत्ययोभवति नकारो
इत्वाहिंसत्वमिति विशेषणार्थः ग्रन्वयलोपः हृदेतत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः तेषि
रचाम् सर्वनामस्थाने धातोरित्यपिकृत्य ॥ युजेरसमासे ॥ युजेर्नुमागमो
भवति सर्वनामस्थाने परतः असमासे विषये ॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ क्विन्प्रत्यया

रू॰ पं॰ ५४

तस्य पदस्यान्तः कवर्गादेशो भवति झलि पदान्ते च इति जकारस्य गकारः ततः अनुस्वार-
परसवर्णौ संयोगान्तस्य लोपः युङ् युञ्जौ युञ्जः युञ्जं युञ्जौ समासे तु असर्वनामस्थान-
त्वात् नुं न भवति युजः युजा युग्भ्याम् युग्भिः इत्यादि सम्राज् शब्दस्य भेदः सम्राडीशो अ-
कारलोपः प्रयोजनं नास्तीति मिश्रान्सहितनामिति विशेषणार्थः तथैव धातुसंज्ञायां स-
मः प्राक्प्रयोगः सम्राजते इति विग्रहे कृते सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजि-
नीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् शेषं पूर्ववत् पापाजितिप्रमः शेषो ॥ समो मकारस्य मकारादे-
शो भवति राजतौ क्विप्प्रत्ययान्ते परे इति अनुस्वारस्य बाधनार्थो मकारस्य मका-
रस्य [illegible] हल्ङ्यादिलोपः व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ व्रश्चि-
आदीनां धातूनां छकारशकारान्तानां च षकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च इति ष-
त्वे उत्तरषाणां मूर्धा इति स्थानसावर्ण्याड्डकारः षकारस्य सम्राड् समाह सम्राजौ स-
म्राजः संबोधनेऽपि विशेषः सम्राजं सम्राजौ सम्राजः सम्राजा सम्राड्भ्यां सम्राड्भि-
रित्यादि शेषं नेयं ॥ देवेज् शब्दस्य भेदः ॥ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु प्रकारस्य
नितजि``` कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यर्थः यज इति स्थिते देवशब्दे उपपदे
वान्यथा नीति विग्रहे कृते क्विप् ॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ यथासम्प्रसारणं

डों॰ ५४

भवतिप्रत्ययेपरतः इत्यइकारस्यइकारः संप्रसारणाच्चेति एवंरूपत्वात् गुणः देव
त् इतिस्थितेएवंवत् षत्वजश्त्वचर्त्वानि देवेड् देवेड् देवेजौ देवेजः शेषंनेयं
बगडान्तास्प्रसिद्धः सनामध्याविशेषः इकारान्तोवेदवित् शब्दः विदज्ञाने इतिवि
द्वेदइत्युपपदे वेदंवेत्तीतिविग्रहे एवंवत्क्विपोरि वेदविद्वेदविद्वेदवित् वेदवि
दौवेदविदः शेषंनेयं एवमन्येपिसर्वेविसाद्य ॥ द्विपाद्शब्दस्यभेदः द्वौपादौयस्य
तिविग्रहे सौशब्दवत् बहुव्रीहौद्विपद । इतिस्थितेपादस्यलोपोहस्त्यादिइत्यपि
ह्रात्य संख्यासद्वेस्यच ॥ संख्यापूर्वस्यसद्वेस्यचपादशब्दस्यअलोपोभवतिउ
तिअकारलोपः द्विपात् इतिस्थितेस्याद्युत्पत्तिः हल्ड्यादिलोपः ॥ द्विपात् द्विपाद्
द्विपादौ द्विपादः द्विपात् द्विपादौ शेषंसौद्बजासौपादः पात् पपाच्च शब्दस्यबहुव्रीः
हौकृतान्तस्यलोपस्यपदादेशोभवति भसंज्ञाविषयसवतिदिश्यमानस्यादेशोभव
तीतिपादशब्दस्यपदादेशोभवति द्विपदः द्विपदा द्विपाद्भ्यां द्विपाद्भिः द्विपदे द्वि
पाद्भ्यां द्विपाद्भ्यः शेषंनेयं ॥ एवंसुपादादयः उद्शब्दस्यशब्दस्यभेदः सचसर्वना
मत्वात्त्रिलिंगः यदाऽलिंगस्तदारूपनयः स्याद्युत्पत्तिः सत्यसाद्यत्वात् अतोऽप्
इतिपररूपं नसोःसः त्यादिनोत्ययोरितिडकारस्यसकारः हत्वविसर्गःसः अन्यत्सम

दे॰ पा॰ ४५

45

वेशाह्ववत् तौतेतंतौतान् तेनताभ्यांतैः तस्मैताभ्यांतेभ्यः तस्मात्ताभ्यांतेभ्यः
तस्यतयोःतेषां तस्मिन्तयोःतेषु ॥ तथैवयच्छब्दः एवमेतच्छब्दः तदोःसमा
वतंत्ययोरितितस्यसः आदेशःअन्त्ययोरित्यत्वसामान्यमन्यत् एषःएतौएते अ
न्वादेशविषये द्वितीयाटौःस्वेनः इतिएतच्छब्दस्यएनादेशः एतंएनंवाएतौवाए
नौ एतान्वाएनान् एतेनवाएनेन एताभ्यांएतैः एतस्मैएताभ्यां एतेभ्यःएतस्मा
त् एताभ्यांएतेभ्यः एतस्यएतयोः एतेषांएतस्मिन् एतयोःवाएनयोःएतेषु ॥ ख
कारांताः चित्रलिख्शब्दः चित्रशब्दोपपदात् लिखधातोः विप्प्रत्यये इत्यादिना साधितो
क्विबंतः चित्रलिक् चित्रलिग् चित्रलिखौ चित्रलिखः शेषंनेयं ॥ फकारांताअप्र
सिद्धः ॥ थकारांतःअग्निमथ् मथविलोडने पकारलोपःप्रयोजनं स्पततत्वमः
मजाशणि स्फोटितौ इतिविशेषणं तथैवधातुमन्त्राद्यो अग्निडस्युपपदं अग्निमथ्नाति
तिविग्रहक्विप्‌ इतिक्विप्‌ लोपःएवंतस्याद्यत्वात् हल्ङ्यादिलोपः जश्त्वचर्त्वे
न् अग्निमद् अग्निमत् अग्निमथौ अग्निमथः अग्निमथा अग्निमद्भ्यां अग्निमद्भिः शेषं
नेयं ॥ चकारांतः पुंलिंगः सुवाचशब्दः शोभनावाक् सुवाक् सुवाग् सुवाचौ सुवाचः सु
वाग्भ्यां सुवाग्भि रित्यादि ॥ प्राचशब्दस्यभेदः अन्चुगतिपूजनयोः उकारलोपः

डो॰ ४५

प्रयोजनं ततो वेति विशेषणं तथैव धातुसंज्ञायां एवं वत्प्रशब्दस्य प्राक्प्रयोगः प्रा
चतीति विग्रहे ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन् प्रत्ययः तस्य सर्वलोपः अनिदितां
हल उपधायाः क्ङिति ॥ अनिदितां नाम्नां हलन्तानां उपधाया नकारस्य लोपो
भवति क्ङिति परतः गतिकारकोपपदादिना समासः सवर्णे दीर्घः प्राच् इति स्थिते स्वा
द्युत्पत्तिः हल्ङ्यादिलोपः ॥ उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरित्यनुमागमः क्विन्प्र
त्ययस्येत्यत्र वकारस्य ककारः नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः अनुस्वारस्य यि
परसवर्णः संयोगान्तस्य लोपः प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः संबोधने न विशेषः प्राञ्चं प्राञ्चौ
शसि तु असर्वनामत्वान्न नुम् भवति भसंज्ञाविषये ॥ अचः लुप्तनकारस्य अञ्चेः
स्थाने दीर्घो भवति प्राचः प्राचा प्राग्भ्यां प्राग्भिः प्राचे चोः कुः जश्त्वं प्राग्भ्यां प्राग्भ्यः
प्राचः प्राग्भ्यः प्राचः प्राचोः प्राचां प्राचि प्राचोः प्राक्षु ॥ तथैव प्रत्यक् एवं प्रत्यञ्चतेः क्वि
प्रत्ययश्च ॥ प्राङ्ः तस्य सौ प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रति अञ्च् शस् इति स्थिते अचः इत्यकारलो
पः चौ इति इकारस्य दीर्घः प्रतीचः भसंज्ञाविषये जश्त्वं प्रतीचा । प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्
भिरित्यादि विशेषणे यं तथा तत्सर्वस्य अञ्चतेः क्विबन्तस्य तद्द्र्यञ्च् शब्दाः तद्र्यङ् उदञ्चौ
उदञ्चः संबोधनेऽपि तत्त्व उदञ्चं उदञ्चौ शसादावचि भसंज्ञायां उदः ईत् उदीचः शब्दाः

दे॰ पा॰ ५६

56

त्तरस्यलक्षणकारस्याञ्चतेः इत्यादेशो भवति स च आदेशोत्वरस्य परत्वविधीयमानं कार्यं
परस्य आदेशो भवति उदीचः उदीचा लक्लादौ जश्त्वं उदग्भ्यां उदग्भिः शेषं नेयं ॥ तथै
व तिर्यञ्चशब्दः तिरस्शब्दस्योपपदे तिरः अञ्चतीति विग्रहे कृते तथैव क्विन् शेषं पू
र्ववत् तिरस् अञ्च् इति स्थिते अञ्चेवयोश्चदेशेषु च भावो प्रत्यये इत्यपि कृत्य ॥ तिर
सस्तिर्यल्लोपे तिरस्शब्दस्य तिरि इत्यादेशो भवति । अञ्चतौ प्रत्यये परे तत्र परेश्च
लोपयत्र अचइति अकारलोपेन भवति इत्यर्थः यणादेशः तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः
सम्बोधनेप्येविशेषः तिर्यञ्चतिर्यञ्चौ भसंज्ञा विषये तिरि आदेशो न भवति अलोप
इति प्रतिषेधात् अचइति कारलोपः स्तोः श्चुनाश्चुः इति सकारस्य शकारः तिर
श्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्यां तिर्यग्भिरित्यादि शेषं नेयं ॥ तथैव सम्यञ्चशब्दः सम्पूर्वस्या
ञ्चतेः समञ्चतीति विग्रहे तथैव क्विन् ॥ समःसमि ॥ समशब्दस्य समि इत्यादेशो भव
ति अञ्चतौ क्विन्प्रत्यये परे यणादेशः सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः सम्बोधनेपि
तथैव सम्यञ्च सम्यञ्चौ भसंज्ञायां आमि अच् अस इति स्थिते अच इत्याकारलोपः चौ इ
ति दीर्घः समीचः समीचा सम्यग्भ्यां सम्यग्भिः शेषं नेयम् ॥ सहपूर्वस्याञ्चतेः ।
सहाञ्चतीति विग्रहे प्राग्वत् क्विन् सह अञ्च् इति स्थिते सहस्य सध्रिः ॥ सहाद्

दे॰ ५६

तेतस्य सध्रि आदेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्यये तेऽञ्चरपदे यणादेशः सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ
सध्र्यञ्चः सध्र्यञ्चं सध्र्यञ्चौ भसंज्ञाविषये सध्रि अच् अस् इति स्थिते अच इत्यकार
लोपः चौ इति दीर्घः सध्रीचः सध्रीचा सध्र्यग्भ्यां सध्र्यग्भिरित्यादि शेषं नेयं यदा
अञ्चतिः पूजायामर्थे वर्तते तदा अग्र अञ्च् इति स्थिते नथवञ्चि ह्निन्प्रत्ययः ह्निनस्य वा
लोपः ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ इति नकारस्य लोपे प्राप्ते नाञ्चेः पूजा
यामिति नलोपो न भवति ह्निन्प्रत्ययस्य नकारेति च सम्प्रत्ययः अनुस्वारवर्गान्तो संयोगा
न्तस्य लोपः प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राञ्चा हलादि संयोगान्तलोपे कृते तत्त्व नकारस्य
ङकारः प्राङ्भ्यां प्राङ्भिः शेषं नेयं प्राङ् सु इति स्थिते ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ ककारः प्रत्यय
मभिसंबध्यते ङकारणकारयोः कुक्टुक् इत्येतावागमौ भवतः शरि परतः अन्त्या
त्समान प्राङ्क्षु ङकारान्तो प्रसिद्धः उकारान्तो मरुत् शब्दः मरुत् मरुतौ मरुतः म
रुतं मरुतौ मरुतः मरुता मरुद्भ्यां मरुद्भिरित्यादि शेषं नेयम् भवत् शब्दस्य भेदः भ
वत् इति स्थिते उकारः उगित्कार्यार्थः स्वाद्युत्पत्तिः ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ अत्व
न्तस्यासन्तस्य च धातुवर्जितस्य दीर्घो भवति असंबुद्धौ सौ परतः नुमागमः एवं भवत्
भवान् भवन्तौ भवन्तः सम्बुद्धौ विभाषा भवत् भगवत् अघवत् नामोऽभ्याबस्य ॥ इतिन

रू॰ पा॰ ४७

47

कारस्य वा हत्वं अवयवस्य च डोकारः हे भोः हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः भवन्तं भवं
तौ भवंतः भवता भवद्भ्यां भवद्भिः शेषं नेयं एवं भगवदघवदित्येतो डकारानुबंधो ड
कारं तौ भगवन् भगवन्तौ भगवन्तः संबोधने नस्य रुत्वं अवस्य डोकारश्च विकल्पेन
स्याते हे भगोः हे भगवन् हे भगवन्तौ हे भगवन्तः एवं हे अघोः हे अघवन् शत्रन्तस्य भव
त शब्दस्य भेदः स च त्रिलिंगः भवत् इति स्थिते अकारलोपः प्रयोजनम् उगितश्चे
ति उगित्कार्यं कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः हल्ङ्यादिलोपः उगिदचामिति नुमागमः १
संयोगान्तलोपः अत्वन्तस्यत्वाभावात् दीर्घो न भवति भवन् भवन्तौ भवन्तः हे भव
न् हे भवन्तौ हे भवन्तः एवं पचन् प्रभृतयः शत्रन्ताः संज्ञायां वर्तमाने लट् लटः श
अनुबंधलोपः एवं वत् कर्तरि शप् इति शप् प्रत्ययः जुहोत्यादेः श्लुः ॥ जुहोत्या
दिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुः भवति एकाचो द्वे प्रथमस्य अजादेर्द्वितीयस्येत्यधिकृत्य ॥ १
श्लौ परे सत्य अनभ्यासस्य धातोः अवयवस्य प्रथमस्य एकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भ
वतः दादा अत् इति स्थिते ॥ पूर्वोभ्यासः ॥ अस्मिन् प्रकरणे यद्द्वे विहिते तयोः पूर्वो यो वो
भ्याससंज्ञो भवति लोपोत्यातस्येति वर्तमाने ह्रस्वः अभ्यासस्य ह्रस्वो भवति सार्वधा
तुकमपित् ॥ सार्वधातुकं यदपित् इति ङिद्भवति त्रिभे प्रत्यये अस्मिन् प्रकरणे यद्दे

डो॰ ४७

विहिते नुत अपि सम्बद्धिते अभ्यस्तसंज्ञो भवति ॥ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ श्नाइत्येतस्य
अभ्यस्तसंज्ञकस्य च आकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः ददतु इति
स्थिते उगिदचामित्यादिना नुमि प्राप्ते नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ अभ्यस्तात्परस्य शा
तुः नुमागमो न भवति ददत् ददतौ ददतः एवं दधत् प्रभृतयः ॥ अत्यामेचर्चे।
इति जक्षत्वमेव विशेषः जक्ष भक्ष हसनयोः जक्ष इति स्थिते अकारः परस्मैपदार्थः।
तथैव धातुसंज्ञायां लटः शत्रादेशः कर्त्तरि शप् तस्य अदिप्रभृतिभ्य इति लुक ज
क्षत् इति स्थिते स्याद्यत्यादिः सलोपः ॥ जक्षित्यादयः षट् जक्षित्याद्याः षट् धातवः
जक्षत्स्य अभ्यस्तसंज्ञा भवति नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः जक्षत् जक्षतौ
जक्षतः एवं जागृ निद्राक्षये दरिद्रा दुर्गतौ चकासृ दीप्तौ शासु अनुशिष्टौ दीधीङ्
दीप्तिदेवनयोः वेवीङ् वेतिना तुल्ये इत्येतेषां धातूनां लटः शत्रादेशे कृते शपो लु
कि कृते जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् इत्यादीनामङ्किकलानां ददत्प्रत्यते
नां च धातूनामभ्यस्तसंज्ञायां तथैव नुमागप्रतिषेधे कृते शासतिहपभेदो ऽष्टम्
ककारएकारान्ताव प्रसिद्धौ णकारान्तः पुंलिंगः विश् शाहः स्वाद्युत्पत्तिः गलिप
रोते च अश्च स्वरज्ञित्यादिना षत्वं जश्त्वं चर्त्वं च विट् विषौ विषः शेषं नेयं ताहशः

हे॰ पां॰ ५५

शब्दस्य भेदः तथा तत्पुरुषप्रकरणात् दृशभः क्विरन्तः दृशिर्प्रेक्षणे इकाररेफयोः इत्संज्ञा
लोपः प्रयोजनं इरितो वेति विशेषणं तथैव धातुसंज्ञायां उपपदे अमिव पश्यतीति
विग्रहे त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च त्यदादिषूपपदेषु दृशो धातोरनालोचने
वर्त्तमानात् क्विप्रत्ययो भवति चकारात् क्विन् च अनुबन्धलोपादि एवं वचनात् तत्
दृश इति स्थिते दृग्दृशवतुष्विति वर्त्तमाने आ सर्वनाम्नः ॥ दृग्दृशवतुषु परे
षु सर्वनाम्नः आकारादेशो भवति सवर्णदीर्घः स्याद्युत्पत्तिः क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति
झलि पदान्ते च कुत्वं शकारस्य विकृतत्वं तस्याग्रहणस्याप्यसत्वात् प्रधानस्य दृशएव
खकारः कुत्वं तस्य जश्त्वं गकारः तस्यापि चर्त्वं ककारः तादृक् तादृशौ तादृशः
हे तादृक् शौ शः तादृशं शौ शः शा तादृग्भ्यां तादृग्भिः शेषं नेयं एवं यादृक् कीदृ
क् षकारान्ताः पुल्लिङ्गाः षष् शब्दः स्याद्युत्पत्तिः झलि पदान्ते जश्त्वं चर्त्वं च
तत्र दोषः शेषं नेयम् एवं द्विषित्यादयः षष् शब्दस्य भेदः तस्य बहुत्वार्थवाचित्वा
त् बहुवचनमेव भवति ष्णान्ता षट् इति षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुक् जस्शसोर्लुक् रजा
सत्वे चर्त्वे च षट् षट् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः आमि षट्चतुर्भ्यश्चेति नुमागमः पूर्वस्य
पदसंज्ञायां नामिकत्वं नामिकत्वेनेति इकारस्य णकारः नकारस्य च ष्टुत्वेन णकारः

डं॰ ५५

रः पक्षापक्षस्व सकारांतः पुंलिंगः स्ववचं शब्दः स्वायव्यत्यिः अंत्वसंतस्यचाधातोः
रिति दीर्घः ॥ अन्यत्समानं स्ववचा स्ववचसौ स्ववचसः संबोधनस्यैवं स्ववचसम् ।
स्ववचसौ स्ववचसः स्ववचसा स्ववचोभ्यां स्ववचोभिः परसंज्ञायां कत्वं उणः शेषं नेयं
एवं स्वचितमनस्यात्यतयः श्रेयशब्दस्य भेदः सचोकारानुबंधः उगिदचां सर्व
नामस्थानेऽधात्वादिना नुं सांतमहतः संयोगस्य सकारांतस्य महतश्चोपधाया दीर्घो
भवति संबुद्धिवर्जिते सर्वनामस्थाने परतः श्रेयान् श्रेयांसौ श्रेयांसः हे श्रेयन् हे
श्रेयांसौ हे श्रेयांसः श्रेयांसम् श्रेयांसौ श्रेयसः श्रेयसा श्रेयोभ्यां श्रेयोभिः शेषं
नेयं एवं गरीयः पटीयःप्रत्यतयः शब्दाः उकारानुबंधाः सकारांताः ॥ उशनश्श
ब्दस्य भेदः तस्य सौ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां चेत्यनङादेशः अन्यत्समानं उशना
उशनसौ उशनसौ हे उशनः संबुद्धिविषये अनङिष्यते हे उशनन् नलोपो पिपः
तेऽप्यते हे उशन तथा चोक्तं संबोधनं चोशनसस्त्रिरूपं नांतं तथा सांतमथाप्यदं
तं माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः शेषं नेयं पुरुदंसन् अने
हस् इत्येतयोश्च तथैव रूपविधिः शब्दस्य भेदः विरत्वानेत्यः सान्तं वेवत्त लह
शब्दादेशः कर्तरि गतस्य तक प्रत्ययलत्त्वणेन गुणोप्राप्तेन लमनागस्येति मात्

निमित्ते गुणे प्राप्ते सार्वधातुकमपित् इति सार्वधातुकङित्वात् क्ङिति चेति प्रतिषेधः वि
देः सार्वधातुकमपित् इति वसुः विदेःशतुर्वसुः शतुः वसुरादेशो भवति उकारः वसोः संप्रसा
रणमिति विशेषणार्थः विद्वस् इति स्थिते स्याद्युत्पत्तिः स्वादि सर्वनामस्थाने ऽगिदचां सर्वनाम
स्थानेऽधातोः इति नुमागमः सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घः विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः हे वि
द्वन् हे विद्वांसौ हे विद्वांसः विद्वांसं विद्वांसौ शसादावजादौ वसोः संप्रसारणं वस्वन्तस्य
भस्य गस्य संप्रसारणं भवति संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं षत्वं विदुषः विदुषा हलादौ
वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः इति सस्य दः विद्वद्भ्यां विद्वद्भिः विदुषे विद्वद्भ्यां विद्वद्भ्यः एव
मेव रहतपंचिवदस् प्रत्ययः पुंस् शब्दस्य भेदः स्वाद्युत्पत्तिः पुंसोऽसुङ् शब्दस्य स
र्वनामस्थाने परे असुङ् आदेशो भवति उकारङकारौ अनुबन्धलोपः उगिदचामित्यादिना नुम् सा
न्तमहतः संयोगस्येति दीर्घः हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपश्च पुमान् पुमांसौ पु
मांसः पुमांसं सौ सः पुंसा संयोगान्तलोपः पुंभ्यां पुंभिः पुंसे पुंभ्यां पुंभ्यः पुंसः पुंभ्यां
पुंभ्यः पुंसः पुंसोः पुंसां पुंसि पुंसोः पुंसां पुंसि पुंसोः पुंसु ॥ अदस् सर्वनामत्वात् त्रिलिंगः
अथ पुंल्लिंगः तत्रादौ पुंनयः स्वाद्युत्पत्तिः अदस् सौ सलोपश्च अदसः सोः परतः औकारा
देशो भवति सलोपश्च तदोः समावन्त्ययोरिति दकारस्य सकारः केचित् सकारं कृत्वा

स्लोपं कुर्वंति असौ अन्यत्र त्यदाद्यत्वपररूपत्वे वृद्धिः अदसो मे दादुदोमः ॥ अदसः
अकारस्य संबंधिनो दकारात्परस्य सवर्णमात्रस्य मकारादेशो भवति दकारस्य मकार
स्य उकारः प्रयोगानुसारेण एकमात्रस्य एकमात्रः द्विमात्रस्य द्विमात्रः इति दीर्घो भ
वति प्रथमाद्यो: एवं सर्वत्र: अथ बहुवचने त्यदाद्यत्वे जसः शी गुणः अदे इति स्थिते उ
तरे बहुवचने अदसः सकारस्य संबंधिनो दकारात्परस्य बहुवचनोत्पन्नस्य एका
रस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः अमी अमिं एवं बहुत्वे एवं रूपत्वं च अ
मु अमू अमून् तृतीयैकवचने घिसंज्ञायां नाभावः अमुना नत्वं च एवं वा सिद्धे द्विमित्व
स्य त्रस्यासिद्धत्वात् नाभावो न प्राप्नोति नैष दोषः अमुनेना भावे कृते अमुभावो नासि
द्धो भवतीति प्रतिषेधात् भवत्येवत्यामित्रत्वे दीर्घत्वं च कृते आन्तरतम्याद् दीर्घ ऊकारः
रस्य मः अमूभ्यां भिसि अत्वे कृते ऐसि प्राप्ते नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधः पश्चादेत्वम्
एत ईद्बहुवचने इति ईत्वे मत्वे च अमीभिः ङिस्तु उत्वयोरसिद्धत्वात्सर्वनाम्नः स्मै इति
स्मैभावः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य अमुयोः अमी
षां अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ॥ हलन्ताः पुल्लिंगाः समाप्ताः ॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलि
गाः हकारान्तः स्त्रीलिंगः उपानह् शब्दः उपपूर्वात् नह बंधने इत्यस्मात् एवं वन्विप्

ह॰ पां॰ ५१

51

अनुबंधलोपः एवंवत् नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ नहादिषु क्विप्प्र
त्ययांतेषु परभूतेषु उपसर्गाकारस्य दीर्घो भवति स्वाद्युत्पत्तिः नहपः नहोहकारस्य ध
कारादेशो भवति झलिपरतः पदांते च जश्त्वं च अन्यत्र सहिते उपानत् उपानहौ उपा
नहः संबोधनेपि तद्वत् उपानहा उपानद्भ्यां उपानद्भिः शेषं नेयं यकारांतः स्त्रीलिंगो
अप्रसिद्धः वकारांतः स्त्रीलिंगः स्त्रिदिवुशब्दः तस्य पुंलिंगः स्त्रिदिवुशब्दवत् रूपनयः रे
फांतः स्त्रीलिंगः गिर्शब्दः गृणातिगिरतेर्धातुसंज्ञायां क्विप् अनुबंधलोपः ॠत इद्धातो
ऋकारांतस्य धातोः इकारादेशो भवति क्ङिति परतः तस्य रपरः स्वाद्युत्पत्तिः वोरुप
धाया दीर्घ इकारः रेफवकारांतस्यांगस्योपधाया इको दीर्घो भवति झलि पदांते च रेफस्य
विसर्जनीयाः ॥ गीः गिरौ गिरः एवमन्येपि नेतव्याः चयः चतुर्शब्दस्य भेदः तस्य सा
वेत्रि चतुरो स्त्रियां तिसृ चतसृ इति चतसृ आदेशः अचि र ऋतः इति रेफादेशः चतस्रः
चतस्र चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां नामीति दीर्घे प्राप्ते न तिसृ चतसृ इ
ति प्रतिषेधः चतसृषु ॥ लकारजकारांतावप्रसिद्धौ मकारांतः स्त्रीलिंगः किंशब्दः
स्वाद्युत्पत्तिः सर्वत्र किमः कादेशो कृते आङ्याद्युत्पत्तिः दापि च कृते स्त्रीलिंगसर्वेश
ब्दवद्रूपनयः इदंशब्दस्य भेदः सो इदमोमः इदंशब्दमेवंपिनो हकारस्य यकारादेशो भ

डे॰ ५१

वतिसौपरे हल्ङ्यादिलोपः इयं अन्वत्तत्वनाद्यहम् अञ्जयउस्मान् तवर्णेदीर्घेः इत्ये
तिहकारस्यमकारः ङेङः शीभावादिइमेइमा आङिअनाप्यकः अनादेशः एत्वे
अयादेशः अनयाहलिलोप अभ्यैआभ्या आभ्यः आभ्याः आभ्योआभ्यः अनयोः आ
सां अस्यां अनयोः आसु ॥ अन्वादेशविषये एनादेशः एना एते एनाः एनया एनयोः
जकारणकारांतावप्रसिद्धौ नकारांताः स्त्रीलिंगः सीमन् शब्दः तस्य राजन् शब्दव
द्रूपनयः एवंपापन्क्षामन्त्वड्राजन्प्रत्तनयः संख्याशब्दाः पंचादयः नकारांताः स्त्री
षांतलिंगवद्रूपनयः फकारांतोप्रसिद्धः भकारांतः ककुभ शब्दः तस्य झलिपदांते ।
वजभत्वअवसानेत्वं ककुप् ककुभौ ककुभः शेषंनेयं यढकारांतावप्रसिद्धौ धका
रांतः स्त्रीलिंगः समिध् शब्दः तस्यापि विशेषः समित् समिधौ समिधः शेषंनेयं एवंवी
रुधादयः जकारांतः स्त्रीलिंगः सज् शब्दः तस्य भिषज् शब्दवद्रूपनवः बगडान्ताअप्र
सिद्धः रकारांतः स्त्रीलिंगो द्वार् शब्दः तस्यापि विशेषः द्वाः द्वारौ द्वारः एवं
पुरसंपद्धिपदादयः उह् शब्दस्य भेदः अहेच्छ तस्यापु सौ तुदोः समावनन्यषोरिति उ
कारस्य मकारः हल्ङ्यादिलोपः सो अन्यत्सर्वा शब्दवत् नेताः इत्यादि एवं यड् एनः
द्वाहौ विफच्छठथान्ता अप्रसिद्धाः चकारांताः स्त्रीलिंगः त्वच् शब्दः तस्य चो कुरिति

ह्रु॰ पा॰
५२
52

ऊर्त्वं त्वक् त्वचौ त्वचः शेषं नेयं एवं वाच्शब्दः चकारांतो प्रसिद्धः ऊकारांतः स्त्रीलिंगः
विद्युत्शब्दः तस्य एवं वस्त्रक्रियाक ककारांतो प्रसिद्धः पकारांतः स्त्रीलिंगः अप्शब्दः
तस्य बह्वर्थवाचित्वात् बहुवचनमेव भवति जसि अप् इति स्थिते नादीर्घे आपः शसि त्वा
सर्वनामस्थानत्वात् दीर्घो न भवति अपः भकारादौ अपो भिः अपः पकारस्य दकारादेशो भ
वति उकारादौ प्रत्यये परे जश्त्वं अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपां अप्सु। शकारांतो दृश्शब्दः
दृशादेः तो ऽन्यस्मात् क्विबंतः एवं बत्क्विनः सर्वलोपः स्यात् क्विन्प्रत्ययस्य कुरि
ति कुत्वं शकारस्य ककारः दृक् दृग् दृशौ दृशः दृशा दृग्भ्यां दृग्भिः शेषं नेयं षकारां
तः त्विष्शब्दः तस्य पुंलिंगवत् त्विष्शब्दवद्रूपं नयः सकारांतः स्त्रीलिंगः सुवचस्शब्दः त
स्यापि पुंलिंगः सुवचः शब्दवद्रूपं नयः सकारांतः स्त्रीलिंगः सुवचस् शब्दः तस्यापि पुंलिं
ग सुवचः शब्दवद्रूपं नयः अदस्शब्दस्य भेदः तस्य सो पुंलिंगवत् असौ अमू त्यदाद्य
त्यपरह्यपह्वयोः हृतयोः टाप् शीभावाद अदसो मेदात् दोमः एवं सर्वाणि दीर्घः अमू अमू
अमूः आङि एत्वं अयादेशः अमुया अमूभ्यां अमूभिः ङिद्विवचने सर्वनाम्न्या ङस्त्वस्य
अमुष्यै अमूभ्यां अमूभ्यः अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः अमुष्याः अमुयोः अमूषां अमुष्याम्
अमुयोः अमूषु ॥ इति हलंतास्त्रीलिंगाः ॥ अथ हलंता नपुंसकलिंगाः ॥ तत्र हयवाना

उ॰
५२

प्रसिद्धाः रेफान्तो नपुंसकलिंगश्चतुरशब्दः स्याद्युत्पत्तिः जस्शसोः शिः चतुरनडुहो
रामुदात्तः यणादेशः चत्वारि शेषं पूर्ववत् वार्शब्दस्य भेदः स्याद्युत्पत्तिः स्वमोर्नपुंसका
दिति स्वमोर्लुक् रेफस्य विसर्गः शीभावे शिभावे वा वाः वारी वारि एवं वध्रीभाव शिभावो
पुनरप्येवाः वारी वारि हेवाः हे वारी हे वारि शेषं पूर्ववत् वारा वार्भ्यां वार्भिः वारे वार्
भ्यां वार्भ्यः शेषं नेयं लकारजकारान्ताव प्रसिद्धौ मकारान्तो नपुंसकलिंगः किंशब्दः स्या
द्युत्पत्तौ स्वमोर्लुक् प्रत्ययलक्षणेन कादेशे प्राप्ते न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः कादेशे कृते
शीभावे किं कानि पुनरप्येवं शेषं पूर्ववत् शब्दस्य भेदः स्याद्युत्पत्तौ स्वमोर्लुक् प्रत्यय
लक्षणेन इदमिति इकारस्य मकारादेशो न भवति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् इदं पुन
रप्यव्ययत्वप्रकृतिरूपत्वे इदमिति मकारः शीभावे इमे इमानि २ शेषं पूर्ववत् ङकारणकारां
न्ताव प्रसिद्धौ नकारान्तो नपुंसकलिंगः चर्मन्शब्दः स्याद्युत्पत्तौ स्वमोर्लुक् नलोपः
चर्म पुनरपि शीभावे अभसंज्ञायां विभाषा ङिश्योरिति अल्लोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमन्तादिति प्र
तिषेधः चर्मणी चर्माणि पुनरप्येवं शेषं पूर्ववत् सर्वोपि नतन्यापि ॥ एवं कर्मन्वर्मन्प्रभृ
तयः अहन्शब्दस्य भेदः स्याद्युत्पत्तिः स्वमोर्लुक् सम्बुद्धौ नकारस्य ... अहन् अह
न् शब्दस्य पदस्य रुर्भवति ... रेफस्य विसर्गः अहः ओङि विभाषा ङिश्योरिति

अल्लोपः अक्ष्णी वा अक्षी अक्षाणि पुनरप्येवं शेषं पुंवत् अस्थ्नादिषु हलादौ परे संज्ञायां अहन्
इति स्थिते रुत्वं उत्वं गुणश्च अहो अहोभ्यां अहोभिः शेषं नेयं पंचादीनां नकारांतानां नपुंसक
लिंगानां पुंवद्रूपनयः जगच्छ्म जन्मगादीनां अप्रसिद्धाः तत्रापि विशेषं दकारांतानां न
पुंसकलिंगानां त्यच्छब्दः स्वाद्युत्पत्तिः स्वमोर्लुक् प्रत्ययलक्षणेन त्यदाद्यत्वे प्राप्ते न लुम
तांगस्येति प्रतिषेधः अन्यत्र त्यदाद्यत्व अभावादित्तत् तेतानि पुनरप्येवं शेषं पुंवत् तत्
यैवयद् एतद् एतदोऽपि एवं च यो अप्रसिद्धाः चकारांतो नपुंसकलिंगः प्राच्छब्दः
स च पूर्ववत् सिद्धे नंतः स्वाद्युत्पत्तिः स्वमोर्लुक् नात्वं भसंज्ञायामवस्यकारलोपः चावि
तिरश्चः प्राक् प्राची प्रांचि पुनरप्येवं शेषं पुंवत् शेषं नपुंसकस्य फलं च उत्वेन अनुस्व
रपरसवर्णो शेषं पूर्ववत् एवं प्रत्यच् उदच् तिर्यच् सम्यच् प्रभृतयः इकारांतो अप्रसिद्धः उ
कारांतो शकृत् शब्दः स्वाद्युत्पत्तिः स्वमोर्लोपः शकृत् शकृती शकृंति पुनरप्येवमस्य शे
षं नेयं अस्य तकारांतानां भेदः पूर्ववत् ददत् इति स्थिते स्वाद्युत्पत्तिः ददत् द
दती जसि शसोः शि इति शिः नपुंसकस्य झलच इति नुमि प्राप्ते नाभ्यस्ताच्छतुरिति
निषेधे नपुंसकस्य नपुंसकस्य सर्वनामस्थाने वा नुमागमो भवति ददंति
ददति इति ॥ ब्राह्मणकुलानि पुनरप्येवं एवं द्विकज्ञानां धातुनां जक्षत्यादीनां च पुंवत्

तत्र द्वयेनाभ्यस्तसंज्ञायां विषये रूपभेदः स्वाद्युत्पत्तिः अनभ्यस्तसंज्ञायामपि सान्ता
नां रूपभेदः एवं दधात् इति ऋकार उगित्कार्यार्थः दत् अंतत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्या
द्युत्पत्तिः धात्विति द्विवचने आच्छीनद्योर्नुमिति वा नुं दधती वा याती शो नपुंसकस्य झलचः
इति नुं पुनरप्येवं शेषं पुंवत् एवं पचत् प्रभृतयः भवत्य इति स्थिते ऋकारः उगित्कार्यः
स्वाद्युत्पत्तिः स्वमोर्लुक भवत् द्विवचने शप्श्यनो नित्यमिति नुमागमः भवन्ती वा भवंती शे
षं पूर्ववत् एवं देवयत् प्रभृतयः एवमस्मिन्नर्द्धद्वये रूपभेदेन षडन्ता दृष्टव्याः ककार षका
रणकारान्ता अप्रसिद्धाः षकारान्ता नपुंसकलिंगाः षष् शब्दः तस्य पुंलिंगवद्रूपनयः
सकारान्तः पयस् शब्दः स्वाद्युत्पत्तिः रुत्वविसर्गौ पयः पयसी पयांसि एवं वन्नदीर्घः नश्वा
पदान्तस्य रुत्वोत्वाभ्यामनुस्वारः शेषं नेयं एवं तेजस् यशस् वचस् वयस् प्रभृतयः अदस् श
ब्दस्य भेदः स्वाद्युत्पत्तिः स्वमोर्लुक इत्वविसर्गौ अदः अन्यत्र त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च अदे
रमेमादूदोसः इति मत्वं सत्वं च अमू अमूनि पुनरप्येवं शेषं नेयं ॥ इति हलन्ता नपुंस
कलिंगाः समाप्ताः ॥ अथ हलन्ते स्त्रीलिंगे युष्मदस्मच्छब्दौ पुंवच्च तेतयोऽस्या लिंगत्वात् त्रिषु
लिंगेषु समानं रूपं कथं त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं नपुंसकं अहं पुमान् अहं स्त्री अहं नपुंसकं
युष्मदस्मदोरिति स्थिते तथैव स्वाद्युत्पत्तिः युष्मदस्मदोर्ङसोमोऽशित्यपि त्वाहं प्रथमयो

रन ॥ युष्मदस्मद्योरनन्तरस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्च विभक्त्योः अमादेशो भव
ति मपर्यन्तमेत्यपि कृत्वाहाहेमो युष्मदस्मदोः परस्यमो परतः इ अह इत्येतावादेशौ
यथासंख्येन ॥ शेषे लोपः शेषविभक्त्यौ परतः युष्मदस्मदोः दकारस्य लोपो भवति य
त्र विभक्तौ वचनं मात्वं चनाभिहितं स शेषः अमिद वं इति प्रवदूपत्वं त्वमहं नयेव द्विव
चनस्यादेशः युवावौ द्विवचने युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य द्विवचने परतः युव आव आदे
शौ भवतः अष्टन आ विभक्तौ वित्यपि कृत्वा युष्मदस्मदोरगागादेशो इत्यन वर्तमाने प्रथ
मायाश्च द्विवचने भाषायां ॥ प्रथमाया द्विवचने परतः युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति
भाषायां सर्वत्राष्टीणां अमिद वं त्वंयु वा आवां जसस्त्येव अमादेशो हाते यूयं वयं जसि
युष्मदस्मदोः पर्यन्तस्य यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः जसि परतः शेषे लोपः अमिद वं त्व
यूयं वयं अमेपि तथैवामादेशः त्वमाएकवचने युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य चैकवचने त्वम
इत्येतावादेशौ भवति द्वितीयायां च द्वितीयायां विभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारादेशो
भवति सर्वत्रदीर्घः अमिद वं इत्यस्य एवं त्वं मा द्विवचने एवं युवां आवां भवतः द्वितीयो
चेत्यात्वं त्वद्वां आवां शसो सि प्राप्ते युष्मान् अस्मान् ॥ युष्मदस्मद्भ्यां अनन्तरस्य शसः नकारादे
शो भवति सचादेः परस्य परस्य विधीयमानं कार्यं परस्यादेरकारस्य भवति द्वितीयायां

वेत्यात्वत्वंसवर्णोदीर्घः संयोगांतस्यलोपः युष्मान् अस्मान् तृतीयैकवचनेत्वमावे
कवचनेइतित्वमौभवतः युष्मदस्मदोरणादेशइतिवर्तमानेयोचि युष्मदस्मदोर्द
कारस्ययकारादेशोभवति अनादेशोअचिविभक्तौपरतः त्वयामयासवर्णोदीर्घः त्वामि
यवौभवतः युष्मदस्मदोरनादेशेआकारादेशोभवतिविभक्तौपरतः सवर्णोदीर्घः ।
युवाभ्याआवाभ्यां भिसियुष्मदस्मदोरनादेशोउत्यात्वंसवर्णोदीर्घः युष्माभिः अस्मा
भिः चतुर्थ्येकवचनेङेप्रथमयोरमित्यत्वमभ्यमह्यांङयिः युष्मदस्मदोन्त्यपर्यंतस्यङेप्र
त्ययेपरेतुभ्यमह्याइत्येतावादेशौभवतः शेषेलोपः आमिट्वत्वं तुभ्यंमह्यंद्विवचने
युवाभ्याआवाभ्यांबहुवचने ॥ त्वमोत्यम युष्मदस्मभ्यांउत्तरस्यभ्यसोभ्यमादेशोभ
वतिशेषेलोपः युष्मभ्यं अस्मभ्यं अस्मभ्यं अगवृत्तेउनदेतोवविधितिष्ठितस्येतिव
चनात् एत्वंनभवति पंचम्याअदित्यधिकृतिएकवचनस्यचयुष्मदस्मद्भ्यांउत्तरस्य
पंचम्येकवचनस्यअदादेशोभवति त्वमावेकवचने शेषेलोपः पररूपत्वं त्वत् मत्
युवाभ्यां आवाभ्यां ॥ पंचम्याअत् युष्मदस्मद्भ्यांउत्तरस्यपंचम्याभ्यसः अदित्ययमा
देशोभवतिशेषेलोपः अतोगुणेइतिपररूपत्वंयुष्मत् अस्मत् षष्ठ्येकवचनेयु
ष्मदस्मद्भ्यांङसोअ अस्मदस्मद्भ्यांउत्तरस्यङसःअदित्ययमादेशोभवति अकारस्यबोदेः

दै॰
पा॰
५५
55

र्थे॥ तत्र समानस्य युष्मदस्मदोरन्त्यः पदं तस्य तवममेत्येतावादेशौ भवतः ङसि
परतः शेषे लोपः परह्रूपत्वं तव मम ङेस्थित्य वावौ भवतः यो विकृतिर्यकारः कवयो
अवयोः आमि शेषे लोपः कस्य शेषः पंचम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यहि
वचनान्यत्र शेषे लोपः विधीयते आमि सर्वनाम्नः सुडिति सडागमः साम आकं युष्
मदस्मद्भ्यां परस्य साम आकमादेशो भवति सवर्णे दीर्घः युष्माकं अस्माकं ङेतथै
व त्वमौ भवतः यो विकृतिर्यकारः त्वयि मयि ङेस्थितयवयोः आवयोः सप्तमी युष्मदस्मदो
रन्त्यादेशः इत्यात्वं सवर्णे दीर्घः युष्मासु अस्मासु अन्तानामेयोरेवास्मदस्मदोः षष्ठीच
तुर्थीद्वितीयास्थयोः क्वचिदादन्त्यान्तर विधानान्नेह पुत्रो युवयोः स्वम् पुत्रो आवयोः
स्व राजा युवाभ्यां दास्यति राजा आवाभ्यां दास्यति शिवो वो युष्माकं रक्षतीति शिव आवां र
क्षतीति पदं स्थितेन परस्य पदात् अन्यथा न स्मवेस्मादादा वित्यपि कृत्वा षष्ठीचतुर्थीद्विती
यास्थयो धानावोषु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः पदात्परयोः यावदादेशो वर्त्त
मानयोः वांनौ इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन संहितायां आवां पुत्रो वां दास्यति पु
त्रो नौ दास्यति शिवो वां रक्षतीति शिवो नौ रक्षतीति तथैव बहुवचनान्तयोः तस्मिन्नेवाधि
कारे युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावित्यपि कृत्वा बहुवचनस्य वस्न

ङो॰
५५

मे ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाबहुवचनान्तयोः वस्नसौ इत्येतावादेशौ
भवतः यथासंख्येन वांनावादेरपवादः पुत्रो वः स्वं पुत्रो नः स्वं पुत्रो नो दास्यति पुत्रो
वो दास्यति पुत्रो वो रक्षति पुत्रो नो रक्षति ॥ तथैवैकवचनान्तयोः युष्मदस्मदोः षष्ठी
चतुर्थ्येकवचनान्तयोः पदात्परयोः अपादादौ वर्तमानयोः तेमे इत्येतावादेशौ भ
वतः यथासंख्येन संहिता पुत्रस्ते स्वं पुत्रो मे स्वं पुत्रस्ते दास्यति पुत्रो मे दास्यति त्वामौ
द्वितीयायाः द्वितीयैकवचनान्तयोः युष्मदस्मदोः त्वामा इत्येतावादेशौ भवतः संहिता
पुत्रस्त्वा रक्षतु पुत्रो मा रक्षतु सर्वं पूर्ववा ॥ नावादयो द्वारेण विषये विभाषा वक्तव्ये
ति वचनाद्विकल्पेन भवन्तीति तेन कम्बलस्ते स्वं कम्बलस्तव स्वं कम्बलो मे स्वं कं
बलो मम स्वं अन्वादेशे तु इति किं अथो ते ग्रामः अथो मे ग्रामः ॥ न च वा हाह एवं ते ॥ १
च वा ह अह एव इत्येतैः ॥ युक्तयोः पदात्परयोः युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया
स्थयोः वांनावादयो न भवन्ति पुत्रो युवयोश्च स्वं पुत्र आवयोश्च स्वं पुत्रो युवाभ्यां च
दास्यति पुत्र आवाभ्यां च दास्यति युवां च रक्षति आवां च रक्षति एवं वा ह अ
ह एव इत्येतैर्योगे मतिनेयं पश्यार्थैश्चानालोचने चक्षुषा दर्शनम् आलोचनं न आ
लोचने अनालोचने ज्ञानार्थैरनालोचने वर्तमानैर्योगे युष्मदस्मदोर्वांनावा

स्येकम्भवति ग्रामस्तव स्वयं समेत्यागताः मम स्वं मह्यं दीयमानं समीत्यागतः
तुभ्यं च ग्रामः स्वं समीत्यागतः मां च अनालोचने इति किं उपः स्वां पश्यति मां पश्य
ति ॥ अथ लिङ्गाव्ययविभक्तिभेदास्त्रिसंख्यानि विधानि न व्ययत्वेः सर्वतानीति ।
संक्षेपेणाव्ययं प्रपंचेत तथा चोक्तं सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च
सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं ॥ अथ स्वरादिनिपातमव्ययम् स्वरादयश्च निपाताश्चाव्ययसंज्ञा
भवन्तीत्यर्थः के पुनः स्वरादयः स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋते युग
पत् आरात् पृथक् तिरस् ह्यस् श्वस् दिवा सायम् दिवा सनाक षत् आह्वहिस्
स्वयम् नक्तम् सामिचित् अन्तरा विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा मिथ्या उपांशु
घस् बडस् मडस् मारस् मात्वम् अभीक्ष्णम् प्रायःस् अन्यताश्च ब्राह्मणाव
त्ति त्रिषु वरित्येवमादयः स्वरादयः तत्र स्वरित्येतस्मात्स्याद्युत्पत्तिः प्रथमैकवचनं सत
स्याद्ययाप्तत्र पठति लुग्विधानात्सर्वत्रैवं रूपं एवमेवमन्यस्मादपि तथा च स्व
निपातसंज्ञकाः च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् चेत् नञ् साद् यत्र तत्र हन्त
अमानो नाप्रतिषेधे वषट् स्वाहा ॐस् तथा यदि हिरुक् खलु अथस् सत्यावृ
त् नावत् किल किं स्म उत धिक् हा हाहो आहो स्वित् ननु अहो अथो इति मन्य

नन्वयं अपस्त जात कथंजनः यतः तः ततः यदा तदा अये स्वग अंग कच्चित् ।
अये अरे भूयं अले हेमत्तइ उरस्त तरस्त कामस्त आ आं स आस्य तर्हि नहि अंत
रेण रह अत्र रे सपदिमामास्म इ उपसर्गविभक्तिस्वरप्रति रूपकाश्चादयः प्रत्ययान्या
त्यतिः प्रायी श्रुतान्निपाताइत्यधिकृत्य चादयो सत्त्वे सत्त्वे द्रव्ये असत्त्वे अर्थेवर्त
मानाश्चादयोनिपातसंज्ञाभवंतीति निपातसंज्ञायां स्वरादिनिपातमव्ययमित्यव्यय
संज्ञायां अव्ययादाप्सुपइति सुः लुग्भवति ॥ इतिविभक्त्यवतारः समाप्तः ॥ अ
थस्त्रीप्रत्ययानिर्दिश्यंते ॥ प्रत्ययपरश्चङ्याप्प्रातिपदिकात्स्त्रियामित्यधिकृत्य ।
अजाद्यतष्टाप् ॥ अजादित्योत्वकारांतात्प्रातिपदिकात्स्त्रियांटाप्प्रातिपदिकादित्य
नातिपकारेस्यग्रहणंनस्यात् टकारलोपः प्रयोजनं आबितिसामान्यग्रहणावि
घातार्थः असतिहितस्मिन्नेकारानुबंधग्रहणेनद्व्यनुबंधकस्येत्यस्यैवग्रहणंस्यात्
नडाप्चापोः अकः सवर्णेदीर्घः एडका अजा कोकिला अश्वा च टका वडवा मूषि
का बाला वत्सा इत्यजादयः अजादयः अकारांतात् स्तोसत्ता जाया जाया बाले
वृद्धा मलिका मत्तिका पिपीलिका क्षत्रिया ज्वालामाला देवदत्ता इत्यादयः सर्वे ।
अजादिग्रहणात्किं बहवोराजानोयस्यांनगर्यांइतिविग्रहे अनेकमन्यपदार्थेइतिब

बृं पां ५७

57

बहुव्रीहिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् सीमन् बहुराजन् इत्येवं स्थितेः
अनो वा ङीप् इति ङीपि प्राप्ते न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यधिकृत्य मनः मन्नन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां
ङीप्प्रत्ययो न भवति ननु स्त्रियामित्यधिकृत्य डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां मन्नन्तात्प्रातिपदि
कात् अनन्तात् च बहुव्रीहेः स्त्रियां डाप्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां डकारलोपः प्रयोजनं
टेर्विंशतेर्डितीति विशेषणार्थः पकारः स चाभ्यग्रहणार्थः यचि भमिति एवं सति भसंज्ञायामग्र
स्य भस्याटोलोपो नस्तेर्विंशतेर्डितीत्यधिकृत्य टेः डिडिति प्रत्यये परे भसंज्ञकस्य टेः लोपो भ
वति सीमा सीमा बहुराजा अन्यत्र राजन्शब्दवत् ऊरुशब्दात् एकवचने गन्धशब्दात्
थमैकवचने ऊरुरस्येव गन्धो यस्येति विग्रहे अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः सुपो लु
क् उत्तरपदलोपो नाम प्रयोग इति इवशब्दस्य लोपः ऊरुगन्ध इति स्थिते गन्धस्य इत्त्वविवक्षायाम् इ
त्यधिकृत्य उपमानाच्च समासान्तः उपमानवाची यो गन्धशब्दस्तदन्तात् समासात् इत्प्रत्ययो
भवति इकार इत्संज्ञकः अतिमिश्रणार्थः तथैव भसंज्ञायां यस्येति च इत्यकारलोपः ऊरुगन्धिः
इति स्थिते ऊरुगन्धिर्नाम कश्चित् तस्य ऊरुगन्धेरपत्यमिति विग्रहेण हितं समर्थानां प्रथ
माद्वा प्राग्दीव्यतो णः इत्यधिकृत्य तस्यापत्यं तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्यमित्यस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति गोत्रे णप्रत्ययः णकारः अचो ञ्णितीति वृद्ध्यर्थः इदितः

डो॰ ५७

इति तद्धितसंज्ञायां कृत्तद्धितसमासाश्चेत्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिक
योरिति सुपो लुक् तद्धितेष्वचामादेः ञ्णिति णिति च तद्धिते परेऽङ्गस्यादेरचो वृद्धिर्भवति
भसंज्ञायामङ्गस्य भस्य नस्तद्धिते टेर्लोपोऽकाठ इत्यधिकृत्य यस्येति च ॥ इवर्णावर्णयो
र्लोपो भवति ईकारे प्रत्यये भसंज्ञानिमित्ते च तद्धिते परतः इत्यकारस्य लोपः ऊ सुरगंध उ
ति स्थिते संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञायां अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे उत्तमश
ब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाह उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं गुरु उपोत्तमं ययोरणि
ञोरनार्षयोर्ऋषिवाचकयोर्गोत्रे विहितयोः ष्यङ् प्रत्ययो भवति षकारस्य प्रत्ययस्य प्रत्य
यस्यादिभूतस्य षकारस्येत्संज्ञा भवति षकारङकारयोर्लोपः प्रयोजनम् ष्यङः संप्रसार
णं पुत्रपत्योः वावलयोस्तत्पुरुषे इति विशेषणाय यस्येति चेत्यकारस्य लोपः यङश्चाप् यङ
न्ताच्चाप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां पकारस्य लोपः एवं वत्स चकारश्चिन् इत्यतो टाताद्यः सवर्णे
दीर्घः कौसुरगंध्या इति स्थिते इत्याप्प्रवंत हात्स्वाद्यत्पत्तिः जायायाह वत्सूपनघः कौ
सुरगंध्या कौसुरगंध्ये कौसुरगंध्याः इत्यादि एवं वकारीषगंध्यादयः कर्ता अत्रा ईषोऽटीप
अकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति ङकारस्य लश
क्वतद्धिते इतीत्संज्ञा लोपः प्रयोजनं ङीति सामान्यग्रहणं पकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा

वै॰ पां॰ ५८

58

लोपः प्रयोजनं स्यातीति सामान्यग्रहणार्थः ङकारः पकारः अन्तसंज्ञो मा भूदित्यन्तरा
तार्थः इको यणचीति ऋकारस्य रेफः कर्त्री एवं हर्त्री स्रष्ट्री भवित्री वक्त्री दंतिनी हस्तिनी
दंडिनीत्यादि भवत् गोमत् कृतवत् पचत् महत् सरात् पाल्कार ऋकार तकारेत्यर्थो
प्रकारः स्वरार्थः ॥ उगितश्च ॥ उगिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति अनु
बंधलोपः प्रयोजनं पूर्ववत् भवती गोमती पटुमती कृतवती पचन्ती महती इत्यादिनः
ये ॥ वयसि प्रथमे ॥ कालकृता शरीरावस्था शैशवयौवनादिर्वयः अस्मिन् प्रथमे वयसि
यत्प्रातिपदिकं अत्या वर्तते तेनतो अकारान्तात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति अनुबंधलोपः प्र
योजनं पूर्ववत् यस्येति चेत्यकारलोपः कुमारी किशोरी तरुणी इत्यादि प्रथमे इति किं
स्थविरा वृद्धा अत इत्येव शिशुः ॥ कृदिकारादक्तिनः ङीष्वा कृतन्त इकारः कृदिकारः इ
दन्ताङ् भवति वक्तव्यमिति ङीप्रत्ययः यस्तु क्तिनः संबंधी इकारस्तदन्तान्न भवति ङ
कारषकारौ ङीप्मिति सामान्यग्रहणात् द्विवातार्थौ यस्येति चेत्यकारलोपः अंगुली अं
गुलिः अंजली अंजलिः आवली आवलिः पद्धती पद्धतिः धूली धूलिः रुची रुचिः इत्या
दि अक्तिन इति किं कृतिः प्रकृतिः मतिः स्वभिः वोतो गुणवचनात् अन्यतो ङीषिति
वर्तते गुणमुक्तवान् गुणवचनः गुणवचनात्प्रातिपदिकात् उकारान्तात् स्त्रियां ङीष्वा

ङी॰ ५८

त्ययोवाभवति अनुबंधलोपादि पूर्ववत् गुणाशेषः पटुः पट्वी मृदुः मृद्वी एघ :
एघ्वी गुरुः गुर्वी इत्यादि गुणवचनादिति किं आखुरियं जातेरस्त्रीविषयादयोपधा
त् जातिवाचियत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतं स्त्रीविषयं यकारोपधं च तस्मा
त्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति अनुबंधलोपादि पूर्ववत् हंसः उमान् हंसी स्त्रीप एवं कूर्मी
ऊहूरुरो ॥ सूकरी आर्यी ब्राह्मणी वृषली नदी भ्यामि जातेरिति किं मुण्डा अस्त्रीविष
यादिति किं मक्षिका अयोपधादिति किं क्षत्रिया ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् शार्ङ्गरवइ
त्येवमादित्य अयंतेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति शार्ङ्गरवी अनु
तेभ्यः विदस्यापत्यं स्त्री वैदी औरी गौतमी गालवी गोभिली इत्यादि प्रभृति तंत्रात्वाय
त्यं ... मत्यां कन्नो गालूव ... पनयः ॥ ऊङुतः ॥ मनुष्यजातिरिति वर्त्तते उकारान्तात्
प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ऊङ् प्रत्ययो भवति ङकारो नत्यातो इति वि
शेषणार्थः अनुबंधलोपादि पूर्ववत् अंतादिवच्चेत्येकादेशः सर्वं प्रत्ययवद्भवति परं
मत्यादिवद्भवती त्यादिवद्वा प्रातिपदिकसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तिः ब्रह्मबन्धुः स्त्री स्वय
म्भू इत्येवमादयोः गंतव्याः ॥ ऊरूत्तरः ॥ एवं ऊत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां
तिप्रत्ययो भवति तस्य तद्धितत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां स्याद्युत्पत्तिः करभोरूव

सा॰ पां॰ ५५

59

रूपनय॥ यवानिः यावतीः यवानय इत्यादिनलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपः
इतिसीप्रत्ययावनाताः ॥ यत्रार्थान्तरनिरपेक्षा शब्दस्य वृत्तिः सनवः प्रातिपदि
कार्थः अत्र ग्रहणं रूपलक्षणं अर्थवद्वत् प्रथमविभक्तिर्नाः परस्मैपते ॥ काश्चवि
भक्तयः स्वपलिनश्चतस्रः सप्तविभक्तयः सिऔजस इति प्रथमा अम्‌औशसिति
द्वितीया टाभ्यांभिसिति तृतीया ङेभ्यांभ्यसिति चतुर्थी ङसिभ्यांभ्यसिति पंचमी ङस
ओसामिति षष्ठी ङिओस्सुविति सप्तमी कस्मिन्नर्थे प्रथमा प्रातिपदिकार्थलिंगप
रिमाणमात्रे प्रथमा प्रातिपदिकार्थः सत्वालिंगंस्त्रीत्वमकारादिपरिमाणं प्रस्थादि
वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्रे परिमाणमात्रे वचनमा
त्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति किंच प्रातिपदिकं अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं अ
भिधेयवचनोयं शब्दः अर्थवच्छब्दरूपं धातुप्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा प्रातिपदिकसंज्ञो
भवति कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति अप्रत्ययइति एवं सूत्रे पर्युदासा
त्कृदंतस्य परात्स्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते अर्थवत्स्त्रग्रहणं नामसमास
ग्रहणं नियमार्थं तेन वाक्यस्यार्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति कस्यचिद्रूपत्वा
चकप्रातिपदिकमित्यर्थः तत्र प्रथमायत्र कश्चलोपः एवंवत्‌वृत्तामः वृत्तौ

ॐ ५५

धूतायेनतथासर्वतः सर्वतौसर्वताः कुंजरः कुंजरौकुंजराः अग्र्याः अग्र्यौअग्र्याः वधूः
वद्धौवद्धाः नौः नावौनावः देवविद् देवविदौदेवविदः दंतिनी दंतिन्यौदंतिन्यः १
अग्रज्ञः अग्रज्ञौअग्रज्ञाः एवंसर्वत्रयोज्यं संबोधनेच प्रथमेतिवर्त्तते आदिशुल्यकारणं संबो
धनं उद्दीपकं प्रातिपदिकार्थे प्रथमानप्राप्नोतिवचनमारभ्यतेते संबोधनेर्थे प्रथमा
विभक्तिर्भवति सामन्त्रितं संबोधनेया प्रथमाविहिता उक्तं तत्संज्ञं रूपसंज्ञं भवति हे दे
वदत्तपाहि हे यज्ञदत्तत्रवातिष्ठ अग्रेविस्तरमत्रमागाः हे तातउल्लवदेवेदग्धौध्या
मोः पाहिसंबोधहिवचने हंसौ समेषास्वनोस्वनोवरया जमातरोस्वेद मामाथाकहा
थ्याचको किलोगजोनरं जिह्नीघाषा पर्द्दीघांध्याचपाद पोबद्धवचने प्राघोप्रतिमा
समागच्छत हताम्यस्पर्द्धरथान तपस्विनः तमद्वच वीरुधः फलताधुना उक्तेवं
सर्वत्रयोज्यं कस्मिन्नर्थेद्वितीयाकर्मणिद्वितीयाअनभिहितइतिवर्त्ततेतिंकृतद्धित
समासैरनभिहितेअनुक्तेअनिर्दिष्टेकर्मणिकारकेद्वितीयाविभक्तिर्भवतिकिंकर्म
कर्तुरीप्सितंकर्मकर्तृक्रियया यदाप्तुमिष्टतमंतत्कारकंकर्मसंज्ञंभवति अन्नभुंक्ते
कटल्लोपलमन्यवहरतिवृक्षं छिन्नतिघटंकरोतिग्रामंगच्छति ॥ अकथितंच ॥१
अपादानादिभिविशेषकारकैर्यदकथितं तत्कारकंकर्मसंज्ञंभवतिदेवदत्तंभोजनं

ह्रे° पा° ६०

60

याचते यज्ञदत्तः मार्गं माणवकं पृच्छति अजां ग्रामं नयति कृष्णो देवदत्तेन सूर्यो चंद्र
मसौ पश्यति स्नानवको हंति नः पश्यति हंति नो गुह्यमानो पश्यति हृत्वा निरीक्षते का
कान्विधाति कसाः करोति वेपानधीते देवान्नमति गुरून्वा विस्पति प्रियान्प्रीणयति
इत्येवमादयो ज्ञेयाः उभसर्वतसोः कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते उभयतो ग्रामं सर्वतो ग्रामं उपर्युपरि ग्रामं अधोधो ग्रामं दिग्देशवदलम अभितः
परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेपि दृश्यते अभितो ग्रामं परितो ग्रामं समया ग्रामं नि
कषा ग्रामं हा देवदत्तं बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचिन्न अकथितं च कर्म बुद्धिया चिकीर्षित
मिभिलक्ष्यं चिन्त्रयोगेति मितं मन्दं वाविधान्त्रुविशासि गणेन च यत्संचनेतन्हा कीर्तितमा
चरितं कथितं ना अंतरान्तरेण युक्ते द्वितीया विधीयते अंतरान्तरेण शब्दौ निपातौ
इत्यनेन तद्योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति षष्ठ्यपवादो योगः अंतरा शब्दो मध्यमार्थे
यत्र शानमाचष्टे अंतरेण शब्दस्तत्त्वविनार्थे अंतरा नदीं अंतरा त्वां मां च कमण्डलुः अं
तरेण पुरुषाकारं न किंचिल्लभ्यते अंतरेण देवदत्तं च विश्वामित्रः अंतरेण हरिं किं जीवि
तेन अंतरा चक्रं पुष्करमलः अंतरेण बलानि चरंति नश्च मंत्री अंतरेण वाजिनः केन यु
ज्यते इत्यादि सर्वं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिः

ॐ

६०

भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संबंधः अत्यन्त
संयोगे मासमधीते संवत्सरमधीते मासं कल्याणी मासं गुडधानाः अध्वनः खल्वपि क्रो
शमधीते क्रोशं कुटिला नदी योजनं पर्वतः अत्यन्तसंयोग इति किं मासस्य द्विरधीते क्रो
शस्यैकदेशे पर्वतः गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि गत्यर्थानां धा
तूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके अध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ
भवतः ग्रामं गच्छति ग्रामाय गच्छति ग्रामं व्रजति ग्रामाय व्रजति गत्यर्थ इति किं
ओदनं पचति कर्मणीति किं अश्वेन व्रजति चेष्टायामिति किं मनसा पाटलिपुत्रं गच्छ
ति अनध्वनीति किं अध्वानं गच्छति अध्वशब्दस्य ग्रहणं पन्थानं गच्छति आस्थितप्रति
षेधश्चायं विज्ञेयः आस्थितः संप्राप्तः आक्रान्त उच्यते यत्र तूत्पथेन पन्थानं गच्छति त
त्र भवत्येवमेव च तत्र्थ्यौ पथे गच्छति द्वितीयाग्रहणं किं न चतुर्थ्येव विकल्प्येत अप
वादविषयेपि यथा स्यात् ग्रामं गन्ता ग्रामाय गन्ता कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति कर्त्रे
येत् तृतीया कर्त्तृकर्मणोस्तृतीया कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति कः
कर्ता स्वातन्त्र्यकर्ता स्वतन्त्रः प्रधानः क्रियाप्रसिद्धौ यः स्यात् स्वातन्त्र्येण प्राधान्येन विवक्षि
तोऽयं तत्कारकं सर्वं भवति किं करणं साधकतमं करणं क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टो

पकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं करणसंज्ञं भवति तत्र तृतीया यथा हस्तिना हतः सिंहाः खं
डितः करणे यथा परशुना प्रहरति चक्षुषा पश्यति देवदत्तेन कृतं देवदत्तेन हतं देवदत्तेन गमनेन ग्रामं गम
हृष्टो हस्तिना पदेन चक्षुषा नेत्रेण सूत्रेण रामानुजचक्षुषा भक्षात् लोचनानां नेत्रसमनुजेनेनाः
नाया भ्यां पीडितेति निःस्वः शत्रुभ्यां यत्नेन मित्रः स नान्या बाधते काचिदृष्टिभ्यां मित्र
ते मनः यत्नैर्बाणैर्हताः के चिद्विद्वानेवेत्यग्नेः पक्षाभिमिः हूयमानो मायया नाभिर्हतिवाः
नरान् इत्यादि तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं प्रकृत्यादिरूपः प्रकृत्या दर्श
नीयः गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण समानधान्यतिविषमेण धावतीत्यादि यथा चोक्तं प्रकृत्या च
पत्नेवि प्रयोगो वेणा वेश पवदनयुक्ते अप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति सह देवदत्तेन य
ज्ञदत्त आगतः पुत्रेण सहागतः पिता पुत्रेण सह स्थूलः पितुरत्र क्रियाभिसंबंधः प्रा
धान्येन पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यं सहार्थेन योगविधानात्तृतीया योगे
पि भवति विनापि सहार्थेन भवति वृद्धो यूनेति निपातनात् सुतेन पितास्थितः साकं
सुतेनाभ्यां जगतं महत्त्वं सार्धं कान्ताभ्यां नयने वहीर्घोऽस्मि शिष्य स्वरं ते बलकाश्च सावं मध्य
नन्दनेन वयो मरालिः सार्धं जनेन वनवासा जानकि स्थितवाहित्यादि एष्वेना गविक्रा
रः ॥ ग्रंग शब्दो त्रेगमन उदाय शास्त्रे येव तते नेयेनेति वनवयवाद्धेनत्वे नतिति च्येत्यपेना

गणविकृतेनांगिनो विकारो लक्ष्यते ततोऽत्र तृतीया विभक्तिर्भवति अक्ष्णा काणः पादेन
खंजः पाणिना कुणिः अवयवधर्मेण समुदायोऽत्र लक्ष्यते अंगविकार इति किं अक्षिका
णमस्य पश्य इत्थंभूतलक्षणे कंचित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभूतः तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्ष
णं तत्र तृतीया विभक्तिर्भवति श्वेतातपत्रेण राजानमद्राक्षीत् छात्रेणोपाध्यायं स्मरं
मकरध्वजेन शंखचक्राभ्यां शार्ङ्गिणं नेत्रैः पिनाकिनमित्यादि ॥ हेतौ ॥ तृतीयेति
वर्त्तते फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरित्युच्यते इहापि तस्मात्तृतीया विभक्तिर्भवति
धनेन कुलं श्रुतेन सेवते शास्त्रीभ्यां हन्यते हलाभिर्ज्यते कृतादि इत्यादि सर्वं कार्ये च
तुर्थी सम्प्रदाने चतुर्थी सम्प्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति किं सम्प्रदानं कर्मणा
यमभिप्रैति स सम्प्रदानं कर्मणा करणभूतेन यमर्थमभिप्रैति कर्त्ता तत्कारकं सम्प्र
दानं तत्र चतुर्थी वेदविदे गां ददाति महद्रूपं नरेन्द्रे देहि नेत्रा यभोजनं देहि पापरूपाय ज
लं देहि मातापितृभ्यां काशिवस्त्रं ददाति कपिभ्यां पितरं ददाति श्रुगेभ्यस्ताय वितरति
केशोत्वस्मै लक्षीरं इत्यादि ॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ क्रोधः अमर्ष
अपकारः द्रोहः अक्षमा ईर्ष्या गुणेषु दोषाविष्करणमसूया क्रोधाद्यर्थानां धातू
नां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति देवदत्ताय क्रुध्यति मित्राय द्रु

ह्राति ग्रार्थयोर्द्वेषेति वा पचायाः सूयते इत्यादि तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या हृत्वार्थं जलमा
नय हृत्वार्थमित्यर्थः हिरण्याय कुण्डलायेदं चकारेण कल्पितं यज्ञपशुरानीतः यानायावि
श्वकर्मणे संयमाय श्रान्तः पवनेन धर्माय संयमे धर्ममोक्षाय मे धावो धनं दानाय उक्ताय ते
त्यातेरताप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या वाताय कपिला विद्युत् नपाय चलो हिनो ॥ हितयो
गे चतुर्थी वक्तव्या परोगिणो हितं ग्रामयिने हितं क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।
क्रियायाः अर्थः क्रियार्थः स उपपदं यस्य सोऽयं क्रियार्थोपपदः तस्मात् लोकक्रियायाः क्रि
यार्थायामित्येष विषयो लक्ष्यते क्रियार्थोपपदस्य स्थानिनः अप्रयुज्यमानस्य धातोः क
र्मणि कारके चतुर्थी भवति द्वितीयापवादे योगः एधेभ्यो व्रजति एधानाहर्तुं कल्पाभ्याह
र्तुं व्रजतीत्यर्थः क्रियार्थोपपदस्येति किं प्रविशत पिण्डीं प्रविश पिण्डीम् भक्षितव्य म
यानेन तु क्रियार्थोपपदः कर्मणीति किम् एधेभ्यो व्रजति शकटेन स्थानिन इति किं एध
धानाहर्तुं व्रजति तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ तुमुनास्मर्थः तुमर्थः तुमर्थं भाववच
नप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी भवति पाकाय व्रजति त्यागाय व्रजति संपत्तये व्र
जति तुमर्थादिति किं पाकः त्यागः भाववचनादिति किम् कारको व्रजति नमः स्वस्ति
स्वाहा स्वधालंवषड्योगाच्च ॥ एतैर्योगे चतुर्थी भवति नमः सर्वतः नमः शंकराय नमो

रायणाभ्यां नमो मातापितृभ्यां नमो गुरुभ्यः नमश्चाचार्येभ्यः स्वस्ति प्रजाभ्यः स्वाहा इ
ताग्नानाय स्वधा पितृभ्यः अलं मल्लो मल्लाय अलमिति पर्याप्त्यर्थस्य ग्रहणं तेन प्रभु
र्मल्लो मल्लाय समर्थः सामर्थ्यस्मारमेघाय वषतिन्द्रायेत्यादि सर्वत्र ॥ कस्मिन्नर्थे पंच
मी अपादाने पंचमी अपादाने कारके पंचमी विभक्तिर्भवति किमपादानं ध्रुवमपाये
अपादानम् अपायो पगमः अपगमसापेक्षत्वेन विषयभूतं यद्ध्रुवमवधिभूतं तद्विवक्षितं
तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति तत्र पंचमी अश्वादवतरति हस्तिनोऽवतीर्णः वृक्षात्प
र्णं पतति ग्रामादागच्छति धावतोऽश्वात्पतति प्रासादादवतरिष्यति हस्तात्स्खलति संसार
न्मुक्तः स्यान्नाभ्या पयः स्रवति स्त्रीतो व्यपैति उरुभ्यामागत्य स्थितः प्रासादादवतरि
ष्यति हस्ताश्चात्पतते संसारान्मुक्तेन नाभ्या पयः स्रवति स्त्रीभ्यो व्यपैति उष्णेभ्यो गच्छा
याति पर्वतेभ्यः स्रवंति इत्यादि ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः बिभीत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां तथा
तेनाप्रयोगे भयस्य हेतुर्यत्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति व्याघ्राद्बिभेति मातापितृ
भ्यां त्रस्यति पापेभ्यः त्रस्यति चौराद् उद्विजते चौरात्त्रायते देवदत्तं यज्ञदत्तः पापात्त्रायते
भगवान् जायते जगत् व्याधिभ्यः परिरक्षति शत्रुभ्यः खेभ्यः पाति गोपालः सर्पेभ्यो गाः
पालयति इत्यादि ॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ पंचमी

वृं
पां
६३
63

निवर्त्तते ॥ अन्यग्रामात् इत्यत्र कृते दिक्शब्दे अन्तरपदं ग्रामग्रामे इत्यनेनैवं चेत्पंच
मीभवति अन्येत्यर्थग्रहणं तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति अन्यो ग्रामाद्विहारः अत्रान्या
द्ध्यजने अन्यो देवदत्ताद्यज्ञदत्ताभिन्नो विष्णुमित्राद्देवमित्रः अर्थान्तरं देवदत्तात् विल
क्षणो देवदत्तात् आरात्सहहनाति कथं वर्तते ग्रामात् आराद्वनम् वनाद्ग्रामात्तृतीय
तर इति निर्दिश्यमानस्य प्रयोगे पदार्थः उच्यते इतरो देवदत्तात् यज्ञदत्तः स्वामिन इतरो
भवकः ऋते इत्यर्थवर्जने धर्मं वर्तते ऋते धनान्न सम्वृद्धिः दिक्शब्दे पूर्वो ग्रामात् उत्त
रो नगरात् दक्षिणो ग्रामात् पर्वतः ननाद्उत्तरान्नदीत्यादि ॥ दिक्शब्देनात्र शब्दग्रहणं देशा
कालवृत्तिनापि योगे यथा स्यात् इत्यत्र आदि दिग्वृत्तिनैव स्यात् पूर्वो ग्रामात् पर्वत शब्द
ग्रहणाद्दृष्टान्ते दिशि दृष्टः शब्दः इत्यर्थो लभ्यते तेन यद्यपि सम्प्रति दिक्शब्दो देशका
ले वा वर्तते सोपि दिशि दृष्ट इति तद्योगेपि पंचमी भवति तत्र देशवृत्तिना योगे पूर्वो
ग्रामाद्देशः कालवृत्तिनापि योगे पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः अञ्चूत्तरपदे प्राग्ग्रामान्नदी
ग्रामादर्वाग्दृष्टो देवः आरग्रामात् प्रत्यग्ग्रामात् आच्चू दक्षिणा ग्रामात् इत उत्तरान्नगरात्
आहि दक्षिणाहि वसति चण्डालाः इति इत रवचनयोरपि योज्यं पृथग्विनानाभिस्तृ
तीयान्यतरस्यां पंचमी ग्रहणमिहानुवर्तते पृथग्विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभ

डो
६३

त्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पंचमे च पृथग्देवदत्तेन पृथग्देवदत्तात् नानादेवदत्तेन नाना
देवदत्तात् पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः विनावातं विनावर्षं वि
द्युत्प्रपतनं विना विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥ विनावातं विनापि
त्तमवलंपता तां विना विना वेद्यकृतं दोषं केनेमौ पातितौ तान नो ॥ करणे च स्तोका
ल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य स्तोकाल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो सत्वव
चनेभ्यः करणे कारके तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पंचम्यत्र पक्षे विधीयते तृ
तीयातु करणे ऽसत्ववचनग्रहणं धर्ममात्रं करणतया विवक्षितेन द्रव्यं ऽसत्स्तोका
दीनामसत्ववचनतां स्तोकान्मुक्तः स्तोकेन मुक्तः अल्पान्मुक्तः अल्पेन मुक्तः कृ
च्छ्रान्मुक्तः कृच्छ्रेण मुक्तः कतिपयान्मुक्तः कतिपयेन मुक्तः असत्ववचनस्येति
किं स्तोकेन विषेण हतः अल्पेन मधुना मत्तः करणे इति किं क्रियाविशेषणे क
र्मणि मा भूत् स्तोकं चलति ॥ विभाषा गुणे ऽस्त्रियां ॥ पंचमीति वर्तते हेताविति
वर्तते गुणो हेतौ च स्त्रीलिंगे विभाषा पंचमी भवति तृतीया च जाड्येनाबद्धः जाड्या
द्बद्धः गर्वेण विक्ति गर्वाद्विक्ति अस्त्रियाः शृद्धः हृतवात्वेनत्वारि सर्वम् दूरांति
कार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठ्यन्यतरस्यां ॥ पंचम्यनुवर्तते दूरांतिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी वि

वृ॰ पा॰ ६४

64

भक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां दूरं ग्रामात् दूरं ग्रामस्य ॥ विप्रकृष्टं ग्रामात् विप्रकृष्टं ग्रामस्य
अंतिकं ग्रामात् अंतिकं ग्रामस्य अभ्याशं ग्रामात् अभ्याशं ग्रामस्य ॥ दूरांतिकार्थेतः
शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति पंचमी च तृतीयासप्तम्यावपि दृश्यते ---- दूरं ग्रा
मस्य दूरेण ग्रामस्य अंतिकं ग्रामस्य अंतिकेन ग्रामस्य अंतिकाद्ग्रामस्य अंतिके ग्राम
स्य तद्वद्दूरांतिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवंति द्वितीया तृतीया सप्तमी पंचमी च
कस्मिन्नर्थे षष्ठी शेषे ॥ षष्ठी शेषे ॥ कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्व
स्वामिसंबंधादिः शेषः तत्र षष्ठी भवति राज्ञोऽमात्यः पशोः पादः पितुः पुत्रः पूर्वंतः व
नेमेवकस्यावृन्दः मनुजस्य तेरसमर्थस्य रागिमः प्रलालस्य भस्म ॥ स्वहृत्तेः संगतिः
प्रीत्यै विद्वषां मेरणाय च मित्रियो रमृतं वाक्यं पुत्रयोः स्वपितृतः ॥ एतानां महा
तिभांति महतां वाग्मिनामपि च वृत्तानां च फलं भाति पुष्पाणां गंधएव च ॥ प्रियाणां
मधुरं वाक्यं कवीनां रसवत्त्वचः गुरूणां वचनं पथ्यं कातृणां पुत्र मेवचः ॥ अन्यादि
तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां तुल्योपमाशब्दौ वर्जयित्वा शेषविषये वि
धानात् यथा कृष्णेऽषष्ठ्येव भवति चंद्रेण तुल्यं शुभ्रं चंद्रस्य तुल्यं शुभ्रं कमलेन सममेव
दं वक्त्रस्य सदृशः सौम्यो सदृशः शशिना राजा राज्ञो भास्वात्प्रभावतः ॥ नेत्राभ्यामस्य

जो॰ ६४

नेतत्स्ये इत्यलघोऽस्मृते नगैः समनागैश्चानगैश्चाणो समानगाः इत्यादिस्तवैघोऽजंध्य
धीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ शेषइत्यनुवर्त्तते अधीगर्थाः स्मरणार्थाः दयतिर्दानगतिरक्षणा
षुईश ऐश्वर्ये एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति मातुरध्येति मातुः स्म
रति सर्पिषो दयते सर्पिष ईष्टे कर्मणीति किम् मातृगुणैः स्मरति शेषइत्येव मात
रं स्मरति ॥ कृञः प्रतियत्ने ॥ सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः करोतेः कर्मणि कार
के शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी भवति एधोदकस्योपस्कुरुते काण्डगुण
स्योपस्कुरुते प्रतियत्न इति किं कटं करोति कर्मणीति किं एधोदकस्योपस्कुरुते प
नेधा शेषइत्येव एधोदकमुपस्कुरुते ॥ आशिषि नाथः नाथृ याचोपतापैश्वर्याशीःषु
पठ्यते तस्याशीः क्रियस्य कर्मणि कारके षष्ठी भवति सर्पिषो नाथते मधुनो नाथ
ते आशिषीति किं माणवकमुपनाथति ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ रु
जार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके ष
ष्ठी भवति चौरस्य रुजति रोगः चौरस्यामयत्यामयः रुजार्थानामिति किम् एति जीव
न्तमानन्दः भाववचनानामिति किं नदी कूलानि रुजति अज्वरेरिति किम् चौरं
ज्वरयति ज्वरः शेषइत्येव चौरं रुजति जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां जा

हे॰ पा॰ ६५

65

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां इत्येतेषां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी भवति ज
ल्पिसयोजासतताडने इति वा स्वरादौ पठ्यते चौरस्योज्जासयति चौरस्य निप्रहंति चौ
रस्य प्रणिहंति चौरस्य निहंति चौरस्य प्रहंति चौरस्य प्रहंति चौरस्योन्नाटयति चौरस्य
क्राथयति चौरस्य पिनष्टि हिंसायामिति किं धानाः पिनष्टीत्यादि व्यवहृपणोः स
मर्थयोः ॥ व्यवहृपण इत्येतयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी भवति द्यूत
र्थयविक्रय व्यवहारे च समानत्वमेतयोः शतस्य व्यवहरते शतस्य पणते क्रायप्रत्य
यकस्मान्न भवति स्तुत्यर्थस्य पणेरायप्रत्ययो भवति न व्यवहारार्थस्य समर्थस्य व्यवहा
रे तेनात्र स्वं पणते समर्थयोरिति किम् शलाकां व्यवहरति विक्षिपतीत्यर्थः ब्राह्मणा
न्पणायते स्तौतीत्यर्थः ॥ कस्मिन्नर्थे सप्तमी ॥ सप्तम्यधिकरणे च अधिकरणे
कारके सप्तमी सप्तमी विभक्तिर्भवति चकाराद्दूरांतिकार्थेभ्यश्च किमधिकरणं क
र्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणात्क्रियाप्रत्ययः आधारस्तत्कारकमधिकरणसं
ज्ञं भवति तत्र सप्तमी कटे आस्ते शकटे आस्ते पुष्पेषु गंधः समीपे च वृद्धौ गावश्च शेरते स्त
नयोः पतितं नेत्रे नेत्रयोः पतितं मनः ॥ दूरात्पारपाः संति गंगायां सुबालुकाः वातो
स्ववर्तते बुद्धिः प्रायो धर्मे कथायां च ॥ वृक्षेषु संति पुष्पाणि पुष्पेषु भ्रमराः शाला॰

हे॰ ६५

चलावनेषु मातंगाश्चरमाणि ---- मानुषु ॥ इत्यादि ॥ सप्तमीविधाने कर्मो
द्विषयस्य कर्मणोपसंख्यानं अधीती व्याकरणे परिगणिती ॥ याज्ञिक ॥ साध्वसा
धुप्रयोगाः सप्तमीवक्तव्या साधुर्देवदत्तो मातरि असाधुर्देवदत्तःपितरि कारकार्ह
णांचकारकत्वे सप्तमीवक्तव्या दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धाभुंजते ऋद्धेषुभुंजनेषु दरि
द्राआसते ॥ आकारकार्हाणामपि कारकत्वे सप्तमीवक्तव्या ऋद्धेष्वासीनेषु
दरिद्राभुंजाते इत्यादि इन्द्रांतिकार्यंतत्वाश्च ॥ रुदेर्देवदत्तःसमीपं आसत तत्त्वा आ
सत्ते आसते इत्यादि ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे वाच्यं प्रति सप्तमी चर्मणि द्वीपि
नं हंति दंतयोर्हंति कुंजरं केशेषु चमरीं हंति सीम्नि ॥ पुष्कलको हतः इत्या
दिकर्मसंयोगा इति किं वेतनेन धान्यं लुनाति यस्य च भावेन भावलक्षणम् सप्त
मी वर्त्तते भावः क्रिया यस्य भावेन यस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततो भाववतः स
प्तमी भवति क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी भवति क्रियया क्रियांतरं
लक्ष्यते ॥ रुदति भाववति जातो राज्ञः पुत्रो जातो राज्ञः पुत्रो व्यपेत तपङ्कः पुत्र
त्वरसालिनिपतिता गतिः इहयति चंद्रमसि विकसत्युत्पलं मेघे वर्षति देवे वा
रघ्राया तिवाती वाति भञ्जो हतते जाते नराजनि प्रविष्टो मा भूः राजनि आगच्छति

व्रुं प्रा ६६

66

गतोमात्यः मातोः पित्रोश्च स्वर्गं गतः गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः संपन्नेष्वा
गतः अग्निष्वहूयमानेषु गतः हीनेषु पतेषु सर्वेषु जनानुगतः उत्पादिभावेनेति किं यः
राजाभिः साधुर्नाभावलक्षणमिति किं यो भुङ्क्ते स एव व्रजति षष्ठी चानादरे ॥ पूर्वेण ॥
सप्तम्या प्राप्तायां षष्ठी विधीयते चकारात्सापि भवति अनादरेऽधिके भावलक्षणभाव
वतः षष्ठी सप्तम्यौ भवतः हिषतः पश्यतः स्वं गच्छ हि वदति पश्यति त्वं गच्छ आगच्छः प
बलस्य स्वयं क्रीडति राजा आगच्छति परबले स्वयं क्रीडति राजा मातापित्रोः रुदतोः प्र
व्रजति विक्रयतां जनानां गतः स चौरः विक्रोशत्सु जनेषु गतः स चौरः किमपि व
दन्ति वदत्सु स्वयमधीयाति साधुमार्गेणान्यास्थितत्वात् निर्धारणे षष्ठी सप्तम्यौ वर्त
ते जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं ततः षष्ठी सप्त
म्यौ भवतः मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः मनुष्येषु वा गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गो
षु वा अध्वगानां धावन्तः शीघ्रगः अध्वगेषु वा एवमितरवचनयोरपि अन्यत्वेन क्वापि वि
शेषा विभक्तीनामर्थविभागः इति ॥ इति विभक्तिवृत्ताः समाप्ताः ॥ अथ समवृत्ताना
मैकपद्यं नानापदस्य संवृत्तिर्नाम समास उच्यते सोपि स्वबंतहान्तस्वबंताश्रितहास्वस्वव(?)
तानं तत्र संक्षेपेणोपदिश्यते स च द्वेधा पदार्थप्रधानो अव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधान

श्री ६६

न्यपुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः इति चतुर्विधः त
त्र प्रथमम् अव्ययीभाव उच्यते उपकुम्भम् इति स्थिते उपशब्दस्य समीपवाचिनः प्रथमैक
वचनम् कुम्भशब्दात् षष्ठ्येकवचनम् ङस् अविग्रहो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहः इति
वा कुम्भस्य समीपम् इत्यन्यपदेन विग्रहे सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ प्राक्कडारात्स
मासः सह सुपा अव्ययीभाव इत्यधिकृत्य अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावा
त्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथा --- नुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्या
न्तवचनेषु ॥ विभक्त्यादिष्वर्थेषु ---- यदव्ययं वर्तते तत् उत्तरपदेन सुबन्तेन सह स
मस्यते अव्ययीभावसंज्ञकश्च समासो भवति स च समर्थः पदविधिरिति समर्थानामे
व भवति इति वक्तव्यं समासश्चात् कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो
धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति उपश
ब्दस्योपसर्जनसंज्ञा उपसर्जनं पूर्वमिति उपशब्दस्य पूर्वनिपातः ऐकपद्यमेकस्व
र्यमेकविभक्तित्वं समासस्य प्रयोजनं उपकुम्भ इति स्थिते तत्र स्वाद्युत्पत्तिः प्रथमैक
वचनं सु अव्ययीभावश्च अव्ययीभावः समासः अव्ययसंज्ञो भवति इत्यव्ययसंज्ञाया
अव्ययादाप्सुपः इति सुपो लुकि प्राप्ते ॥ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः अकारान्तादव्य

यीभावाऽन्तरस्य तृपोऽल्लुगभवति तस्य तत्रतत्रस्यस्यं भवति पंचम्याः अमिपूर्वे
त्वं उपकुंभं तिष्ठति कुंभंस्यसमीपं तिष्ठतीत्यर्थः तथैवद्वितीयामव्ययीभावः उपकुंभं
पश्येत्यादि तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् अकारान्तादव्ययीभावादन्तरयोस्तृतीयास
प्तम्योः बहुलमभावो भवति ॥ उपकुंभं कृतं उपकुंभेन कृतम् वचनभ्यामम्भा
वः उपकुंभं देहि उपकुंभादागतः उपकुंभं उपकुंभान्निधेहि उपकुंभे निधेहि ॥ निं
मक्षिकाऽ इति स्थिते निःशब्दार्थाभाववाचिनः प्रथमैकवचनमक्षिकाशब्दात्ष
ष्ठीबहुवचनं भवति आम् मक्षिकाणामभाव इति विग्रहे हन्तेष्वपि कारे अव्य
यं विभक्तीत्यादिना समासः सत्वं कनिशब्दस्य पूर्वनिपातः अव्ययीभावश्च अव्य
यीभावश्चाः समासान्तनपुंसकलिंगं भवति इति नपुंसकलिंगत्वं ह्रस्वान्नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वे तथैव स्याद्युत्पत्तिः एवं परभावादि निर्मक्षिकं व
नेमक्षिकानामभावो वर्त्ततेऽत्यर्थः शेषं उपकुंभवत् नेयं नयथाशक्तिः इति स्थिते
यथाशब्दात् स्याद्यन्त अतिवृत्तिवाचिनः प्रथमैकवचनं शक्तिशब्दाद्वितीयैकवचन
शक्तिमनतिक्रम्येति तथैवान्यपदेन विग्रहेन तेष्वपि कारे यथापदस्य पायोगः तां
वीप्सापदार्थानतिवृत्तिः सादृश्ये च यथार्थोः तत्र यथेति एवं णत्वमिति द्वनवदनसादृ

थप्रतिषेधार्थे तत्रासादृश्येच वर्तमाने यथाशब्द उत्तरपदेन सह समस्यते अव्ययी-
भावसंज्ञकश्च समासो भवति तत्र एवं वत्समासत्वं सुपोल्लुकं तथैव यथाशब्दस्य
एवं निपातस्याद्युत्पत्तिः ॥ एवंवदव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुमोल्लुकं अभा-
वः स्वनपुंसकत्वान्न भवति यथाशक्ति करोति शक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थः यथावृद्धिं त्व
ब्राह्मणानामामंत्रयस्व यथासादृश्ये इति किं यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः यावदमा-
त्रे इति स्थितेऽमत्रापि जस्यावति अमत्राणि संभवंतीति विग्रहे तेष्वपि कारे अव-
धारणे यावत् शब्दो धारणे वर्तमाने उत्तरपदेन सह समस्यते अव्ययीभावसंज्ञ-
कश्च समासो भवति शेषं पूर्ववत् यावदमत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्व ॥ **अथ तत्पुरुष-
समासः** ॥ कष्टं श्रितः इति स्थिते कष्टशब्दात् द्वितीयैकवचनं श्रितशब्दात् कष्टं
श्रित इति विग्रहे समर्थः पदविधिः स्वरामंत्रितोपरा ‥ प्राक्कडार ‥ तत्समासः स-
ह सुपा विभाषः तत्पुरुष इति प्रवर्तते ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्ता-
पन्नैः ॥ द्वितीयांतं सुबंतं समर्थं श्रितादिभिरुत्तरपदैः सह विभाषा समस्यते तत्पु-
रुषसंज्ञकश्च समासो भवति एवं वत्सुपोल्लुक एवं वत्वाद्यशब्दस्य एवं निपातः त-
तः स्वाद्युत्पत्तिः कष्टश्रितः श्रितशब्दस्य क्रियावाचित्वात् त्रिलिंगता कष्टश्रिते

रू॰
पं॰
६८

68

यैरन्नः। कष्टश्रिता ब्राह्मणी कष्टश्रितं ब्राह्मणकुलं एवमनीनादिभिः समासः। शं
कुलाखंड इति स्थिते शंकुलाशब्दात् टा खंडशब्दात् सि शंकुलया खंड इति विग्रह विग्र-
हे एवं स्मिन्नेवाधिकारे तृतीयान्तं तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तृतीयान्तं तत्कृतं समर्थं
गुणवचनेन तत्कृतेन तृतीयाकृतेनार्थशब्देन चोत्तरपदेन सह विभाषा समस्यते
तत्पुरुषश्च समासो भवति शेषं पूर्ववत् स्याद्यन्तत्वात् विः शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः
खंडशब्देन गुणवचनत्वात् त्रिलिंगत्वात् धान्येनार्थ इति विग्रहे तेनैव सूत्रेण धान्यश
ब्दस्यार्थशब्देन समासः शेषं पूर्ववत् धान्यार्थः तृतीयशब्दवद्रूपाणि कुंडलहिर
ण्य इति स्थिते कुंडलशब्दात् तादर्थ्ये चतुर्थ्येकवचनं ङे हिरण्यशब्दात् सि कुंडलाय
हिरण्यमिति विग्रहे चतुर्थी ॥ तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः चतुर्थ्यन्तं तत्
समर्थं तदर्थवाचिना उत्तरपदेनार्थबलिहितसुखरक्षितैः सह विभाषा स
मस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति शेषं समानं स्याद्यन्तत्वात् विः नपुंसकत्वात् अमो भा
वः कुंडलहिरण्यं कुंडशब्दवद्रूपनयः एवं यूपाय दार्वित्यादि ॥ चौरभय इति स्थि
ते चौरशब्दात् पंचमी भयशब्दात् सि चौरेभ्यो भयमिति विग्रहे पंचमी भयेन पंचम्यन्तं भ
वतं समर्थं भयशब्देनोत्तरपदेन सह विभाषा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति

ऊं॰
६८

शेषं पूर्ववत् चौरभयं कं ङ शब्दात् वहुपतयः एवं वृकभयमिति राजन्पुरुष इति स्थि-
ते राजन्शब्दात् षष्ठ्येकवचनं ङस् उ पुरुषशब्दात् स्यादितः पुरुष इति विग्रहे ॥ ष-
ष्ठी ॥ षष्ठ्यन्तं पूर्ववत्तच्च समर्थमुत्तरपदेन सह विभाषा समस्यते तत्पुरुषश्च स-
मासो भवति सुपो लुक् क्रियते अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिं समीक्ष्य पदसंज्ञायां नलोपो न-
लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः शेषं पूर्ववत् राजपुरुषः देवदत्तस्याव(?) अक्ष-
शौण्ड इति स्थिते अक्षशब्दात् शौण्डशब्दात् सप्तम्येकवचनं शौण्डशब्दात् अक्षेषु शौण्ड इति
विग्रहे सप्तमी शौण्डैः सप्तम्यन्तं पूर्ववत् शौण्डादिभिरुत्तरपदैः सह विभाषा समस्य-
ते तत्पुरुषश्च समासो भवति शेषं पूर्ववत् स्याद्युत्पत्तौ अक्षशौण्डः एवमन्तेक(?)
भावाद्यपचन्त(?) पञ्चमूल इति स्थिते उभयत्रापि प्रथमा बहुवचनं जस् पञ्च मूलानि समा-
हृतानीति विग्रहे एवमस्मिन्नेवकाधिकारे दिक्संख्ये संज्ञायामिति वर्तमाने तद्धितार्थो-
त्तरपदसमाहारे च तद्धितार्थे विषयभूते उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दि-
क्संख्ये समासाधिकारो नोत्तरपदेन सह विभाषा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो
भवति संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वस्तत्पुरुषः समासो द्विगुसंज्ञो भवति द्विगु-
रेकवचनं द्विगुः समासोऽप्येकवचनान्तो भवति हलन्तं एकं यस्मादयमेकवद्भावः ।

टं॰ पा॰ ६६

69

सनपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगे प्राप्ते अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्य
ते इति स्त्रीलिंगतायामित्यपि ह्रस्व ॥ द्विगोः ॥ द्विगोः समासात् ङीप् प्रत्ययो भ
वति ङकारपकारयोर्लोपः प्रयोजनम् एवं वत्त एवं स्य भसंज्ञायां यस्येति त्यकार
लोपः स्यादित्वात्स्वाद्युत्पत्तिः पंचमूली कत्रीशाहूवरूपनयः एकवद्भावात्सर्व
त्रैकवचनमेव पंचकपाली दशकपाली प्रत्ययः नीलउत्पल उत्पल इति स्थिते उभ
यत्रापि प्रथमैकवचनं तु विशेषणविशेष्यभावप्रसिद्ध्यर्थं उभयत्रापि च शास्त्रप्रयो
गः नीलं च तदुत्पलं चेति विग्रहे एवं स्मिन्नेवाधिकारे एवं काले सर्वं जगत्तु गण
न वकेवला समानाधिकरणेनेति वर्तमाने विशेषणं विशेष्येण बहुलं ॥ एका
र्थं समानाधिकरणं भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यं विशेषणवाच्यं सुबन्तं सम
र्थं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सह बहुलं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भ
वति ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म
धारयसंज्ञो भवति इत्याद्यानाम् प्रयोग इति यथाशास्त्रं निवृत्तिः स्वाद्युत्पत्तिः नपुंसक
त्वात्स्वरभावः नीलोत्पलं एवं रक्तोत्पलादयः ॥ तथा कृष्णा चासौ सारीति वि
ग्रहसमासे कृते एवं वत्त कर्मधारयसंज्ञायां पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु

डो॰ ६६

उत्तरपदे इति वर्त्तते कर्मधारये समासे जातीयदेशीययोश्च प्रत्यययोः परतः पूर्वप-
दस्य पुंवद्भावो भवति पुंवद्भावात् टापो निवृत्तिः स्याद्युत्पत्तिः कृष्णसार्ङ्गीपूर्वेत्र कापटी
टयः नानञ् अश्व इति स्थिते नकारलोपः अयोजनं नलोपो नञ इति विशेषणं उभयत्रा-
पि च अश्वादति इति ग्रहेन अनञ नञ् अनेकं सुबन्तं समर्थं उत्तरपदेन सुबन्तं समर्थेन सह विभा-
षा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति एकत्वात् उत्तरपदमित्यधिकृत्य ॥ नलोपो नञः
नकारस्य लोपो भवति उत्तरपदे परतः ॥ तस्मान्नुडचि ॥ तस्माल्लुप्तनकारान्नञः उ-
त्तरस्याजादेरुत्तरपदस्यागमस्य नुडागमो भवति अनश्वः लोपः स्वाद्युत्पत्तिः अनश्वः
एवमब्राह्मणादयः अथ बहुव्रीहिः चित्रगो इति स्थिते उभयत्रापि जस् चित्रा गावो
यस्येति विग्रहे तत्पुरुषवर्जिते एवं अस्मिन्नेवाधिकारे शेष बहुव्रीहिरिति वर्त्तमाने अ-
नेकमन्यपदार्थे अनेकं सुबन्तं समर्थं समस्यते बहुव्रीहिसंज्ञकश्च समासो भवतीति
थेव सुपि लुकि कृते स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
प्रियादिषु भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंशब्दवत् आदेशो भवति पूरणी प्रिया-
दिवर्जिते समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे उत्तरपदे परत इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः गोस्त्रियो-
रुपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनगोशब्दस्य उपसर्जनस्त्रीशब्दस्य च ह्रस्वो भवति स च पद उ॰

ह्रस्वे गोरिति गोकारस्य उकारः प्रातिपदिकात्स्याद्युत्पत्तिः चित्रगुः यथानमालूवरू
पनुधा एवं शबलगु नीलगु अत्यतयः रूपवती भार्या अस्येति विग्रहे एवं तत्समासे कृ
ते पुंवद्भावो ह्रस्वत्वं स्याद्युत्पत्तिः रूपवद्भार्यः प्राप्ताः अतिथयः यं ग्रामं प्राप्तोदको
नेन उपहृतपशुरस्मै रुद्रः ऊढः रथो येन स्याः वीराः पुत्रा अस्मिन्निति विग्रहे प्रथमार
र्थं वर्जयित्वा समस्तविभक्त्यर्थेषु एवं बहुव्रीहिः शेषं समानम् प्राप्तातिथिर्ग्रामः ऊढर
थोऽनड्वान् उपहृतपशुः रुद्रः ऊढतोदना ... लोप्र ... समासान्तो कृते ... वीरपुरुषको
ग्रामः नरप्रत्यन्तः कावितिरोपि ... भाषितकपुस्त्ययः बहुव्रीहौ समा
समस्तं समासपदानां प्रथमान्तं विशेषणत्वादनियमेन पूर्वनिपातः प्राप्ते ॥ सप्तमी
विशेषणे बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहौ समासे यत्सप्तम्यन्तं यच्च विशेषणं पदं तत्पूर्वं नि
पततीति विशेषणपदस्य पूर्वनिपातः सर्वत्र बहुव्रीहिर्भवति कथं
चित्रविविधपुष्पफलतरुवनोपशोभितोद्यानभूमिकं नगरमित्यत्र चित्राणि च ता
नि विविधानि चेति विशेषणं पुष्पाणि च फलानि चेति चार्थे द्वन्द्वः समासः तरूणां वन
तरुवनमिति षष्ठीसमासः चित्रविविधानि फलानि येषां तानि चित्रविविधानि पुष्प
फलानि च तानि तरुवनानि चेति पुनर्विशेषणसमासः उद्यानस्य भूमिरुद्यानभूमिः

विति षष्ठीसमासः चित्रविविधपुष्पफलऽरूपवनैरुपशोभितेति विग्रहे कार्त्वकारणे
कृत्वाबड्ले कर्त्तरि च करणे घात्तृतीया विहिता ऽहंतं शब्दरूपं कृदंतेनोत्तरपदे
न सह बड्ले समस्यते तत्पुरुषसंज्ञकश्च समासो भवति सा ऽध्यानभूमिर्यस्मिन्न
गरे ऽचित्रविविधपुष्पफलतरुवोपशोभिताध्यानभूमिकं नगरमिति बहुव्रीहि
समासः ऽपशोभिताशब्दस्य विग्रहः प्रविशित्वाहिता पुंवद्भावः शेषाद्विभाषेति
कप्रत्ययः स्वाद्युत्पत्तिः ऊँऽशब्दवद्रूपनयः एवंविधपुष्पफलालंकृतनगरम
नाद्वतीरावरपर्वतोरम्याः ॥ **इत्याह** ॥ **अथद्वन्द्वः** ॥ पट्ठगमद्वइगमइतिस्थिते
ऽभयत्रापिस इतरेतरयोगे च शब्दप्रयोगः पट्ठश्चतमश्च शद्वश्च शमश्चेति विग्रहेत
त्पुरुषवर्जितेद्वंद्वस्मिन्नेवाधिकारे अनेकमन्यपदार्थे इति वर्त्तमाने ॥ **चार्थेद्वन्द्वः** ॥
चार्थे वर्त्तमानेमनेकं सुबंतं समर्थेन सुबंतेन सह समस्यते द्वंद्वसंज्ञकश्च समासो
भवति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थः तत्र समुच्चयान्वाचययोरसमा
सो नासामर्थ्यत्वात् इतरेतरयोगसमाहारे च समासो भवति द्वंद्वः एवं वत्तमोऽल्प
क एवं वचश्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ **द्वन्द्वोच** ॥ द्वंद्वसमासश्चान्ते एवं निपतति इतरेतरयो
गसमाहारात्समवेत्वहि वचनमेवभवति पट्ठगमोश्चद्वइगमोपवमस्रिपूर्वोऽरूपवंत

वित्यादि नक्तंः शशास्तलत्त्वयोः इति स्थिते स्वाद्युत्पत्तिः समाहारे शब्दप्रयोगः नक्तंः
शशाशश्चस्तलत्त्वश्चत्वयोश्चेति विग्रहे समाहारे द्वंद्वः समासः नवैव सस्तक ग्र
यते ग्रशविचारेते चशब्दं द्वंद्वः समास एवं निपतत्यस्त्वं त्वस्तलत्त्वयोः शब्द
योः एवं निपतन्ति नक्तंशशास्तलत्त्वयोः म विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनप
शुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां वृक्षादयो नामशब्दानां द्वंद्व विभाषैकवद्भव
ति न तु समकमिति न तु समकलिंगो भवति एकवद्भवति एकवद्भावे एकवचनं भवति एक
वद्भावाभावपक्षे ऽद्रुमयमप्यनेन भवति उदूखलमुसले उदूखलमुसलयोः म सत्त्वयो
यो उदूखलं च उदूखलं च यववादिरं यववादिरौ इत्यादि ॥ इति समासः खनतः ॥ कृवि
त्समासेपि विभक्तयः ॥ यत्र तत्र समासे समासो वेति संदेह उपजायते अतस्त्नि
वृत्यर्थमनेकविधिकारः प्रदर्श्यते अनन्तरं तत्पदे सप्यो धातुप्रातिपदिकयोरिति समास
प्रातिपदिकावयवस्य सुपो लुक् स्यात् समासप्रत्ययेषु अलुगधिकारः प्रागानङः उप
रोधिकः प्राक्तनादिकारान् स्तोकम्‌क्तान्तिकार्‌उदूराणादत्र कृच्छ्र इति स्थिते कारणे
च स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेपयस्याससत्त्ववचनस्य ॥ स्तोक ॥ अल्पकृच्छ्र कतिपया उ
क्तेतेभ्यः असत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके अन्यतरस्यां पंचमी विभक्तिर्भवति इह वांतिकं

ऽलं‍ १७

७१

ऽलं‍ १७

र्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां पंचम्यनुवर्त्तते दूरांतिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिः भवति अन्य
तरस्यां पंचमी च इति दूरांतिकशब्दाभ्यामिति पंचमी स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि
क्तेन स्तोकादयः शब्दाः पंचम्यंताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भव
ति समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपि लुकि प्राप्ते
पंचम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ स्तोकादिभ्य उत्तरस्याः पंचम्या अलुग्भवति स्तोकान्मुक्तः
अंतिकान्मुक्तः दूरादागतः कृच्छ्रान्मुक्तः ओजस् कृतम् सहस् कृतम् अम्भस्
कृतम् तमस् कृतम् इति स्थिते कर्तृकरणयोस्तृतीया च कर्तृकरणे कृता बहु
लं कर्तरि करणे च या तृतीया तदंतं कृदंतेन सह बहुलं समस्यते तत्पुरुषश्च समा
सो भवति ततः प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि प्राप्ते ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः
ओजस् सहस् अम्भस् तमस् अञ्जस् इत्येभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति ओजसा
कृतम् अम्भसाकृतम् तमसाकृतम् अञ्जसाकृतम् इत्यादि मनसाज्ञा मनसासंग
ता इत्यत्र पूर्ववत्तृतीयासमासस्तथा ततो लुकि प्राप्ते मनसः संज्ञायां मनस्शब्दात्पर
स्यास्तृतीयाया अलुग्भवति संज्ञायां विषये मनसासंगता मनसाज्ञाति किम् मनो
देता कन्या ॥ मनसा आज्ञात्मयूलस्पेति विग्रहे सुपि ज्ञातो णिनि ताच्छील्ये इति

हें॰ पा॰ ७२

72

णिनिप्रत्ययः आत्मेयाश्विणतोः इति कमागमः सोचीतिदीर्घः एवं चतुर्थीयाम
मासाश्च ततोलुकि प्राप्ते ॥ आज्ञायिनि चोत्तरपदे मनसः परस्यास्तृतीयाया अ
लुग्भवति मनसाज्ञायी आत्मनपदस् आत्मनभाषा इति स्थिते चतुर्थ्या इति योग
विभागाश्चतुर्थ्या इति पुनः चतुर्थ्या इति योगविभागाश्चतुर्थ्या इति पुनः चतुर्थ्या इति यो
गविभागात् समासे कृते ततो लुकि प्राप्ते वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः वैयाकर
णानामाख्या वैयाकरणाख्या आख्या संज्ञा यया संज्ञा वैयाकरणा एव व्यवहर
ति तस्यां गम्यमानायाम् आत्मन शब्दादुत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति आत्मनेपदम्
आत्मनेभाषा अथवा लुग्विधानसामर्थ्यादेव चतुर्थीसमासश्च वेदितव्यः सेभाव
श्च वेदितव्यः ॥ परपदं परभाषा इति स्थिते एवं चतुर्थीसमासश्च सेभावश्च भव
ति ततो लुकि प्राप्ते ॥ परस्य च ॥ परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायाम् अलु
ग्भवति परस्मैपदं ॥ परस्मैभाषः ॥ युधिष्ठिरः गविष्ठिरः त्वचिसारः अरण्येतिलकाः
अरण्येमाषकाः इति स्थिते ॥ संज्ञायाम ॥ संज्ञायां विषये सप्तम्यन्ते सुपा सह समस्य
ते तत्पुरुषश्च समासो भवति ततः सुपो लुकि प्राप्ते हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायां हल
न्तादन्ताद्वा परस्याः सप्तम्या अलुग्भवति संज्ञायां विषये [illegible] भाण्डकपर्मख्यानम

उं॰ ७२

दासिस्रूपकरविसूपकरूपरिमाषकः हूविषाणाम् उत्तरकार्षापणः इति स्थिते संज्ञा
यामिति समासः ॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ प्राचां देशे यत्कारनाम तस्मिन्
मन्तादावुत्तरपदे हलन्तादनतः उत्तमस्याः सप्तम्या अलुग्भवति कारविशेषस्येताः संज्ञा
कारो राजग्राह्यो निवेशः कार्षिकाः कल्पिताः एवंनेवसिद्धे नियमार्थमिदं प्राचामेव
कारनाम्न्येव हलादाविति नान्यस्मिन्निति प्राचामिति किम् यथेपशुः एयपशु
मध्ये गुरुः सप्तमीति योगविभागात्समासः ततो लुग्विकल्पः ॥ मध्याद्गुरौ ॥ मध्याश
ब्दादुत्तरस्याः गुरावुत्तरपदे अलुग्भवति अतस्तेन्य वक्ष्यमाणे गुरुः कंठेकालः उ
रसिलोपः उरेमणिः इति स्थिते कंठेकालोऽस्येति कंठेकालः उरसिलोमान्यस्य
ति उरसिलोमा उरेमणिरस्येति उरेमणिः सर्वत्र योगविभागात्सप्तमीति समासः
ततो लुग्विकल्पः ॥ अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे ॥ मूर्धमस्तकवर्जितात्स्वांगवा
चिनः परस्याः सप्तम्या अलुग्भवति कामवर्जिते उत्तरपदे परतः अमूर्धमस्तकादि
ति किं मूर्धशिखः अकाम इति किं मुखेकामोऽस्येति मुखकामः हस्तेबन्धः चक्रेब
न्धः चक्रबन्धः इत्यत्र सिद्धमप्राप्तमलुग्विकल्पः ॥ सिद्धारिति समस्य सप्तम्यास्ते
तत्पुरुषः समासो भवति लुग्विकल्पः एवं बन्धे च विभाषा ॥ बंधमाहे ॥ उत्तरपदे

वै॰ पा॰ ७३

73

सप्तम्या विभाषा अलुग्भवति स्तंभेरमतीति कर्णेजपः उपपदसमासः स्वपोल्लकि प्राप्ते ॥
तत्पुरुषे कृति बहुलं ॥ तत्पुरुषे समासे कृदंते कृदंते उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलु
ग्भवति [illegible] भवति कुरुचरः मूरकचरः खेशाते खेशयः खशयः ग्रामेवासः ग्राम
वासः ग्रामीवासी उपपदसमासः ॥ शयवासवासिष्वकालात् ॥ शयादिषूत्तर
पदेष्वकालवाचिनः परस्याः सप्तम्या अलुग्भवति विभाषा ॥ वोरस्यत्रा ॥ ग्रस्त
दास्याः पतिः अत्र षष्ठीसमासे कृते स्वपोल्लकि प्राप्ते ॥ षष्ठ्या आक्रोशे उत्तरपदेप
रतः षष्ठ्या अलुग्भवति आक्रोशे गम्यमाने आक्रोशो निन्दा सा चालुकेव द्योत्यते
आक्रोश इति किं ब्राह्मणकुलं षष्ठीप्रकरणे ॥ वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूप
संख्यानं ॥ वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः अत्रापि लु
कि प्राप्ते ॥ पुत्रेन्यतरस्यां ॥ पुत्रशब्दे उत्तरपदे षष्ठ्या आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतर
स्यामलुग्भवति आक्रोशेनेत्येव ब्राह्मणपुत्राः पितुः पुत्रः पितुरन्तेवासी होतुः पु
त्रः होतुरन्तेवासी अत्रापि लुकि प्राप्ते ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः परस्याः
षष्ठ्या अलुग्भवति मातुः स्वसा पितुः स्वसा अत्रापि लुकि प्राप्ते विभाषा स्वसृप
त्योः स्वसृपति इत्येतयोरुत्तरयोः ऋकारान्तेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुग्भवति वि

ओं॰ ७३

भाषायामलुक् नद्या मातृपितृभ्यां स्वसः मातृपितृभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य मूर्ध-
न्यादेशो भवति मातृष्वसा भाषायामलुक् नद्या मातृपितृभ्यामन्यतरस्यां मातुर् पितु-
र् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्यान्यतरस्यां मूर्धन्यादेशो भवति मातृष्वसा पितृ-
ष्वसा मातुःष्वसा पितुःष्वसा मातुःष्वसा मातुः स्वसा पितुः स्वसा होतृपोतृनेष्टृ-
नेतृ उद्गातृप्रशास्तृप्रतिहर्तृप्रतिस्थितानां कृतद्वन्द्वानामुपनीतरूपाणां ॥ आनङृ-
तो द्वन्द्वे ॥ ऋकारान्तानां विद्यायोनिसंबंधिवचनानां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे परे पूर्वपद-
स्य आनङ् आदेशो भवति होतापोतारौ नेष्टानेतारौ नेष्टोद्गातारौ प्रशास्ताप्रतिहर्ता-
रौ योनिसंबंधिनां मातापितरौ जामातानन्दारौ इन्द्रावरुणौ इन्द्रासोमौ इन्द्रपूषा-
णौ इन्द्राबृहस्पती इन्द्रपूषणौ पूषणमिपि कृतद्वन्द्वानां देवताद्वन्द्वे च ॥ देवतावाचि-
नां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति इन्द्रावरुणौ इन्द्रासोमौ इन्द्राबृ-
हस्पती इन्द्रापूषणौ अग्निसोमौ अग्निवरुणौ अग्ने ईत् सोमवरुणयोः सोमवरुण-
योरुत्तरपदयोः अग्नेरीकारादेशो भवति देवताद्वन्द्वे चेत्यनङोपवादः अग्नीसोमौ अग्नी-
वरुणौ अग्नीषत्तसोमसोमयोरिति षत्वं .... इद्वृद्धौ ॥ कृतवृद्धावुत्तरपदे पू-
र्वदेवताद्वन्द्वे अग्नेरिकारादेशो भवति अग्निवरुणीमानड्वाहीमालभेत आग्निमारुत

क्रियतेअग्निवारुणौदेवतेअस्याः अग्निमारुतौदेवतेअस्याः इतितद्धितः तत्रदेवताद्वंद्वं
चेदमुभयत्रवृद्धौकृतायांईद्वान्नेराधित्वादिकारःक्रियतेइति अपत्याधिकारःसमा
प्तः ॥ अथसर्वेषामपत्यादर्थविशेषतद्धितप्रत्ययानि उक्तंतत्वाश्रितत्वाच्चसर्व
नंतरंसंक्षेपेनोपदिश्यते उपगोरपत्यमितिविग्रहेप्रत्ययःपश्चात्प्रातिपदिकात्तद्धि
ताःसमर्थानांप्रथमाद्वा आम्नोव्यतौ इति इतिवर्तमाने ॥ तस्यापत्यं ॥ तस्येतिष
ष्ठीसमर्थादपत्यमित्यस्मिन्नर्थेयथाविहितंप्रत्ययोभवति इत्यण् तद्धितत्वात्कृत्त
द्धितसमासाश्चेतिप्रातिपदिकसंज्ञायांसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुपोलुकच
कोनिमातीत्यपिकृत्य ॥ तद्धितेष्वचामादेः ञ्णितिणितिचतद्धितेपरतः अचामा
देः ॥ अचोवृद्धिर्भवतीति उकारस्योकारोवृद्धिः यचिभमितिपूर्वस्यभसंज्ञायांअग
स्यतस्यनतद्धिते इतिवर्तमाने ॥ ओर्गुणः ॥ उवर्णान्तस्यभस्यभसंज्ञकस्यगुणो
भवतितद्धितेपरतः इत्युकारस्योकारोगुणोभवति अवादेशः ततःप्रातिपदिकात्स्त्री
त्वात्प्रत्ययाः औपगवः औपगवाविति आदि ॥ हलश्चवत्तस्त्रियामित्यनुवर्तमाने
टिड्ढाणञितिङीप् यस्येतिचेत्यकारलोपः औपगवी ॥ गोत्रविवक्षायामपत्यंपौ
त्रप्रभृतिगोत्रं तस्यापत्यंपौत्रप्रपौत्रप्रभृतिर्यदपत्यंतद्गोत्रसंज्ञंभवति औपगवस्य

पत्यंगोत्रमितिगोत्रापत्यविवक्षायामेकागोत्रएकशब्दः प्रथमपर्यायः गोत्रेएकः प्रथमः
प्रत्ययोभवतिगोत्रेएकएवप्रत्ययोभवतिप्रथमोवाएकएवपरमप्रकृतेर्भवतीत्यतोवभवति
औपगवः पौत्रः औपगवस्यैकवापत्यविवक्षायांजीवत्यतुवंश्येकवाविद्ययाजन्मनावाप्रा
णिनामेकलक्षणसंतानोवंशः तत्रभवोवंश्यः तस्मिन्नपपित्राहौजीवतिसतिपौत्रप्र
भृतेरपत्ययुवसंज्ञंभवतिइतिचतुर्थीयुवसंज्ञया सौपगवस्यापत्यंयुवाइतिविग्रहेगो
त्राद्यूनः स्त्रियामप्रथमपिनियमः यतिप्रत्ययेविवक्षितेगोत्रप्रत्ययादेवप्रत्ययोभवति
नपरमप्रकृतेस्तस्यवत्वाइतिऔपगवशब्दात्फकारांतादेवंसर्वविकारेतस्यापत्य
मित्यवर्तमाने ॥ अतइञ् ॥ षष्ठीसमर्थादकारांतात्प्रातिपदिकात्तस्यापत्यमित्यस्मि
न्नर्थेइञ्प्रत्ययोभवति ॥ पवादः नकारावृद्ध्यर्थः एवंवक्तुंसंज्ञायांयस्येतिचेत्य
कारलोपः स्वाद्यत्पत्तिः औपगविरेकवा ॥ मतस्यापत्यामातावियहेएवंवक्तुंत्रातांइ
ञ् अतइवस्वलोपः एवंवक्तुंपोल्लुक आदिवृद्धिः स्वाद्युत्पत्तिः दाक्षिः दाक्षिरपत्यंगो
त्रमितिगोत्रापत्यविवक्षायांएवंवक्तेकोगोत्रेइति नियमात्प्रथमप्रकृतेस्तदेवंशब्दा
त्प्रथमः प्रत्ययइञेवभवतिदाक्षेपौत्रः माक्षेरपत्यंयुवेतियुवापत्यविवक्षायांएवं
वद्यूनः स्त्रियाम इतिनियमान्नत्राक्षित्यःफगित्यपिद्रष्टव्य ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥ यत्वंता

है॰ पा॰ ७५

75

न् इनंतात्चापत्यमित्यस्मिन्नर्थे ढक प्रत्ययो भवति ककारस्य लोपः प्रयोजनम् किमिति चे
ति विशेषणार्थः पोल्व क तद्धितेष्वचामादेरित्यपि ह्रार्थम् ॥ किति च ॥ किति च तद्धि
ते परतो गस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पजे णिष्व ह्रत्वणः प्रवृत्ति आयनेयीनीयियः फ
ढखछघां प्रत्ययादीनां प्रत्यवस्थाभूतदीनाम् फढखछघां आयन् एयन् ईयन् इयाचय
इत्युक्तेन आदेशा भवंति यथासंख्येनेति फस्य जानमात्रस्यैव आयनादेशः प्रस्या
तिचत्यकारस्य लोपः रषाभ्यामिति णत्वम् दाक्षायणः दाक्षायणौ दाक्षायणा इत्यादि ग
र्गस्यापत्यमिति विग्रहे अतः इञिति इञ् प्रत्ययः शेषं पूर्ववत् गार्गिरपत्यमिति वि
ग्रहे गोत्रापत्यविवक्षायां सिंज बाधितः ॥ गोत्रे कुंजादिभ्यः फ गिति वर्त्तमाने गर्गादिभ्यो
यञ् गर्गादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः गोत्रापत्यं यञ् प्रत्ययो भवति शेषं पूर्ववत् गार्ग्यः गा
र्ग्यौ गार्ग्याः अपत्यबहुत्वविवक्षायाः उत्पन्नस्य यञ्जः अञश्च बहुषु तेनैवास्त्रियामि
ति वर्त्तमाने यञिञोश्च ॥ गोत्रप्रत्यययोर्बहुषु वर्त्तमानयोः यञिञोर्लुग्भवति नि
मित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति वृद्ध्यभावः गर्गा इत्यादि ॥ युवापत्यविवक्षायां
गर्गस्यापत्यं युवेति विग्रहे गोत्रप्रत्ययात् यञिञोश्चेति फक् शेषं पूर्ववत् गार्ग्यायणः
गार्ग्यायणौ गार्ग्यायणा इत्यादि ॥ कषायेण रक्तमिति विग्रहे अपत्यवर्जिते पूर्वस्मिन्नर्

ङ॰ ७५

वापिकारे ¨ तेनरागात् तेनेतितृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनःशब्दाद्रक्त
मित्येतस्मिन्नेवार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति इत्याण् प्रत्ययः शेषं पूर्ववत् का
षायः पटः काषायी शाटी टिड्ढाणञिति ङीप् काषायी पटी काषायं वस्त्रं लाक्षया
रक्तमिति विग्रहे लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् एभ्यो रागविशेषवाचिभ्यस्तृती
यासमर्थेभ्यः रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति अणोपवादः शेषं पूर्ववत्
ठस्येकः ठकारप्रत्ययस्येकादेशो भवति अन्यत् पूर्ववत् लाक्षिकः एवं त्रिलिंगे
योज्यम् एवं रौचनिकः शाकलिकः कार्दमिकः इत्यादि इन्द्रो देवता यस्येति विग्र
हे साऽस्य देवता ॥ स्येति प्रथमासमर्थादस्य देवतेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति इत्याण् शेषं पूर्ववत् पञ्चम्यालोपकः एवं त्रिलिंगे योज्यम् शुक्रो देवता
अस्येति विग्रहे शुक्राद्घन् शुक्रशब्दात् अस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन्प्रत्ययो भवति अ
णोपवादः नकारः स्वरार्थः आयनेय्यादिना घस्य इयादेशः इय इत्यादिना वा शु
क्रियं हविः कालाभ्यां सम्बद्ध इति विग्रहे तस्य सम्बद्धः तस्येति षष्ठीसमर्थात् सम्बद्ध
इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्याण् अन्यत्समानं कालकम् शाकं
सवार्कम् इत्यादि घृपानां सम्बद्ध इति विग्रहे अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् अचित्ता

र्थे त्यः शाब्देत्यः हास्तिधेनुशब्दाभ्यां चटक्प्रत्ययो भवति तस्यास्तूह इत्येतस्मिन्नर्थे
हस्त्येक इत्येकादेशः शेषं पूर्ववत् एवमपि वा शाष्कुलिकं हास्तिकमित्यत्र देरिति
वर्तमाने ॥ नस्तद्धिते ॥ नकारांतस्याभस्य टेर्लोपो भवति भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते
परतः इति टिलोपः इकादेशः धेनुकमित्यत्र ऽइसुसुक्तान्तात्कः इस उस इत्येवमं
तादिकारांतात्प्रत्ययः कः इत्ययमादेशो भवतीति कादेशः ॥ व्याकरणं वेत्यधी
ते वा इति विग्रहे तदधीते तद्वेदेति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थ
योर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति इत्यण् आकारलोपः नयाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ ताता
भ्यामैच् पदांताभ्यां यकारवकाराभ्यां उत्तरस्याणस्य चापादेर्वा वृद्धिर्न भवति ता
भ्यां पूर्वमैचागमो भवति वैयाकरणः एवं कौरसः नैमित्तः उदुम्बराः अस्मिन्देशे सन्तीति
विग्रहे तस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि चेति प्रथमासमर्थादस्मिन्नित्यस्मिन्नर्थे यथा
विहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् तत्र यत्तत्प्रथमासमर्थं तदस्ति चेदस्मिन्निति निर्दिष्टं दे
शश्चेत्तत्तन्नाम प्रत्ययांतं तन्नामा भवति इति कारणं तत्र स्त्रिविवक्षाशेषं समानन्त्व
औदुम्बरः वारदः महद्वैणा निर्वृत्ता परिखेति विग्रहे तेन निर्वृत्तं तेनेति तृतीया
समर्थान्निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् टिड्ढाणञिति ङी

पं. ७६

76

ऊं ७६

ष्ट्र साहस्री परिव्राजकजनावोस्य निवास इति विग्रहे तस्य निवासः देशनामधेये ग
म्यमाने शेषं समानं आर्जुनावाः विदिशाया अदूरभवनमिति विग्रहे अदूरभवश्च स
मर्थे विभक्तिरनुवर्तते तस्येति षष्ठीसमर्थाद् अदूरभाव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवतीत्यण् शेषं समानम् वैदिशं नगरम् चतुर्ष्वर्थेष्वन्ते श्रवणेन दृश्यते
इति विग्रहे शेषवाक्येषु अपत्यादिभ्योऽन्यो भवश्चेत्य तत्पर्यंत अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थ
पर्यंतेभ्यो येन्यार्थाः स शेषः शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च शेषार्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो
भवतीत्यण् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः शेषार्थे वेदितव्याः शेषं समानं चाक्षुषं रूपं
श्रावणः शब्दः स्रुघ्ने जात इति विग्रहे शेष इति वर्तमाने तत्र जातः तत्रेति सप्तमीति स
मर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् शेषं समानम् स्रौघ्नः मा
थुरः ग्रामे जातः इति विग्रहे शेष इति वर्तमाने ॥ ग्रामाद्यखञौ प्रत्ययौ भवतः तत्र जा
त इति विषये शेषे ग्रामाद्युपवादः यस्येति चेत्यकारलोपः खकारो ईनेयादिति खस्य ई
नादेशः शेषं समानं ग्राम्यः ग्रामीणः राष्ट्रे जात इति विग्रहे राष्ट्राद्घः राष्ट्रशब्दा
त्सप्तमीसमर्थाज्जाता इत्येतस्मिन्नर्थे घप्रत्ययो भवति पकारलोपः इयकारादेशः
राष्ट्रियः कोवत्सः स्रुघ्ने भवतः इति विग्रहे तत्र भवः तत्रेति सप्तमीसमर्थाद्भव इत्ये

तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् घोषे समानम् स्रौघ्नः माथुरः तथैव या
मशाह्वः इवेवेर्थे यथाव ञो भवतः ग्राम्यः ग्रामीणः दिशि भवा इति विग्रहे तत्र भव इत्येत
स्मिन्नर्थे इकारस्तित्वादिति तमिति विशेषणार्थः दिश्यं एवं वर्ग्यम् प्रगण्यम् ग्राम्यम् मध्य
मांसं गण्यमित्यादि ॥ दंते भव इति विग्रहे शरीरावयवाच्च शरीरावयववाचिनः प्राति
पदिकाद्यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे शेषं पूर्ववत् दन्त्यम् कण्ठ्यम् ओष्ठ
म् इति अंतर्गेहे भवमिति विग्रहे ॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ अंतःपूर्वपदात्सव्ययीभावा
त् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे शेषं पूर्ववत् आंतर्गेहिकं अंतस्थालिकं
अव्ययीभावः शरत्प्रभृतिभ्यो न इत्यकारः समासांतः अध्यात्मने भव इति विग्रहे अ
ध्यात्मादित्वादुपसंख्यानेन इति ठञ् प्रत्ययः अन्यत्समानं आध्यात्मिकम् आधिदैवि
कं आधिभौतिकं अनुशातिकादीनां च अनुशातिक इत्येवमादीनां संगानां पूर्वपद
स्याद्यचस्य च वा आदेरचो वृद्धिर्भवति कित्ति णिति णिति वा परतः आनुशातिक
तथैव वैदिकः दैविकः लौकिकः स्त्रियादि ड्ढाणञिति ङीप् लौकिकी वैदिकी
कीति अध्यात्मादिराकृतिगणः स्रुघ्नादागत इति विग्रहे ततः आगत इति पंच
मी समर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् स्रौघ्नः माथुरः त

थैव ग्रामादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यखञौ प्रत्ययौ भवतः ग्राम्यः ग्रामीणः शुल्कशाला
याः आगत इति विग्रहः ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥ आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते तदय
स्मिन्नुत्पद्यते तत् आयस्थानम् आयस्थानेवाच्यत्वः शब्देभ्यः ठक्प्रत्ययो भवति तत
आगत इत्येतस्मिन्नर्थे शेषं पूर्ववत् शौल्कशालिकः आपणिकः आकरिकः
स्रुघ्नो निवास इति विग्रहे सोऽस्य निवासः ॥ स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे निवा
स इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् यत्र प्रथमासमर्थं निवासश्चे
तद्भवति निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते शेषं पूर्ववत् स्रौघ्नः माथुरः त
थैव ग्रामशब्दान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे स्रौघ्नः माथुरः तथैव ग्रामशब्दान्निवास इत्ये
तस्मिन्नर्थे यखञौ भवतः ग्राम्यः ग्रामीणः माथुरेण प्रोक्तमिति विग्रहः ॥ तेन प्रो
क्तं ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्य
ण् वृद्धाच्छाणिभ्यादिना ईपु माथुरी भक्तिः पाणिना प्रोक्तमापिशलिना प्रोक्तमिति
विग्रहे तेन प्रोक्तमित्यण् प्राप्ते वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं यस्य प्रातिपदिकस्याचामादिर
च् वृद्धिसंज्ञो भवति तत्प्रातिपदिकं वृद्धसंज्ञं भवति वृद्धाच्छः ॥ वृद्धात्प्रातिपदिकात
छप्रत्ययो भवति पाणिनशब्दाच्छप्रत्ययः आपिशलिशब्दादिञश्चेति इञन्तादण्वा

प्रत्ययापवादः॥ शेषं समानम् पाणिनीयं शास्त्रं आपिशलं शास्त्रं पाणिनीयमः
धीयते आपिशलमधीयते इति विग्रहे पुनः तदधीते तद्वेद इत्यण् तस्य प्रोक्ताल्लु
क् तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यो विहितः स प्रोक्तग्रहणेनोच्यते तस्मादुत्तरस्य तद्धि
तस्य लुक् भवति पाणिनीयाः छात्राः वररुचिना कृताः श्लोका इति विग्रहे कृ
ते ग्रन्थे तेनेति वर्त्तते तृतीयासमर्थात् कृते इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवती
त्यण् यद्वृत्तमग्रन्थस्थं भवति शेषं समानम् वाररुचाः श्लोकाः एकमेव ग्रन्थः उ
पगोरिदमिति विग्रहे तस्येदं तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन्नर्थे यथा
विहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् शेषं समानम् औपगवम् कापवम् रथस्येदमिति
विग्रहे रथाद्यत् रथशब्दात् यत्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्नर्थे रथ्य इति र
थ्यम् रथाङ्गमुच्यते अश्मनो विकारः भस्मनो विकारः इति ग्रहे तस्य विकारः त
स्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् भंस
न्नायान्तस्य टि लोपे इति टिलोपापवादः अन् इति प्रकृतिभावे प्राप्ते अश्मनो वि
कारे उपसंख्यानमिति आश्मन् शब्दस्य टिलोपः अन्यत्र प्रकृतिभाव एव आश्म
भास्मनः अक्षैर्दीव्यति शलाकाभिर्दीव्यति इति विग्रहे प्राग्वहतेष्ठगिति वर्त्तमाने।

तेनदीव्यतिखनतिजयतिजितंतेनेतितृतीयासमर्थात् दीव्यतिखनतिजयतिजि
तमितेतेष्वर्थेषुठक्प्रत्ययः अक्षकः शालाकिकः स्त्रियांआक्षिकीशालाकिकीद
एनसंस्कृतमितिविग्रहेतेनेतिवर्तमानेसंस्कृतं ॥ तृतीयासमर्थात्संस्कृतमि
त्येतस्मिन्नर्थेठक्प्रत्ययः मनः तत्कषायानसंस्कारः दाधिकम् शार्ङ्गवेरिकं श
ब्दंकरोतिदर्दुरंकरोतीतिविग्रहेशब्ददर्दुरंकरोतिरितिति तृतीयासमर्था
भ्यांशब्ददर्दुराभ्यांकरोत्यस्मिन्नर्थेठक्प्रत्ययोभवतिशेषंसमानम् शाब्दिकः
वैयाकरणः दार्दुरिकः कुम्भकारः अस्तिमतिर्नास्तिमतिरस्येतिविग्रहे अ
स्तिनास्तिदिष्टंमतिः ॥ प्रथमासमर्थेभ्यः अस्तिनास्तिदिष्टशब्देभ्यः तस्येतिष
ष्ठ्यर्थेठक्प्रत्ययोभवतियत्तत्प्रथमासमर्थंमतिश्चेत्साभवतिनचमतिमात्रेप्रत्य
यइष्यतेकिंतर्हिपरलोकः अस्तिअस्तिमतिर्यस्यसआस्तिकः एवंनास्तिकः दिष्ट
मतिर्यस्यास्तिसदैष्टिकः प्रमाणिकइत्यर्थः शुल्कशालायानियुक्तः आपणेनि
युक्तः इतिविग्रहेतत्रनियुक्तः तत्रेतिसप्तमीसमर्थान्नियुक्तइत्यस्मिन्नर्थेठक्प्रत्य
योभवतिनियुक्तोऽधिकृतः व्यापारितः इत्यर्थः शौल्कशालिकः आपणिकः आ
करिकः दौवारिकइत्यर्थः द्वारादीनांच ॥ द्वारादीनांसंबंधिनौयोयकारवका

वृ॰
पा॰
७५

79

यै नात्यन्तुन्नरस्य ग्रचामादेश्चो वृद्धिर्न भवति नाभ्यात् एवं सैजागमो भवति रथं वह
तीति विग्रहे ॥ प्राग्घिताद्यत् ॥ इति वर्तमाने तद्वहति रथयुगप्रासंगं नद्धिति
द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासंगशब्देभ्यो वहतेत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति रथ्यः
युग्यः प्रासंग्यः धुरं वहतीति विग्रहे ॥ धुरो यड्ढकौ ॥ धुर्शब्दात् द्वितीया
समर्थाद्वहतीत्यस्मिन्नर्थे यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ग्राम्यनादिम्नश्चेणाढ्
स्यपद्याहेयाः ग्रर्थः धौरेयः साममनुसाड्ः कर्मणि साधुरिति विग्रहे तत्र साधुः तत्रे
ति सप्तमीसमर्थात्साधुरित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति मन्नाद्यादिलोपश्चा ।
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः सामन्याः कर्मण्यः साधुरिति प्रवीणाया
रथ्याचा सभ्यते सभायां साधुरिति विग्रहे सभाया यः सभाशब्दाद्याप्रत्ययो भवति त
त्र साधुरित्यस्मिन्नर्थे सभ्यः वत्सेभ्यो हितमिति विग्रहे प्राक्क्रीताच्छ इति वर्तमा
ने तस्मै हितं ॥ तस्मै इति चतुर्थी समर्थाद्धितमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्य
यो भवतीति छप्रत्ययः खछोरीनेयादिति छस्य ईयादेशः वत्सीयो गोधुक करं
भीयः दंतेभ्यो हितमिति विग्रहे शरीरावयवाद्यत् शरीरस्य प्राणिकायः शरीरावय
ववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे दंत्यं कण्ठ्यम्

डं॰
७५

ऽध्यर्धं सप्तत्या क्रीतम् अशीत्या क्रीतमिति विग्रहे प्राग्वहतष्ठगिति वर्त्तमानेन क्री
तेतेनेति तृतीयासमर्था क्रीतमिति स्मिन्नर्थे यथाविहितः प्रत्ययो भवतीति टक्प्र
त्ययः शेषं समानं साप्ततिकम् आशीतिकम् प्रागिवीयेष्वकारादेः प्रत्ययो परे
सत्यां सर्वस्य एकस्याप्यन्यस्यापि एवं बहिर्भवति संज्ञायां किमः क इति कप्रत्ययः कदा
यदा तदा ॥ इदमोऽर्हिल् ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानात् र्हिल् प्रत्ययो भ
वति ॥ हस्यापवादः लकारः स्वरार्थः ॥ एतेतौ रथोः ॥ रेफादौ थकारादौ च प्रा
ग्दशीये प्रत्यये परतः ॥ इदमो यथासंख्यम् एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः हस्या
पवादः अस्मिन्काले एतर्हि काल इति किम् अस्मिन्देशे इह अधुना अधुनेति
निपात्यते इदमः अश्भावः अधुना च प्रत्ययः अस्मिन्काले ॥ अधुना ॥ दानीं इद
मः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानात् दानीं प्रत्ययो भवति अस्मिन्काले इदानीं च त
दो दा च तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानात् दा प्रत्ययो भवति चकारात् दानीं च त
स्मिन्काले तदा तदानीं प्रकारवचने थाल् प्रकारवचने सति थाल् प्रत्ययो भवति
शेषं समानम् तेन प्रकारेण तथा यथा सर्वथा अन्यथा ॥ इदमस्थमुः ॥ इदं शब्दे
प्रकारवचने थमु प्रत्ययो भवति उकारो मकारस्य संज्ञापरित्राणार्थः इदमः इत्थ

रु॰ पा॰ ८०

80

इत्यधिकृत्य ॥ एतेतौ रथोः ॥ इदमः एतद् इत् इत्येतावादेशौ भवतः रेफथकारादौ
प्रत्यये परतः इति इदमादेशः अनेन प्रकारेण इत्थं ॥ किमश्च ॥ किंशब्दात्थ
कारवचने थमु प्रत्ययो भवति केन प्रकारेण कथं एवं सर्वादिभ्यो विभक्तीति विग्र
हे दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमान्तेभ्यः दिग्देशकालेष्वस्तातिर्वा वाचकाः श
ब्दाः दिक्शब्दात् दिग्देशकाले वर्त्तमानात् सप्तमीपंचमीप्रथमान्तेभ्यः स्वा
र्थे अस्ताति प्रत्ययो भवति यथासंख्यमत्र नेष्यते इकार अकारस्यापि तकार परित्राणा
र्थः एवं वत्सपोलक एवं धारावरणामुरधर वक्ष्यमाणमिति वर्त्तमाने । अस्ताति
च । अस्ताति च प्रत्यये परतः एवं धारावरणामुरः अधु अन्त इत्येते आदेशा भ
वंति यथासंख्येन स्वाद्यन्त्यद्रिः अध्ययारा अधस्पद इति सपोलक उपरिष्टात् वसति
उपरिष्टागतः उपरिष्टात् इमर्थ्यीयम् एवमस्तात् स्तादित्यादि संख्याया विधार्थे धा
संख्याया इत्यो विधार्थे धा प्रत्ययो भवति विधार्थः प्रकारः धा प्रत्ययान्तस्य
धातु स्वः एवं वस्त्ययत्वात् सपोलक एकधा द्विधा त्रिधा चतुर्धा पंचधेत्यादि ॥
सर्वे इमे आढ्याः अयमेषामतिशयेनाढ्यः सर्वे इमे पटवः अयमेषामतिशये
न पटुः इति विग्रहे अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ अतिशायने प्रकर्षः निपातना

ॐ ८०

दीर्घत्वं अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमपिष्ठनौ प्रत्य-
यौ भवतः पकारनकारौ न्नरार्थौ स्वाद्युत्पत्तिः आढ्यतमः इतरत्र तु इष्ठेमेय-
स्सु इति वर्त्तमाने टेः इष्ठन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः अंगस्य टेः लोपो भ-
वति पटिष्ठः तथा अणीयतमः लघिष्ठ इत्यादि द्वाविमावाढ्यौ अयमन-
योरतिशयेनाढ्यः द्वाविमौ पटू अयमनयोरतिशयेन पटुरिति विग्रहे द्विव-
चनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचनं द्विवचनविभज्ये प्रा-
तिपदिकादतिशये तरबीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः यथासंख्यमत्र नेष्यते अत्र ब-
ल्लोपः एवं वत्स्वाद्युत्पत्तिः आढ्यतरः आढ्यत्र एवं वा हल्लोपः उगिदचामित्या-
दिना नुम् सावित्यादिना दीर्घः पटीयान् पटीयांसौ एवं अणीयतरः लघीया-
नित्यादि प्रशस्यशब्दादपि एवं अतिशायनविशिष्टेऽर्थे इष्ठन् ईयसुनोः कृ-
तयोः प्रत्यययोः भवति ततः प्रशस्यस्य श्रः प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति
इष्ठन् ईयसुनोरजाद्योः प्रत्यययोः परतः श्रः प्रकृत्यैकाजित्यप्रकृत्यभाव
श्रेष्ठः श्रेयानित्यादि अनादेरिति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिः पौरस्त्येनेमवेद्
मे प्रशस्यः अयमेषामेव उभौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन श्रेयान् अय

रू॰ पा॰ ८२

सस्माच्छ्रेयानित्यादि ॥ प्रकारेगुणवचनादेवेति नियमाद्गुणवचनादेवेहस्थेयन्नैभवत ः
प्रकारवचनेजातीयन्सामान्यस्यविशेषकोभेदःप्रकारःतस्यवचनेवर्त्तमानात्स्वार्थेता
त जातीयन्प्रत्ययोभवतिप्रकारवतिजातीयन्थाल्प्रत्ययःप्रकारमात्रेजातीयन्तुतत्व
त्यदेपः तपोतमंरीतीतिविशेषणंस्वार्थप्रत्ययान्तैः पटुजातीयः मृदुजातीयः शोभनजा
तीयाइत्यादि ॥ तद्धितावतारः समाप्तः ॥ तसृपंचंस्वसंक्षेपप्राणीतंयेनलक्षण
दिव्यभाषोपसंहारेसजयन्तुपाणिनिः इहलोकेद्विविधंपदंप्रयुज्यतेसुबंतंतिङन्त
चेत्तत्रसुबंतमुक्तम् अथतिङ्विभक्तिर्यथासंभवंक्रियावाचिभ्योधातुभ्यःपरस्यलका
रस्यस्थानेसंक्षेपेणोपदिश्यतेकाचतिङ्विभक्तिः तिप् तस् झि सिप् थस् थमिप् वस्
मस् त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् इतिपकारटकारङका
रादयोऽनुबंधाःकार्यार्थः पकारःस्वरार्थः टकारःइडादिरितिविशेषणार्थः ङकारस्तिङि
तिविशेषणार्थः एवंनावपरस्मैपदंलःपरस्मैपदमितिवचनात्लादेशाःपरस्मैपदसं
ज्ञभवति परेणावात्मनेपदम् तङानावात्मनेपदमितिवचनात्तङिप्रत्याहारेणवा
नांवचनानाम् आवङितिशानच्कानचोर्ग्रहणंएवंणपरस्मैपदसंज्ञायांप्राप्तायांतङा
नयोर्वचनेनात्मनेपदसंज्ञाविधीयतेकस्यलकारःतत्रदशलकारालइत्युच्यंतेकेचन

रू॰ ८२

लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् इति षट्टितः लङ् लिङ् लुङ् लृङ् इति चत्वारो
ङितः तत्र वर्त्तमाने लट् परोक्षे लिट् अनद्यतने लुट् लृट् शेषे च लिङर्थे लेट् विधि
निमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लो[illegible] अनद्यतने लङ् आशंसावचने लिङ्
भूते लुङ् लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति विभागः एते दश लकाराः ॥ यथा लक्ष
णं धातवो विधीयंते धातवः पुनर्द्दशविधा गणाद्विविधा भवंति सकर्म्मका अकर्म्मकाश्चेति त
त्र सकर्म्मका ये कर्म्मोपेतां क्रियामाहुः ग्रामं गच्छति कटं करोति वेदमधीते इत्येवमाद
यः अकर्म्मका आस्ते शेते इत्यादयः ते पुनर्द्दशविधा भवंति विकरणप्रत्ययभेदेन
शः विकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥ लुग्विकरणा अदादयः ॥ २ ॥ श्लुविकरणा जुहो
त्यादयः ३ ॥ श्यन्विकरणा दिवादयः ४ ॥ श्नुविकरणाः स्वादयः ५ ॥ शः विक
रणास्तुदादयः ६ ॥ श्नम्विकरणा रुधादयः ७ ॥ उविकरणास्तनादयः ८ ॥ श्ना
विकरणाः क्र्यादयः ९ ॥ स्वार्थेण्यंताश्चुरादयः ॥ १० ॥ ते पुनः सर्वे तिङ्भक्तिव
शात्त्रिविधा भवंति परस्मैपदिनः आत्मनेपदिनः उभयपदिनश्चेति कदाचिल्लक्ष्ण
तः परस्मैपदिनोप्यात्मनेपदमपि भवंति आत्मनेपदिनोपि परस्मैपदमपि भवंति
तत्रेत्संज्ञालोपः प्रयोजनं चोच्यते उपदेशे जनुनासिक इत् उपदेशो सूत्रपाठे धातुः

वृ॰ पा॰ ८२

82

पादेगणपाठे च यो जस्तु नासिकः स इत्संज्ञो भवति ॥ हलन्त्यम् ॥ उपदेशेऽन्त्यं
हल् इत्संज्ञं भवति न विभक्तौ तुस्माः विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसकारमका
राणामित्संज्ञा न भवति ॥ आदिर्ञिटुडवः ॥ ञिटुडु इत्येते समुदाया आदितो वर्त
माना इत्संज्ञा भवंति ञिमिदा स्नेहने निक्ष्विदा स्नेहनमोहनयोः टुवेपृ कम्पने डुडो
श्विगतिवृद्ध्योः डुकृञ् करणे डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये डुधाञ् धारणपोषणयोः डुप
चष् पाके डुवप बीजसंताने ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ षकारः प्रत्ययस्यादितो वर्तमान इ
त्संज्ञो भवति ॥ चुटू ॥ चवर्गटवर्गौ धातोः प्रत्ययस्यादितो वर्तमानौ चवर्गटव
र्गौ इत्संज्ञा भवतिः लकारश्चाकारकृतस्य लोपः यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः भवति तत्रात्म
नेपदिनामकारो नुदात्तङित आत्मनेपदमिति विशेषणार्थः परस्मैपदानि उच्चार
णार्थः उभयपदिनां स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति विशेषणार्थः ईकारः
श्वीदितो निष्ठायामिति विशेषणार्थः उकार उदितो वेति विशेषणार्थः ऋकारो नग्लोपिशा
स्वृदितामिति विशेषणार्थः लृकारः इरुपादि यत्नाद्युदितः परस्मैपदेष्विति विशेषणा
र्थः एकारो ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितामिति विशेषणार्थः ओकारः ओदितश्चे
ति विशेषणार्थः ओहाक वकारोऽस्य ब्रीहिकालयोरभि विशेषणार्थः इकारः अनु

वृ॰ ८२

धातुङित आत्मनेपदमिति विशेषणार्थः इकस्मरणे ककार अधीगर्थदयेषां कर्मणी
ति विशेषणार्थः ङकारः अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति विशेषणार्थः ञपूर्वैपोः पका
रस्याच्छ्वस्यधीति विशेषणार्थः ञिङकारो ञीतः क्त इति विशेषणार्थः नकारः स्वरित
ञित इति विशेषणार्थः धेटष्टकारः पाघ्राध्माधेट्दृशः श इति विशेषणार्थः हाणाणवौ
रः स्नाम्नमाद्यस्यातर्थे इति विशेषणार्थः टुग्रहः ट्वितोऽथुजिति विशेषणार्थः डुग्रह्वा
ड्वितः क्त्रिरिति विशेषणार्थः लटः अकारः विदो लटो वेति विशेषणार्थः लिटः इकारः
लिटः कानज्वेति विशेषणार्थः लुटः उकारः लुटः प्रथमस्य डारौरस इति विशेषणा
र्थः स इति विशेषणार्थः लृटः ऋकारः लृट् शेषे चेति विशेषणार्थः लेटः एकारः ले
टोऽडाटाविति विशेषणार्थः लोटः ओकारः लोटो लङ्वदिति विशेषणार्थः लिङ इका
रो लिङः सीयुडिति विशेषणार्थः टकारष्टित आत्मनेपदानां टेरेति विशेषणार्थः लु
ङः उकारो लुङिति इति विशेषणार्थः लृङः ऋकारः स्यतासी लृलुटोरिति विशेषणार्थं
ङकारो नित्यं ङितः इति विशेषणार्थं शपः पकारो न्तद्यान्नेः स्यपिताविति विशेषणार्थम् शानो नकी
र [illegible] त्यान्नित्यमिति विशेषणार्थम् सर्वेषां शकारस्तिङ्शित्सार्वधातुकमिति विशेषणार्थम्
आगमेषु टकारककारौ आद्यन्तौ टकिताविति विशेषणार्थम् मकारो मिदचोऽन्त्यात्पर इति

उं पा त्र

83

विशेषणं प्रत्ययेषु ङकारककारौ क्ङितिचेतिविशेषणार्थौ तत्रतिङ्शित्सार्वधातुक
मार्धधातुशेषः ॥ ततोसौ सार्वधातुकेविकरणाउच्यंते प्रथमंशः विकरणेषु भूवादिषु
धातुषु प्रथमभूतापरस्मैपदिकार्त्तकर्मकाः इत्येतस्माज्जातोः परस्य लकारस्य स्थानेति
ङ्विभक्तिर्यज्यते भूसत्तायामसातुः भूइत्ययंधातुःसत्तायामर्थेवर्त्तते भूइतिस्थितेनिरनु
नासिकात्वान्नकारस्येत्संज्ञानभवति भूवादयोधातवः भूयत्येवमादयः शब्दाः क्रियाव
चकाधातुसंज्ञाभवंतीतिसमुदायस्यधातुसंज्ञततोधात्वधिकारविहितानेकप्रत्ययं
प्रसंगेमतिवक्तुर्विवक्षाएविकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविवक्षावशात् ॥ प्रत्ययः ॥ अधि
कारोयम् ॥ आपंचमाध्यायपरिसमाप्तेः यानितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते
वेदितव्याः प्रकृत्युपाधेरुपाधिविकारागमवर्जयित्वा ॥ परश्च ॥ परश्चभवतिधातो
र्वाप्रातिपदिकात्वायःप्रत्ययसंज्ञाः ऊः धातोरधिकारोयम् यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः धातोरित्येवंतद्वेदितव्यम् धातोरित्यनुवर्त्तमानोवर्त्तमा
नेलट्आरभ्योपरिसमाप्तेश्चवर्त्तमानाकालः तस्मिन्वर्त्तमानेर्थेवर्त्तमानाद्धातोर्लट्
प्रत्ययोभवति अकारस्येत्संज्ञालोपः प्रयोजनंटित आत्मनेपदानांटेरेइतिविशेष
णम् लकारस्यलशक्वतद्धितेइतिइत्संज्ञायांसा ॥ लस्येतिस्थानेनचनसंज्ञायामात्र

ऊं त्र

भवति एवमुत्तरत्र लिङादिषु नवसु लकारेषु द्रष्टव्यम् ॥ लस्य ॥ अधिकारोयं यदित
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः लस्येति तद्वेदितव्यं किं विदितं लस्येति दशलकार अनुबंधविशि
ष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च तेषां विशेषकाराननुबंधानुत्सृज्य यत्सामान्य
लिति तद्गृह्यते प्रकारस्तूच्चारणार्थः लस्य स्थाने वर्तमाने तिप् तस् झि सिप् थ
स् थ मिप् वस् मस् त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् लमिति धीरे
य आदेशा भवंतीति सर्वे भूतिवादि भ्य गणपठितेभ्यो धातोः परस्मैपदित्वात् शेषा
त्कर्त्तरि परस्मैपदम् उपयन्यास्त्वः शेषः येभ्यो धातुभ्यो येन शेषाणामात्मनेपदमुक्तं
ततो योन्यः स शेषः येभ्य आत्मनेपदं न विहितं तेभ्यः परस्य लकारस्य कर्तरि परस्मैप
दं भवति शेषादेव नान्यस्मात् किं च परस्मैपदं लः परस्मैपदं लादेशाः परस्मैपदसंज्ञ
या भवंति एवमपि सर्वेभ्य परस्मैपदेभ्य आत्मनेभ्य ॥ तत्रापि तिङ् त्रीणि प्रथममध्यमोत्त
मा तिङ् अष्टादश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः तदानवात्म
नेपदमिति वचनात् तिङ् त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवंति इति प्रथमत्रिक
स्य प्रथमपुरुषसंज्ञा मध्यमत्रिकस्य मध्यमपुरुषसंज्ञा उत्तमत्रिकस्य उत्तमपुरुषसं
ज्ञा एवमात्मनेपदस्यापि ज्ञेयं ॥ शेषे प्रथमः ॥ शेष इति मध्यमोत्तमाविषयादन्य

टुं॰
पा॰
८५
84

उच्यते यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति तत्रापि ता
न्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः तानि तिङः त्रीणि त्रीणि वचनान्येकशः ए
कवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवंति इति तिबिति प्रथमैकवचनम् तसिति
द्वितीयं द्विवचनं झीति तृतीयं बहुवचनम् एवमन्यत्रापि इत्येकवचनद्विवचनब
हुवचनसंज्ञायां ॥ द्व्येकयोः ॥ द्विवचनैकवचने ॥ द्विहेकयोः ॥ द्विवचनैकव
चने भवतः एतदपि सामान्यविहितयोः द्विवचनैकवचनयोरभिधानमित्येकत्व
विवक्षायां परस्मैपदे प्रथमपुरुषैकवचने तिप् पकारस्य लोपः प्रयोजनं अनुदात्तौ सु
प्पितावित्यनुदात्तत्वम् तिङ्शित्सार्वधातुकं तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुक
संज्ञा भवंति इति सार्वधातुकसंज्ञायां सार्वधातुके यगिति वर्तमाने ॥ कर्तरि शप्
कर्तृवाचिनि सार्वधातुके प्रत्यये परतः धातोः शप्प्रत्ययो भवति शकारस्य लोपः प्रयो
जनं पूर्ववत् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गमित्यंगसंज्ञायां ॥ अंगस्य मिदेर्गु
मित्यधिकृत्य ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ सार्वधातुके आर्धधातुके च परतः इ
गंतस्यांगस्य गुणो भवति भवति इत्यर्थविवक्षायां परस्मैपदे प्रथमपुरुषद्विवचनम् तस्
सकारस्योपदेशे ऽजनुनासिक इत् इत्यधिकृत्य हलन्त्यमितीत्संज्ञायां प्राप्तायां न विभक्तौ

ॐ

ने॰

तस्मादिति प्रतिषिध्यते रुचिरुक्तं परमित्यधिकृति परस्य मसस्त्रषोत्तः खरवसान
योर्विसर्जनीयः भवतः बह्वर्थविवक्षायां परस्मैपदे प्रथमपुरुषबहुवचनं भवतीति
फि आघ्नेयीनीयिघफढखछघां प्रत्ययादीनामित्यधिकृत्य ॥ झोन्तः ॥ प्रत्ययाः
वयवस्य चकारस्य वुह इतीमं संज्ञायां आम्नायां झोन्त इति सूत्रारंभा त्व भवति अत इति
अकारस्तकारपरित्राणार्थः अतो गुणे इति पररूपत्वम् भवति मध्यमपुरुषविवक्षा
यां युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः समानाभिधेये युष्मद्युपपदे
सति व्यवहिते वाव्यवहिते च स्थानिनि प्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेपि मध्यमः पुरुषो
भवति त्वं भवसि युवां भवथः यूयं भवथ उत्तमपुरुषविवक्षायां ॥ अस्मद्युत्तमः समा
नाभिधेयेस्मद्युपपदे सति व्यवहिते वाव्यवहिते च स्थानिन्यपि ॥ प्रयुज्यमाने
अप्रयुज्यमानेपि उत्तमपुरुषो भवति ॥ तस्यस्य मः सार्वधातुकेत्यनुवर्तमाने
अतो दीर्घो यञि अकारान्तस्यांगस्य यञादौ सार्वधातुके परतः दीर्घो भवति अहं भ
वामि आवां भावावः वयं भावामः अप्रयुज्यमानेपि अस्मदि भवामि भावावः भवा
मः अनुदात्तङितः आत्मनेपदमित्यनुवर्तमाने विपराभ्यां जेः ॥ विपराभ्यां
जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ टितो लकारस्यात्म

ऊं
पा
८५
85

नेपदानि तेषां ऐकारादेशो भवति विजयते सार्वधातुकमपित् ॥ सार्वधातुकं य
दपित् तद् ङिद्वद्भवतीति ङिद्वद्भावात् अतेर्येय इत्यनुवर्तमाने ॥ आतो ङितः ॥ आ
कारस्य ङिदवयवस्य अकारान्तात् परस्य इय् इत्ययमादेशो भवति अकारोच्चार
णं लोपपरित्राणार्थः लोपो व्योर्वलीति यलोपः आद्गुणः इति गुणः विजयेते वि
जयन्ते ॥ थासस्से ॥ थासः से इत्ययमादेशो भवति विजयसे विजयेथे विजयध्वे
विजये विजयावहे विजयामहे एवं पराजयते पराजयन्ते इत्यादि ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने
धात्वादेः षः सः ॥ धातोरादिषकारस्य स्थाने सकारादेशो भवतीति षस्य सः आदेश
प्रत्यययोरिति षत्वव्यवस्थापनार्थः षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः केचनान्ये
तथापत्वेन अयवालत्वं क्रियते ॥ अजन्त्यपराः षादयः षोपदेशाः ॥ स्मि ॥ स्मि
टिस्वदिस्वञ्जिस्वपयश्च स्मृपि सृजिस्पृशस्तृन्नेसेकवर्जम् विषवः अनुदात्तङित आ
त्मनेपदं अनुदात्तेतो ये धातवः ङितश्च तेभ्यः आत्मनेपदम् भवति नान्येभ्यः विस्म
यते विस्मयेते विस्मयन्ते त्रिज्ञसेवा यामश्रयति ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रिया
फले ॥ स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्यः आत्मनेपदं भवति कर्तारं चेत् क्रियाफलम
भिप्रैति क्रियायाः फलं प्रधानभूतं ॥ यदर्थमसौ क्रियामारभते उक्त्वा तत्त्वकारवा

ॐ

ष्यस्य भवतीति त्वर्थः श्ययते इङ् ओ श्वि गतिवृद्ध्योः श्वयति इकारांताः ॥ डीङ् विहायसि
गतौ नत्पूर्वः डङ् डयते णीञ् प्रापणे णो नः धातोरादेः णकारस्य नकारादेशः इति
णस्य नः ॥ उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य इत्यस्य णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णोपदेशाः धा
तवः केचिदुपदिश्यंते केचन न तथा पाठ्यन्ते अथवा लक्षणं क्रियते सर्व्वे णादयो णो
पदेशाः ष्णातिनन्दिनर्दिनाटिनाथवर्जं नयति नयते नयंति नयति प्रणे
वेः उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ॥ णउपदेशो यस्यासौ णोपदेशः णोपदेशस्य धातो
र्णो नकारस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारादेशो भवति समासेपि असमासेपि प्रणा
यति इति ईकारांताः ॥ शुश्रु गतौ शवति श्रवति द्रु गतौ द्रवति श्रवति श्रु श्रवणे श्र
वति षुङ् च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् स्नुङ् गतौ षवते च्यवते ज्यवते प्रवते प्लवते इत्या
दि उकारांताः ॥ भू सत्तायामेव धातुः भवति पूङ् पवने पवते पूङ् बधने सवते ऊ
कारांताः ॥ स्मृ चिंतायामेव णः स्मरत्वं स्मरति हृञ् हरणे हरति कर्त्रभिप्राये क्रिया
फले हरते ऋकारांताः ॥ व्हेञ् वनवरणयोः ऊवति साकारांताः धेट् पाने धयति वेञ् त
न्तुसन्ताने वयति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले वयते ह्वेञ् स्पर्धायां ह्वयति ह्वयते निसमुप
विभ्यो ह्वः निसम् उपवि इत्येवं पूर्वात् ह्वयते धातोरात्मनेपदं भवति निह्वयते संह्वय

रू॰
पा॰
७५
86

ते उपह्वयते विह्वयते स्पर्धायां विषये आत्सर्यात ह्वयते धातोरात्मनेपदं भवति मल्लो
मल्लमाह्वयते ण्कारान्ताः ॥ ग्लैहर्षक्षयते ग्लायति म्लैगात्रविनामे म्लायति ध्यैचिन्तायां
ध्यायति कैगैशब्दे कायति गायति ष्टैवेष्टने स्त्यैष्ट्यायति ऐकारान्ताः ओकारान्तादिवा
विष्येव ओकारान्तानसंभवंत्येव ॥ अथ हलन्ता अकारोपधाः डुपचष्पाके ॥ पचतः
पचते यज देवतापूजासंगतिकरणदानेषु यजति यजते भज सेवायाम् भजति भ
जते शप आक्रोशे शपति शपते डुवपबीजसन्ताने वपति वपते उभयतोभाषाः त्यज
हानौ त्यजति फलनिष्पत्तौ फलति वमउद्गिरणे वमति क्षमसहने क्षमति दह भस्मीकर
णे दहति षल ज्वलप ज्वलनेषु षलति ज्वलति पतति रभराभस्ये आरभते डुलभष् प्राप्तौ
लभते हद पुरीषोत्सर्गे हदते अकारोपधाः ॥ डुयाच्ञ्याच्ञायाम् याचते गाहूवि
हने स्नाहूते स्नातौ शाव स्नारते आकारोपधाः सिह सेचने उगान्तरूपस्य उगान्तस्या
गस्यलघूपरस्य चगुणो भवति सार्वधातुकार्धधातुकयोः परतः सेहते चित संचेत
ने चेतति कित निवासे केतति इकारोपधाः ॥ जीवप्राणधारणे जीवति मील
न समाधौ मीलति मीलनि मीलने मीलति संमीलति क्रीडृविहारे क्रीडति क्रीडो नु
संपरिभ्यश्च ॥ अनुसंपरिभ्यो क्रीड आत्मनेपदं भवति अनुक्रीडते संक्रीड

ओं॰

नेपरिक्रीडते आङेङतं ईकारोपधाः अथोकारोपधाः ॥ गुहूसंवरणे गुहंगंतल
घूपदस्यचेति गुणः ऊदुपधायाःगोहः गुहोमवधायाऊकारादेशोभवति उपगूः
हते उपगूहति गजिप्रव्यक्तेशब्दे ॥ इदितोनंधातोः इदितोधातोः नुमागमो
भवति गंजति ष्ठिवुक्लमाचमांशिति ष्ठिवुनिरसने क्लमुग्लानौगवप्रचने आ
ङ्पूर्वः इत्येतेषांदीर्घोभवति शितिपरतः ष्ठीवति धात्वादेष्षःसः इतिसत्वे प्राप्ते
नप्राप्त ष्ठिवुष्वक्कीनांप्रतिषेधो वक्तव्य इतिसत्वंनभवति क्लामति चामति गण्ड
प्रत्ययः आचामति चमेराङ्युपसर्गस्यग्रहणमिहमाभूत् चमति विचमति क्रमप
रस्मैपरेषु ॥ क्रमपदविक्षेपे इदित्वादुपरस्मैपरेषु शितिपरतः दीर्घोभवति क्रा
मति अनुपसर्गाद्वा ॥ अनुपसर्गान्निमित्ताक्रामतेधातोरात्मनेपदंवाभवति क्र
मते क्रामति अपसर्गादितिकिं संक्रामति आङुद्गमने आङ्युपसर्गात्क्रमतेरुद्ग
मनेऽर्थेवर्तमानादात्मनेपदंभवति भानुराक्रमते व्योम चंद्र आक्रमते दिवम् ।
आक्रमते च ज्योतिषि ज्योतिरुद्गमन वक्तव्यं इहमाभूत आक्रामति धूमोहर्म्यतलम्
उपपराभ्यामसमर्थाभ्यां उत्पत्तेनताभ्यामसमर्थाभ्यांपरस्मात्क्रमतेरात्मनेपदंभवति
तौचेत्तत्रोपसमर्थौ तन्यार्थौभवतः नरःप्रक्रमते भोक्तुं उपक्रमते भोक्तुं समर्थो॰

रू॰
पा॰
८०
87

म्यामितिविकरणे दीर्घः प्रक्रामतिगच्छतीत्यर्थः अपरेद्युरपक्रामतिगच्छतीत्यर्थः
इषुगमियमांछः ॥ इषुइच्छायांगम्लृगतौयमउपरमेइत्येतेषांशितिपरतः छत्वं
भवति इच्छतिगच्छतियच्छति पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदांपिबजि
घ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ पादीनांपिबादय आदेशाभवन्ति
शितिपरतः पिबतिजिघ्रतिधमतितिष्ठतिमनतियच्छतिपश्यतिऋच्छतिधावति
शदेश्शितः ॥ शद्लृशातनेइत्यस्माच्छिद्भाविनः आत्मनेपदंभवतियतेसदेश्शतेः
सदेःसकारस्यउपसर्गान्निमित्तात्परतोऽनन्तरस्यमूर्धन्यादेशोभवतिनिषीदति
विषीदतिइहनभवतिप्रसीदति ॥ दंशसञ्जस्वञ्जांशपि दंशदंशनेसञ्जसं
ङ्गे स्वञ्जपरिष्वङ्गेइत्येतेषामनुनासिकलोपोभवतिशपिपरतः दशतिसजति
उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम्परिष्वजति ॥ रञ्जरागेइत्यस्यरञ्जेश्चात्यनुनासिक
लोपः भवतिरजति ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यआयः गुपूरक्षणेधूपसन्तापे
विच्छगतौपणव्यवहारेस्तुतौच पनच इत्येतेभ्यआयप्रत्ययोभवति आयादय
आर्धधातुकेवा ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः इगन्तलघूपधस्यगुणः
गोपायतिधूपायतिविच्छायतिपणायतिपनायतेस्तुत्यर्थेनपनिनासाहचर्या

ऊ॰

नत्यर्थः पणिः प्रत्ययस्तत्परस्यति तेनाद्यप्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति पणिपनीर्दि
त्मनेपदिनौ ऋतेरीयङ् ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्त्तते तत ईयङ्प्रत्ययो भवति
ङकार आत्मनेपदार्थः गुणप्रतिषेधार्थश्च ऋतीयते ॥ कमेर्णिङ् कमेर्धातोर्णि
ङ्प्रत्ययो भवति णकारो वृद्ध्यर्थः ङकारः आत्मनेपदार्थः अचोञ्णितीत्यधिकृत्य
अत उपधाया इति वृद्धिः सनाद्यन्ता धातवः सनाद्यः प्रत्यया अन्ते येषान्ते सनाद
यः सन्नन्ताद्या धातुसंज्ञा भवन्तीति शप् गुणः वा उवान्तो कामयते ॥ धीणपदृङौ
अनुदात्तङित आत्मनेपदम् अनुदात्तेतो धातवः ङितश्च तेभ्य एवात्मनेपदं भवति ङि
त आत्मनेपदानां टेरे टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भव
ति ॥ पद्यते ॥ सार्वधातुकमपित् सार्वधातुके यदपित् तत् ङिन्न भवति आतो
ये इति वर्त्तमाने आतो ङितः ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ङिदवयवस्य आकारस्य
इयादेशो भवति आद्गुणः लोपो व्योर्वलि ॥ धातोर्धातोश्च यकारवकारयोर्लो
पो भवति वलि परतः पद्येते पद्यन्ते ॥ थासस्से टितो लकारस्य थासः से आदेशो
भवति पद्यसे पद्येथे पद्यध्वे अतो गुणे पद्ये पद्यावहे पद्यामहे उपदेशे पोवाद्गाह
स्यात्सिञ्ज्विङ्डवड्दृतीमन्ताङ्गाहू ङितः क्रिरीति विशेषणार्थः एवंवत् लङादेप

रू॰ पा॰ ८८

वतिपचतः पचन्तिपचसि पचथः पचथ पचामिपचावः पचामः स्वरितञितः क
र्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं
चेत्क्रियाफलमभिप्रैति पचते पचेते पचंते पचसे पचेथे पचध्वे पचे पचावहे पचामहे
इति ॥ तेभ्य एव धातुभ्यो [illegible] इत्यपि कृत्य ॥ अनद्यतने लङ् अतीतायाश्च रात्रेः
पश्चिमो यामः स कालो दिवसः आगामिन्याश्च रात्रेः पूर्वो यामः एषोऽद्यतन इत्य
भिधीयते अविद्यमानाद्यतने भूते ऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति ॥ लुङ्
लङ् लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतः अडागमो भवति स
चोधातश्च भवति इतश्च लोपः परस्मैपदेषु इत्यनुवर्त्तमाने नित्यं ङितः
ङित्लकारसंबंधिनः परस्मैपदस्य इकारस्य नित्यं लोपो भवति शप् उणाश्च अभव
त् ॥ तस्थ ॥ स्थमिपां तांतंतामः ङित्लकारसंबंधिनां तामादीनां चतुर्णां यथा
संख्यं तामादय आदेशा भवंति अभवतां संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तस्य पदस्य लोपो
भवति अभवन् अभवः अभवतम् अभवत अभवम् नित्यं ङितः अनुवर्त्य सउत्तः
मस्य ङित्लकारसंबंधिन उत्तमपुरुषस्य नित्यं मकारस्य लोपो भवति अभवाव अ
भवाम आडजादीनाम् आडजादीनामंगानां लुङ् लङ् लृङ्क्षु परतः आडागमो भवति

उ॰

तिसचोधातस्यभवति आटश्च ॥ आटः अचिपरतः पूर्वपरयोःस्थानेवृद्धिरै
कारादेशोभवति पेचत पेचेतां पेचंत पेचथाः पेचेथाम् पेचध्वम् पेचे पेचावहि
पेचामहि अपचत् अपचताम् अपचन् अपचः अपचतम् अपचत अपचं
अपचाव अपचाम अपचत अपचेतां अपचंत अपचथाः अपचेथाम् अप
चध्वम् अपचे अपचावहि अपचामहि ॥ पंचमी ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट
सम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इत्यधिकृत्य ॥ लोट्च विध्यादिष्वर्थेषु लोट् प्रत्य
योभवति ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ आशीर्विशिष्टेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ
प्रत्ययौभवतः ॥ पचः ॥ लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशोभवति भवतु ॥
तुह्योस्तात् आशिष्यन्यतरस्याम् ॥ तुहि इत्येतयोराशिषि विषयेतातङ् आदेशोभ
वति अन्यतरस्यां ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः नातादेशार्थः भवताद्वा ॥ लोट
लङ्वत् ॥ लोटो लङ्वत्कार्यं भवति तामादयः सलोपश्च भवताम् भवंतु सेर्ह्यपि
च्च लडादेशस्य सेर्हि आदेशोभवति सच अपिच्च भवति अतो हेः अकारादुत्तर
स्य हेर्लुग्भवति भव भवतात् भवतम् भवत ॥ मेर्निः ॥ लोडादेशस्य मेः नि आ
देशोभवति अडुत्तमस्य पिच्च लोट्संबंधिन उत्तमपुरुषस्य आडागमोभ

रू॰
मा॰
८५
89

वतिसचोत्तमउत्तमः अपिद्भवति अकारस्य वर्णोऽपि स्यात्: भवानि भवाव भवाम ॥ १
आमेतः ॥ लोट्संबंधिन एकारस्य आमादेशो भवति टेरात्मनेपदानां टेरा पचतां
पचेतां पचंतां सवाभ्यां वामौ ॥ सकारवकाराभ्यां उत्तरस्य लोट्संबंधिन ए
कारस्य यथासंख्यं वा अं इत्येतावादेशौ भवतः ॥ पचस्व पचेथाम् पचध्वम् एतः
ऐ ॥ लोडुत्तमपुरुषसंबंधिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति आमोऽपवादः वृद्धिः ॥
पचै पचावहै पचामहै ॥ पचतु पचतात् पचताम् पचंतु पच पचतात् पच
तम् पचत पचानि पचाव पचाम पचताम् पचेताम् पचंताम् पचस्व पचेथाम्
पचध्वम् पचै पचावहै पचामहै ॥ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्न
प्रार्थनेषु लिङ्सप्तमी ॥ विधिः प्रेषणम् निमंत्रणं नियोगकरणम् आमंत्रणं कार
णं अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः संप्रश्नः संप्रधारणम् प्रार्थना याच्ञा ॥ विध्या
दिष्वर्थेषु धातोः लिङ्प्रत्ययो भवति ॥ यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च परस्मैप
दविषयस्य लिङः यासुडागमो भवति स च धातोश्च ङिच्च भवति ॥ लिङः सलो
पोऽनंत्यस्य ॥ सार्वधातुकेषु लिङ् तस्यानंत्यस्य सकारलोपो भवति ॥ अतो या
यः ॥ अकारांतादंगात् परस्य या इत्येतस्य इय् इत्ययमादेशो भवति आद्गुणः ॥

ऊँ.

लोपोव्योर्वलीतियकारस्यलोपोभवति भवेत्भवेयाताम् झो ˉ म् लिङादेशस्यझो

ज्ञानादेशोभवति भवेयुः भवेः भवेतम् भवेतभवेयम्भवेवभवेम लिङः सीयट् ।

लिङादेशस्यझस्यरनादेशोभवति पचेरन्पचेथाः पचेयाथाम्पचेध्वम् इटोत् ॥

लिङादेशस्यइटः अदादेशोभवतिपचेयपचेवहि पचेमहिपचेत् पचेताम्पचेयु

पचेः पचेतम् पचेतपचेयम् पचेवम्पचेमपचेतपचेयाताम् पचेरन्पचेथाः ।

पचेयाथाम्पचेध्वम् पचेयपचेवहि पचेमहिइति ˉˉˉ टुनदि समृद्धौ आदित्वि

दुवदि इतीत्संज्ञा टुनाहुः ड्वितोथुःजितिविशेषणार्थः इदितंनुमस्तोः ॥ इदितो

धातोः नुमागमोभवतिनंदतिनंदतः नंदन्तीत्यादि ध्वंसुगतौनश्चापदान्तस्यझ

लीत्यनुस्वारः ध्वंसतध्वंसातेध्वंसंतइत्यादि व्येञ्संवरणेव्ययतिव्ययतः व्ययंते

ति व्ययसिव्ययथः व्ययथव्ययामिव्ययावः व्ययामः व्ययतेव्ययेतेव्ययंतेइत्यादि

अनद्यतनेलङ् अनंदत् अनंदताम् अनंदन् इत्यादिअध्वंसत अध्वंसेताम् ।

अध्वंसंतइत्यादिअव्ययत् अव्ययताम्अव्ययन् अव्ययतअव्ययेताम् अव्ययंत

इत्यादि लोट्च ॥ नंदतुनंदतात्त्वानंदताम् नंदतुनंद नंदतात्त्वानंदतम् नं

दतइत्यादि ध्वंसतांध्वंसन्ताम् इत्यादिव्ययतुव्ययतात्त्वाव्ययताम् व्ययंतुइत्या ।

दि धंसेत धंसेयातां धंसेरन् इत्यादि व्ययेत व्ययेयातां व्ययेरन् इत्यादि सर्वं
संभवाङ्गन्नयम् ॥ इति शः विकरणा भ्वादयः समाप्ताः ॥ अथ अदादय उच्यंते ॥
अद भक्षणे ॥ लुक् इति शप् तस्य अदादिभ्य इति भ्यः गणेभ्यः उत्तरस्य शपो लुक् भव-
ति अत्ति चेति च त्वं अत्ति अत्तः अदंति अत्सि अत्थः अत्थ अद्मि अद्वः अद्मः हन हिंसा
गत्योः हंति लोपः क्ङिति अनजिमां वं धातुकमपित् अपित् सार्वधातुकं तत् ङिद्वति
इति ङित्वात् अनुधातोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् अनुनासिकलोपः फलि क्ङिति
अनुदात्तोपदेशानाम् अनिङां मंगानां वनोतेस्तनोत्यादीनां च अनुनासिकलोपो भ-
वति झलादौ क्ङिति प्रत्यये परतः हतः ॥ गमहनजनखनघसां इत्येतेषा-
मंगानाम् उपधाया लोपो भवति अजादौ प्रत्यये क्ङिति अनङि परतः ॥ हो हंतेर्ञ्ण-
िन्नेषु हंतेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति ञिति णिति प्रत्यये भवति ञिति णिति प्र-
त्यये परे नकारे च परतः घ्नंति हंसि हथः हथ हन्मि हन्वः हन्मः इत्यादि हंतेर[illegible]
तिप्रसंगात् ॥ वमोर्वा ॥ वकारमकारयोः परतः हंतेः उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
णकारस्य णकारादेशो वा भवति प्रहण्मि प्रहन्मि प्रहण्वः प्रहन्वः प्रहण्मः प्रहन्मः
आङो यम हनः स्वमतत् परस्मै हन हिंसागत्योः आभ्यामाङ्पूर्वाभ्याम् अकर्मक क्रियाव-

वनाभ्यम्मात्मनेपदं भवति आहते आ आघ्नाते ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ आत्मनेप
देष्वयोजकारस्तस्यनकारान्तानांगाद्यन्नरम्या दित्यम आदेशो भवति आघ्नते आहसे आ
घ्नाथे आहहे अघ्ने आहन्वहे आहन्महे अकर्मकादित्येव आहंति वृषलं पादेन स्वा
गकर्मकाश्चेति वक्तव्यं आहते शिरः स्वमंगमस्वांगम् तेनेह न भवति आहंति शि
रः परकीयम् ॥ द्विष अप्रीतौ ॥ द्विषादिरिति द्विषत्वम् गुणः द्वेष्टि सार्वधातुकमपि
दिति ङित्वात् गुणप्रतिषेधात् द्विष्टः द्विषंति ॥ षढोः कस्से षकारढकारयोः ककारा
देशो भवति सकारे प्रत्यये परतः इणकोरिति वर्तमाने आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं
गुणः द्वेक्षि द्विष्टः द्विष्ठ द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः द्विष्टे द्विषाते द्विषते द्विक्षे द्विषाथे द्विड्ढे न
धस्य ढः झलां जशोन्ते इति जश्त्वं षस्य डः द्विड्ढ्वे द्विषे द्विष्वहे द्विष्महे ॥ दुह
प्रपूरणे ॥ पूर्ववदपित्त्ववचनेन कुत्वे अपवादो गुणः दादेर्धातोर्घः इति हस्य घः झषस्त
थोर्धोऽधः ॥ झषन्तस्योत्तथोः स्थाने धकारादेशो भवति अधः दधाति धातोर्वर्जयि
त्वा जश्त्वं चस्य घः दोग्धि इत्याः दुग्धः दुहंति ॥ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः धातोरवयव
वस्य एकाचो झषन्तः बशः स्थाने भष् आदेशो भवति झलि सकारे धशब्दे च
परतः परान्तस्येति सम्बन्धः चत्वेन घस्य कः इकोरिति षत्वम् धोक्षि दुग्धः दुग्धे

सु॰
पा॰
५१
91

दुह्वः दुह्मः दुग्धे दुहाते दुहते धुक्षे दुहाथे धुग्ध्वे दुहे दुह्वहे दुह्महे दिह उपचये देग्धि
दिग्धः दिहन्ति धेक्षि दिग्धः दिग्ध देह्मि दिह्वः दिह्मः संदिग्धे संदिहाते इत्यादि नेर्गद
नदपतपदघुमास्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति।
देग्धिदेग्धिषु च इत्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तान्नेर्नकारस्य णकारादेशो भ
वति गदादिषु परतः प्रणिदेग्धि लिह आस्वादने लघूपधगुणः हो ढः
इति ढत्वं झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वम् ष्टुत्वम् ढो ढे लोप इति ढलोपः लेढि ढ्रलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति दीर्घः लीढः लिहन्ति लेक्षि षढोः कः स लीढः लीढ लेह्मि
लिह्वः लिह्मः लीढे लिहाते लिहते लिक्षे लिहाथे लीढ्वे लिहे लिह्वहे लिह्महे च
क्षिङ् व्यक्तायां वाचि इकारः चक्षिङः ख्याञिति विशेषणार्थः स्कोः संयोगाद्योरं
ते च धातोरन्ते पदस्यान्ते च यः संयोगः झलि परतः तदाद्योः ककारसकारयोर्लो
पो भवति कलोपः ष्टुत्वम् आचष्टे आचक्षाते आचक्षते षढोः कः से इति कत्वम्।
इण्कोः इति षत्वम् आचक्षे आचक्षाथे कलोपः ष्टुत्वं जश्त्वादि झलां जश् झशि आ
चड्ढ्वे आचक्षे आचक्ष्वहे आचक्ष्महे॥ ईर गतौ सम्पूर्वः अचो रहाभ्या

डं॰

मिति द्विर्भावः समीर्ते समीराते समीरते समीर्षे इत्यादि ईढ स्तुतौ ष्टुत्ववर्त्या।

ध्वंएवंपरयोःस्वकारः ईढे ईड्डते ईडते ईड्वास्मे इत्यभवर्तमाने ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥
ईडजन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य वा इडागमो भवति ईडिध्वे ईड्ध्वे ईडज-
नोर्ध्वे चेति इडागमः ईडिध्वे ईडे ईड्वहे ईड्महे ईश ऐश्वर्ये ब्रश्चभ्रस्जेति षत्वम् ष्टु-
त्वम् ईष्टे ईशाते ईशते ॥ ईशःसे ईशस्वरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो
भवति ईशिषे ईशाथे षत्वष्टुत्वजश्त्वानि ईड्ढे ईशे ईश्वहे ईश्महे आस उपवेश-
ने आस्ते आसाते आसते आस्से आसाथे ॥ धि च ॥ धकारादौ प्रत्यये परतः सका-
रस्य लोपो भवति आध्वे आसे आस्वहे आस्महे ॥ आङः शासु इच्छायां आशास्ते आशा-
साते आशासते आशास्से आशासाथे आशाध्वे जगत्वे नाथवा आशासे आ-
शासे आशास्वहे आशास्महे ॥ वस आच्छादने वस्ते वसाते वसते वस्से वसाथे व-
ध्वे वसे वस्वहे वस्महे कसि गतिशासनयोः इदितो नुं धातोः इदितो धातोः नुमाग-
मो भवति नश्चापदान्तस्य झलि इत्यनुस्वारः कंस्ते कंसाते कंसते कंस्से कंसाथे
... कंध्वे कंसे कंस्वहे कंस्महे णिसि चुम्बने णो नः इति णस्य
नः नमणामः कंस्महे निंस्ते निंसाते इत्यादि ॥ ... णिंसि निंस्ते ... निंसे निंस्वहे
निंस्महे इत्येतेषां नकारस्योपसर्गात् निमित्तात् ... णकारादेशो भवति प्रणिंस्ते

दे॰ पा॰ ५२

92

प्रणिंस्ते णिनिश्रुड़ो वोष्क्रारिति नत्वं नस्यगः चत्वंम नुमागमः निंक्ष्ते निंजते निंस्ते
निंक्ष्ते शिजि अव्यक्ते शब्दे नकारचत्वानुस्वारसवर्णाः शिंक्ते शिंजाते शिंजते इ-
त्यादि पृची संपर्के संपृक्ते ङित्त्वाद्गुणप्रतिषेधः संपृक्ते संपृचाते संपृचते इत्यादि षू-
ङ् प्राणिगर्भविमोचने शप् लुक् धात्वादेः षः सः सूते अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङ्।
सुवाते सुवते सूषे इत्यादि शीङ् स्वप्ने शप्लुक् ङित्त्वाद्गुणाभावः शीङः सार्व-
धातुके शीङोङ्गस्य गुणो भवति सार्वधातुके परे शेते शयाते आत्मनेपदेष्वनतः शी-
ङि इह आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्य अदादेशः स्यात् शीङो रु-
टो रुडागमो भवति शेरते इकारादेशप्रत्यययोरिति षत्वं शेषे शयाथे शेध्वे शये शेव
हे शेमहे इत्यादि इत्यात्मनेभाषः॥ यु अभिगमने यु मिश्रणामिश्रणयोः ...
नाते जने ष्णु प्रस्नवे ण्णु प्रस्नवेष्वधेयोः ऊर्णाहोरभ्यपि ... पिति सार्वधातुके इत्यप-
पिकृत्य॥ ततो वृद्धिर्लुकि हलि उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति पिति सा-
र्वधातुके हलादौ यौति युतः युवन्ति यौषि युथः युथ यौमि युवः युमः एवं यौति
रौति नौति स्नौति क्ष्णौति स्नाति कौति मौति परस्मैपदिनः ऊर्णुञ् आच्छादने ष्टुञ् स्तु-
तौः ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि॥ ऊर्णोतेर्विभाषा॥ ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पि-

उ॰

तिसार्वधातुके प्रोर्णौति प्रोर्णोति प्रोर्णुतः प्रोर्णुवंति प्रोर्णोषि प्रोर्णौषि प्रोर्णुथः प्रोर्णुथ
प्रोर्णौमि प्रोर्णोमि प्रोर्णुवः प्रोर्णुमः प्रोर्णुते प्रोर्णुवाते प्रोर्णुवते इत्यादि स्तौति
स्तुतः स्तुवंति स्तुवे स्तुवाते स्तुवते अभि ष्टुवः उपसर्गान्सुनोति सुवति स्यति ९
स्योति स्तोभतिस्था सेनयसेधसिचसंजस्वंजाम् उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनो
भ्यादीनां सकारस्य षत्वं प्यन्यादेशो भवति ष्टुत्वम् अभिषौति परिषौति ॥ ब्रुव ईट् ॥
ब्रुव उत्तरस्य हलादेः पित्सार्वधातुकस्यादिरीडागमो भवति गुणः ब्रवीति ॥ क्ङि
ति च ॥ क्ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी प्रतिषिद्ध्येते न भवतः सर्वत्र ब्रूतः उवङादेशः ब्रु
वंति ब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथ ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रू
ध्वे ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे ॥ इण गतौ एति इतः ॥ इको यणचि ॥ इति यणि प्राप्ते इणो
यण् इकयणादेशो भवति अजादौ परतः यन्ति एषि इथः इथ एमि इवः इमः इङ्
अध्ययने नित्यमधिपूर्वः ङित्वाद्गुणाभावः अकः सवर्णे दीर्घः अधीते इयङादे
शः अधीयाते अधीयते अधीषे अधीयाथे अधीध्वे अधीये अधीवहे अधीमहे ॥ इ
क्स्मरणे अधिपूर्वः गुणः यणादेशः अध्येति अधीतः ॥ इणवदिकः ॥ इणव
दावायणादेशः अधियन्ति अध्येषि अधीथः अधीथ अध्येमि अधीवः अधीमः

१

हं॰ पा॰ ५२ 93

वीगतिप्रजनकांत्यसनखादनेषु वेति वीतः वियन्ति याप्रापणे याति यातः यांति
इत्यादि वागतिगंधनयोः वाति वातः वांतीत्यादि भादीप्तौ भाति भातः भांति स्नाशौ-
चे स्नाति श्रापाके श्राति द्राकुत्सितायांगतौ द्राथ प्राणिस्नवः नेर्गदनदेत्यादिना
मूर्धन्यः प्रणिद्राभिः प्रणिद्राति प्साभक्षणे प्साति पारक्षणे पाति रादाने राति लाआ-
दाने लाति दाप्लवने ख्याप्रथने प्रापूरणे मामाने दाति ख्याति प्राति माति मांता-
मांति विदज्ञाने परस्मैपदी ॥ णल । अतुस उस थल अथुस अ णल व म इत्यनुवर्त-
माने ॥ विदो लटो वा ॥ विदज्ञाने इत्यस्मात्परस्य लटः आदेशानां परस्मैपदसंज्ञ-
कानां णलादय आदेशा वा भवंति वेत्ति वित्तः विदंति वेत्सि वित्थः वित्थ वेद्मि विद्वः
विद्मः वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म ॥ [illegible] ॥ समो गम्यृच्छि-
प्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्यः गमि ऋच्छि प्रच्छि स्वरति अर्ति श्रु विदि दृशि
इत्येभ्यः सकर्मकेभ्यः आत्मनेपदं भवति संवित्ते संविदाते संविदते इत्यादि ब्रूञ्
पि ब्रुवः पंचानामादितः आहो ब्रुवः ब्रुवः परस्य लटः परानामादिष्टानां परस्मैपद-
संज्ञकानां पंचैव णलादयः णल अतुस उस थल अथुस इत्येते आदेशा भवंति
तस्मिन्नियोगेन च ब्रुवः आहः आहादेशो भवति आह आहतुः तस्य परत्वादिति ह्र-

उ॰

योः परस्मैपदत्वम् आजगलो गलीत्यपि ज्ञेयं ॥ आहस्थः ॥ आहो हकारस्य थका-
रादेशो भवति झलि परतः । खरि चेति चर्त्वम् आत्थ आहथुरित्यादि । अद भक्षणे ॥
इत्तेन यत्नेकाले लङ् लस्य तिपोस्य आदेशाः अड्गार्ग्यगालवयोरित्यपि ज्ञेयं
अदः सर्वेषां अदेरंगात् उत्तरस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्य अडागमो भवति सर्वेषामा-
चार्याणां मतेन आदत् आत्ताम् आदन् आदः आत्ताम् आत्त आदम् आद्व आ-
म शीङ् स्वप्ने अशेत अशयातां अशेरत अशेथाः अशयाथां अशेध्वम् अशयि
अशेवहि अशेमहि ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् अब्रवी:
अब्रूतम् अब्रूत अब्रवम् अब्रूव अब्रूम इति अथ पंचमी लोडादि विभक्तिः ॥ अत्तु
अत्तात् अत्ताम् अदंतु ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ हु इत्येतस्मात् झलंतेभ्यश्चोत्तरस्य
हेर्धि आदेशो भवति अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त अदानि अदाव अदाम शेताम्
शयातां शेरताम् शेष्व शयाथाम् शेध्वम् शयै शयावहै शयामहै इतःपर इत्येका-
रस्य ऐत्वम् ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूताम् ब्रुवंतु ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूतम् ब्रूत ॥ रषाभ्यां
नो णः समानपदे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम ब्रूताम् ब्रुवातां ब्रुवता-
म् ब्रूष्व ब्रुवाथाम् ब्रूध्वम् ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै इति प्रथमसप्तमीलिः

हं
पा॰
५४
९४

ह्विभक्तिः इतिलिङ्तस्यातिवास्यः श्रयात श्रयाताम् ॥ तस्यपासज्ञात श्रवणोप
सन्यात तस्यपरतः पूर्वपरयोपररूपमेकादेशोभवति श्रयुः श्रयाः तम श्रयातश्र
यो श्रयाव श्रयाम शयीत शयीयाताम् शयीरन् शयीथाम् शयीयाथाम् शयीध्वम् श
यीय शयीवहि शयीमहि ब्रूयात ब्रूयातां ब्रूयुः ब्रूयाः ब्रूयातं ब्रूयात ब्रूयां ब्रूयाव ब्रू
याम ब्रुवीत ब्रुवीयाताम् ब्रुवीरन् ब्रुवीथाः ब्रुवीयाथाम् ब्रुवीध्वम् ब्रुवीय ब्रुवी
ब्रुवीमहि ॥ इति ॥ श्रसतवि ॥ श्रस्ति श्नासोरल्लोपः ॥ श्नप्रत्ययस्यास्तेश्च ङ्क्ङिति
सार्वधातुकेपरे श्रकारलोपोभवति स्तः सन्ति ॥ तासस्त्योर्लोपः ॥ तासेरस्तेश्च स
कारस्य सकारादौ परे लोपोभवति श्रसि स्थः स्थ श्रस्मि स्वः स्मः व्यतिपूर्वः कर्तरि क
र्मव्यतिहारे कर्मणाहुः क्रियावाची व्यतिहारो विनिमयः तस्मिन् कर्मव्यतिहारे कर्म
णाहुः क्रियावाची व्यतिहारो विनिमयः तस्मिन् कर्मव्यतिहारे वर्तमानाद्धातोः श्रा
त्मनेपदं भवति व्यतिस्ते व्यतिसाते व्यतिसते ॥ सात्यस्याधोः ॥ सादित्येतस्य परस्य हेश्च सक
रस्य स्वबत्वादेशोभवति पतिह्नः पतिताम ध्रस्तेश्च हकारादेशोभवति परतः व्यतिहे
व्यतिस्वहे व्यतिःस्महे मृजषमृजशुद्धौ मृजेर्वृद्धिः मृजेरगस्य वृद्धिर्भवति सार्वधातुके
तिपिपरतः इतिवृद्धिः रषरत्वम् ब्रश्चभ्रस्जेति षत्वम् ष्टुत्वम् मार्ष्टि मृष्टः ॥ मृजेर्वि

उं॰

भाषा मृजेरणादौ विभाषा वृद्धिप्रतिषेधविषयः संक्रमः संक्रमे वृद्धिरिष्यत
इति वृद्धिः ॥ मृजति मार्जन्ति मार्ष्टि मृष्टः मृष्टमार्ष्टि मृजन्तः मृजन्तः ॥ वच
भाषणे ॥ चेः ऊरिति ज्ञात्वस्य वक्ति वक्तः वचन्ति इत्यादि किरिस्वप्सु विमोचने
जिष्वप शयने श्वस प्राणने अन च जक्ष भक्षहसनयोः ॥ आर्धधातुकस्येड्व
लादेरित्यधिकृत्य ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके रुदादिभ्यः पंचभ्य उत्तरस्य वलादे
सार्वधातुकस्यादिरिडागमो भवति लकूपरगणः धोरिति रुदितः रुदिति रोदिषी
त्यादि स्वपिति स्वपितः स्वपन्ति श्वसिति श्वसितः श्वसन्ति प्राणिति प्राणितः प्राण
न्ति अनिति अनितत्वकारस्योपसर्गान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति जक्षि
ति जक्षितः जक्षादयः षट् जक्षइत्यादयः षट् धातवो अभ्यस्तसंज्ञा भवन्तीति अ
भ्यस्तत्वात् अभ्यस्तादिति झस्य अद् आदेशः जक्षति जक्षिषि जक्षिथः जक्षिथ जक्षि
मि जक्षिवः जक्षिमः ॥ जागृ निद्राक्षये पंचभ्य इति वचनात् इडन्तादितो
णः जागर्ति जागृतः एवं वक्ष्य अभ्यस्तादित्यदादेशः जाग्रति जागर्षि जागृथः जागृथ
जागर्मि जागृवः जागृमः ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ॥ दरिद्राति ॥ इद्दरिद्रस्य दरिद्राइ
त्यस्य इकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके क्ङिति दरिद्रितः श्नाभ्यस्तयोरातः

१२

ह्रे॰
पा॰
५५
95

श्नाऽऽदन्तस्याभ्यस्तसंज्ञकानां च आकारस्य लोपो भवति क्ङिति अजादौ परे दरिद्रति दरि-
द्राति दरिद्रथः दरिद्रथ दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रमः चकासीम् चकास्ति चका-
स्तः चकासति चकास्मि शासश्च अङ्शिशो शास्मि शासइदङ्हलो ॥ शासस्तपधाया
इकारादेशो भवति अङि हलादौ क्ङिति परे शासिवसिघसीनां चाशास्यादीना
मिकोकुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति शिष्टः शासति शास्सि शिष्ठः शिष्ठ-
थाः शिष्वः शिष्मः वश कान्तौ वष्टि उष्टः उशन्ति षत्वम् ष्टुत्वं च वष्टि ॥ ग्रहिज्या
वयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ ग्रहादीनां धातूनां
ङिति प्रत्यये परतः किति च सम्प्रसारणं भवति संप्रसारणाच्च संप्रसारणादचि
परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति उष्टः उशन्ति वक्षि उष्ठः उष्ठ व-
श्मि उश्वः उश्मः ह्नुङ् अपनयने निह्नुवे निह्नुवाते निह्नुवते ॥ निह्नु-
षे इत्यादि ॥ इति लुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः ॥ अथ जुहोत्यादय उच्य-
न्ते ॥ हु दानादनयोः कर्तरि शप् तथैव लङादयः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ जुहो-
त्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति एकाचो द्वे प्रथमस्य अजादेर्द्वितीयस्य लिटि धा-
तोरनभ्यासस्येत्यधिकृत्य ॥ श्लौ ॥ श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथम-

ॐ॰

स्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः अभ्याससंज्ञो भवति ॥ जुहोः श्लुः ॥ अ
भ्यासस्य कवर्गहकारयोः चवर्गादेशो भवति इति ह्रस्वः ॥ अभ्यासे चर्च ॥ अ
भ्यासे वर्तमानानां झलां चरो भवति चकारात् जशश्चेति जस्य जः पित्त्वगुणः जुहो
ति सार्वधातुकमपित् ङिदिति ङित्वात् क्ङिति चेति गुणः प्रतिषेधः जुहुतः उभे अभ्यस्तं ।
अस्मिन् प्रकरणे ये द्वे विहिते उभे अपि समुदिते ते अभ्यस्तसंज्ञे भवत इति अभ्यस्ताच्चा
त् अदभ्यस्तात् ॥ अभ्यस्तसंज्ञकादंगादुत्तरस्य झकारस्यात् इत्ययमादेशो भवति
इत्यदादेशः जुह्वति ॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ हु इत्येतस्यांगस्य श्नुप्र
त्ययान्तस्य च अनेकाचो असंयोगपूर्वस्य यणादेशो सार्वधातुके परे यणादेशो भवतीति य
णादेशः जुह्वति षत्वम् जुहोषि जुहुथः जुहुथ जुहोमि जुहुवः जुहुमः ञिभी
भये श्लुः श्लौ इति द्विवचनम् ॥ ह्रस्वः ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य अभ्यासे चर्चेति
जश्त्वम् बिभेति इह इति इत्येतस्यांगस्याभ्यस्तस्य भी इत्येतस्य अन्यतरस्या
मिकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः बिभितः बिभीतः एरनेका
चो असंयोगपूर्वस्येति यणादेशः बिभ्यति बिभेषि बिभिथः बिभीथः बिभिथ बि
भीथ बिभेमि बिभिवः बिभीवः बिभिमः बिभीमः ह्रीलज्जायाम् द्विवचनम् ।

रू॰
पा॰
९९
96

कखभभस्थुल्तनच्छारि ॥ हलादिशेषः ॥ अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते शुणः जिह्रे
ति जिह्रीतः इयङादेशोयणादेशः संयोगपूर्वस्येति निषेधान्नास्ति यत एवं भवति जिह्रि
यति जिह्रीषि जिह्रीथः जिह्रीथ जिह्रीमि जिह्रीवः जिह्रीमः डुदाञ् दाने ददाति
श्नाभ्यस्तयोरातः इत्यालोपः चर्त्वं ददतः ददति ददासि दत्थः दत्थ आङो नास्य
विहरणे कर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः आङ्पूर्वो ददातेः अनास्याधिकरणे वर्त्तमानात्
धातोरात्मनेपदं भवति विद्यामाददते आददाते आददते आदत्से इत्यादि अनास्यवि
हरणे इति किम् अंस्यं व्याददाति आस्यसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः व्या
दिकां व्याददाति स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वाच्यम् इह मा भूत् व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गमु
खमिति डुधाञ् धारणपोषणयोः दधाति ॥ दधस्तथोश्च ॥ दध इति कृतद्विर्वचनो
दधातिर्निर्दिश्यते तस्य दधस्य धकारस्थाने भकारादेशो भवति तकारथकारयोः स्ध्वो
श्च परयोः चर्त्वम् धत्तः दधति दधासि धत्थः धत्थ दधे दधाते दधते धत्से
धत्से दधाथे धद्ध्वे दधे दध्वहे दध्महे णिजिर् शौचपोषणयोः विजिर् पृथग्भावे विष्ऌ
व्याप्तौ यमः श्लु द्विवचनम् निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ त्रयाणां निजादीनां गुणो भ
वति अभ्यासस्य श्लौ परे इत्यभ्यासस्य श्लौ परे इत्यभ्यासस्य गुणः ततः पित्त्वगुणः ने

ञ॰

त्वं वत्वं नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनेक्षि नेनिक्थः नेनेक्थ नेनेज्मि नेनि
ज्वः नेनिज्मः वेवेक्ति वेविक्तः वेविजति वेवेष्टि वेविष्टः वेविषति डुभृञ् धार
णपोषणयोः माङ् माने ओहाङ् गतौ ॥ उरत् ॥ ऋकारान्तस्याभ्यासस्य अकारा
देशो भवति इति अत्वम् रपरत्वम् हलादिशेषत्वम् अभ्यासे चर्चेति चत्वम्
भृञामित् ॥ भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्य इकारादेशो भवति इति इत्वम्
बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति बिभर्षि बिभृथः बिभृथ बिभर्मि बिभृवः बिभृमः श्ना
भ्यस्तयोरातः इत्यपि ह्रस्व ॥ ई हल्यघोः ॥ श्ना इत्येतस्य अभ्यस्तानां च घुसंज्ञा
वर्जितानामाकारस्य ईकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परे मिमी
ते मिमाते मिमते जिहीते जिहाते जिहते ओहाक् त्यागे एवं वदेत्वम् जहाति ॥
जहातेश्च जहातेरिकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् हलादौ क्ङिति सार्वधातुके
परे जहितः जहीतः जहति जहासि जहिथः जहीथः जहिथ जहीथ जहा
मि जहिव जहीवः जहिमः जहीमः ऋगतौ पृ पालनपूरणयोः श्लुः द्विर्वचनम् ॥ अर्
तिपिपर्त्योश्च अर्तिपिपर्ति इत्येतयोरभ्यासस्य इकारादेशो भवति श्लौ परत्वं
हलादिशेषः अभ्यासस्यासवर्णे ॥ अभ्यासस्य वर्णो वर्णान्तस्य असवर्णे विपरतः

इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः इत्तीयङ्धातोरेणः रपरत्वम् इयंति क्ङितिचे
तिउणप्रतिषेधः इयतुः इयति ऋ ह्रेमित्यधिकृति गेदवादेशः इकोयणचीति उ
णः इयर्षिइयृथः इयृयइयर्मि इयृवः इयृमः पृपालनपूरणयोः पिपर्ति नरो
ऌपएवेम्य ओष्ठः एवौघम्मा उकारान्म ओष्ठएवः नदंतस्यसतोरंगस्य उकारा
देशोभवति रपरत्वम् हलादिशेषावे धातुके क्ङितिपरतः वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः ।
पिपूर्तः पिप्रति पिपर्षि पिप्रथः पिप्रथ ॥ पिपर्मिमस्यान्निमित्ताउत्तरस्यणोपदे
शस्य धातोः नकारस्य णकारादेशो भवति मा माने अस्मामाने पिपारिणात् परिणा
हिताहापरिणाह्यते परिणाह्येते आत्मनेपदे परिणाह्यताम् परिणाह्येताम् परिणा
ह्यतामित्यादि उभयपदी लिङ् दीव्येत दीव्येताम् दीव्युः नह्येत नह्येताम् नह्युः
आत्मनेपदे अन्व्ह्येते अन्व्ह्येयाताम् अन्व्हेरन् इत्यादि उभयपदी रंजेरागे ङित्वात् ।
अनिदितां हल उपधाया इति अनुनासिकलोपः रज्यति रज्यते शप आक्रोशे शप्यति
शप्यते पद गतौ पद्यते अपद्यते विपद्यते संपद्यते विद सत्तायां विद्यते बुध अवगमने
बुध्यते बुधमनहारेयधेन नृरुधकामअनुरुध्यते मन ज्ञाने मन्यते युज समा
धौ युज्यते सृज विसर्गे सृज्यते लि अल्पीभावे लिश्यते अनुधातोः अनुधातेतः ।

रधोकर्मकादृश्यावेवसकर्मकात् रधेः श्यन्प्रत्ययोभवति रधो हिंसायां
रध्यति अन्यत्र रध्नोति व्यध ताडने ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि विचतिवृश्च
तिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ ग्रहादीनां धातूनां ङिति प्रत्यये परतः शाका
राकिति च संप्रसारणं भवति संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वम् विध्यति पुष्य पु
ष्टौ पुष्यति शुष शोषे शुष्यति तुष प्रीतौ तुष्यति दुष वैकृते दुष्यति श्लिष आ
लिंगने श्लिष्यति शक विभाषा तो मर्षणे वर्त्तते अन्यत्र शक्तः शक्नोति स्विद गा
त्रप्रस्रवणे स्विद्यते क्रुध कोपे क्रुध्यति क्षुध बुभुक्षायां क्षुध्यति शुध शौचे शु
ध्यति तृप प्रीतौ तृप्यति दृप हर्षमोहनयो दृप्यति षिध संराद्धौ सिध्यति राध
हिंसा राध्नोः राध्यति णश अदर्शने नश्यति मुह वैचित्ये मुह्यति द्रुह जिघांसा
याम् द्रुह्यति ष्णुह उद्गिरणे स्नुह्यति स्नुह्यति ष्णिह प्रीतौ स्निह्यति शमु तमु शा
मेत्त सर्वं कान्तो रम उपशमे शमामष्टानां दीर्घ श्यनि शमादीनामष्टानां दीर्घो
भवति श्यनि परे शाम्यति ताम्यति श्राम्यति भ्राम्यति क्षाम्यति क्लामति माद्यति
असु क्षेपणे अस्यति उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमित्यात्मनेपदे विकल्पेन
पर्यस्यति पर्यस्यते यसु प्रयत्ने यस्यो अनुपसर्गात् यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भव

रू॰
पा॰
५८

98

त्निपत्नेऽस्य यसति यस्यति दसु चलने दसु उपक्षये च दस्यति वसु स्तंभने व
स्यति पुस विभागे पुस्यति व्युष दाहे व्युष्यति विस प्रेरणे विस्यति उस हृषणे
उस्यति वुस उपसर्गे वुस्यति मसी परिणामे मस्यति लुट विलोडने लुट्यति स
मवेडने मस्यति नच म प्रज्ञायते तमस्यति भृशु भ्रंशु अधःपतने भृश्यति भ्रंश
दन्त्यामित्यनुनासिकलोपः भ्रश्यति वृश वरणे वृश्यति कृश तनूकरणे कृश्यति
ञितृषा पिपासायां तृष्यति हृष तुष्टौ हृष्यति रुष रोषे रुष्यति डिप क्षेपणे डि
प्यति कुप क्रोधे गुप व्याकुलत्वे युप रुप लुप विमोहने लुभ गार्द्ध्ये क्षुभ संचल
ने णभ तुभ हिंसायां क्लिदू आर्द्रीभावे कुप्यति गुप्यति युप्यति रुप्यति लुप्यति लु
भ्यति क्षुभ्यति नभ्यति तुभ्यति क्लिद्यति ञिमिदा स्नेहने ॥ मिदेर्गुणः
मिदेर्गस्य गुणो भवति श्यनि परे मेद्यति ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः क्ष्विद्यति
ऋधु वृद्धौ गृधु अभिकांक्षायां ऋध्यति गृध्यति दिवादयः श्यन्विकरणाः समाप्ताः ॥
अन्तर्गणाश्चावस्वादयः षीङ् पर्यन्ताः ओदितः स्वादयो वृत्पर्यन्ताः इति ताश्च
लाः षूङीङो अनुचलने अस्यानवस्थाने हयो येह्णाम ला ग्लानौ क्रमुपर ॐ
विलेपे असीत इजने उच्छ्वसने लषकान्तो वा ज्ञाम लाशति वा यन ज्ञाम

तेत्रशाते स्नायते त्रास्यति भ्रामति क्रामति क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घत्वम् क्ला
म्यति क्लामति ष्ठिवुक्लम्वाचमां ष्ठिवीतिदीर्घत्वम् त्रस्यति त्रसति त्रुट्यति त्रुट:
श्यन भावे त्वलादिभ्यश्च: लष्यति लषति अथ स्वादय उच्यन्ते षुञ् अभिषवे
सर्वं वलडारस्य: ष्णिप्राये ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ षुञ् अभिषवे इत्येवमादिभ्यो
धातुभ्यो श्नुप्रत्ययो भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः सार्वधातुकमपि
दिति ङिद्वाद्गुणाभावः पित्तुविकरणस्य सार्वधातुकार्धधातुकयो:
गुणः सुनोति सुनुतः उश्नुवोः सार्वधातुके यणादेशः सुन्वन्ति सुनोषि सुनुथः
सुनुथ सुनोमि सुनुश्च प्रत्ययः संयोगपूर्वो वा विति प्रसक्तस्य लोपश्चान्यतरस्यां
म्वोः ॥ योयमुकारः असंयोगपूर्वः तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति
मकारवकारादौ प्रत्यये परे सुन्वः सुनुवः सुम्मः सुनुमः सुनुते सुन्वाते सुन्व-
ते मिञ् क्षेपे इत्यादि मिञ् बंधने मिनोति मिनुतः मिन्वंति मिनुते मिन्वाते मि-
न्वते चिञ् चये चिनोति चिनुतः चिन्वंति चिनुते चिन्वाते चिन्वते इत्यादि उ-
भयपदे लङ् असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् असुनोः असुनुतम् असुनुत
असुनवम् असुनव असुन्व असुनुम असुनम ॥ परस्मै ॥ आप्लृ व्याप्तौ

ऋं॰ पा॰ ५५ 99

व्याश्नुवत व्याश्नुथाः व्याश्नुवाथाम् व्याश्नुध्वम् व्याश्नुवि व्याश्नुवहि व्याश्नुमहि
प्रचिनोतु प्रचिनुताम् प्रचिन्वन् प्रचिनोः प्रचिनुतम् प्रचिनुत प्रचिनवं
प्रचिन्व प्रचिनुव प्रचिन्म प्रचिनुम प्रचिनुत प्रचिन्वातां प्रचिनुथाः प्रचिन्वाथा :
प्रचिनुध्वं प्रचिन्वि प्रचिन्वहि प्रचिनुवहि प्रचिन्महि प्रचिनुमहि प्रभिषवेः ।
उपसर्गात् सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्जां
उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनोत्यादीनां सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवतीति ष
कारः प्रभिषुनोतु प्रभिषुणुतात् प्रभिषुणुताम् प्रभिष्ववेतु ननस्य णत्वा:
यारसंयोग एवात् धातुसकारः प्रसंयोगादेवं: तदन्तात्प्रत्ययाद्वस्य हेर्लभ
वति प्रभिषुणु प्रभिषुणुतात् प्रभिषुणुताम् प्रभिषुणुतात् प्रभिषुणवानि
प्रभिषुणवाव प्रभिषुणवाम परस्मै व्यश्नुतां व्यश्नुवाताम् व्यश्नुव व्यश्नुवा
थाम् व्यश्नुध्वं व्यश्नुवै व्यश्नुवावहै व्यश्नुवामहै आत्मनेनिम एवं: स्तोः श्चुना
श्चुरिति षत्वम् निः शान्ते निः श्नुनतात् निष्ठिवतुनाम् निष्ठिवनेतु निष्ठिवनि
ष्ठिवनतात् निष्ठिवनतम् निष्ठिवतु निष्ठिवनवा निष्ठिविनिष्ठि निष्ठिवनावनि ऊ.
ष्ठिवन वामपरस्मै अथात्मनेपदं निष्ठिवनतम् निष्ठिवन्ताम् निष्ठिवंताम् निः

निश्चिनुष्व निश्चिन्वाथाम् निश्चिनुध्वम् निश्चिनवै निश्चिनवावहै निश्चिनवा
महै उभयपदे लिङ् सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः सुनुयाद् इत्यादि परस्मै
अश्नुवीत अश्नुवीयाताम् अश्नुवीरन् एवमश्नुवीयाद् इत्यादि अश्नुवि आत्मने
नश्चिनुयात् निश्चिनुयाताम् निश्चिनुयुः एवं निश्चिन्वीत निश्चिन्वीयाताम्।
निश्चिन्वीरन्नित्यादि उभयपदी लिंग स्तृञ् आच्छादने स्तृणोति स्तृणुते स्तृणो
ति स्तृणुते धूञ् कम्पने धुनोति धुनुते धुनाति विभाषतः दुङ् उपतापे दुनो॰
ति हिगतौ हिनुमीरेडूति णत्वम् प्रहिणोति प्री प्रीतौ प्रीणोति स्पृ प्रीतिपाल
नयोः स्पृणोति आप्लृ व्याप्तौ आप्नोति अप्नुवः आप्नोति शक्लृ शक्तौ शक्नोति
असंयोगपूर्वस्येति निषेधाद्यणभावः नवङस्तेभ्यः आप्नुवन्ति शक्नुतः श
क्नुवन्ति ष्टुञ् आवरणे ष्टवास्य चेति स्नुः स्नुभावस्य स्पृणोति स्पृणुतः स्पृणुवं॰
ति समो गंमृच्छि एष्वेतेभ्य आत्मनेपदं संस्पृणुते संस्पृणुवते संस्पृणुते राध साध
संसिद्धौ राध्नोति साध्नोति अशू व्याप्तौ अश्नुते अश्नुवाते अश्नुवाते अश्नुवते
ष्टिघ अवस्कन्दने ष्टिघ्नुते तिक तिग च तिक्नोति तिग्नोति षिघ प्रागल्भ्ये
धृष्णोति दम्भु दम्भे अनिदितामित्यनुनासिकलोपः दभ्नोति दधृष्णोति

श्नुविकरणाः स्वादयः समाप्ताः ॥ अत व्याप्तौ भ्वादिः अतोन्यतरस्याम् अ
तः अन्यतरस्यां अ भवति अतोति अवति ततत्वरुत्सतत्वकारणं इति भ्वादि
तत्वकारणे ततो विकल्पेनश्नुः ततोंतिततति ॥ अथ तुदादयउच्यंते ॥ १
तुदादिभ्यः शः एवं वृह्लादयः तुद व्यथने इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः अप्रत्ययो
भवति शपोपवादः ङित्वाद्गुणाभावः तुदति तुदतः तुदंति एवं तुदसोन्यादि ।
नुद प्रेरणे नुदति नुदते दिश अतिसर्जने उपदिशति उपदिशते भ्रस्ज पाके ग्र
हिज्यादि संप्रसारणं गलोजपशीतिसलोपः श्चुत्वं स्वजः भृज्जति भृज्जते वि
पयेरणो क्षिपति क्षिपते स्वरितेतः विभाषिताः जुषी प्रीतिसेवनयोः जुषति ओ
विजी भयचलनयोः विजते ओलस्जी व्रीडे लज्जते अन्तरालातः ओव्रश्चू छेदने
वहसंभवे ग्रहिज्यादिसंप्रसारणम् वृश्चति विचति तव्वितज्वेशादितोनुधाः
तो रिति नुमागमः तम्चति मिव्वतङ्क्तो शेमिश्चति तिव्वसवरणे विचति ऋव
स्वनेति तृकातत्त्मगेत्त्वभावि मोहनेबहुवा ऊनोहिंसाना नावेशि चतिन ऊति त्व
भवति ऋह्वति त्तृपतृत्पत्तृसौतृपति अनिचितामितम्गुनासिकलोपः शत्
न्यादीनां वक्ष्यमाणमिति तृप्म तृम्पति दृभ दृम्फति लोगेगुफ्गुन्फ ग्रन्थने उम

नर्भे पूरणे उभ उम्भ शुभ शुम्भ शोभार्थे हृफति हृम्फति शुफति शुम्फति नभति नम्भति ।
शुभति शुम्भति दृभी ग्रन्थे दृभति विध विधाने विधति नृत गवने नृतति ।
षुण प्रेरणे षुणति मृण हिंसायाम् मृणति तुण कौटिल्ये तुणति पुण कर्मणि
शुभे च पुणति मुण प्रतिज्ञाने मुणति कुण शब्दोपकरणयोः कुणति शुन ग
तौ शुनति द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु द्रुणति घुण घूर्ण भ्रमणे घुणति घूर्णति
षुर ऐश्वर्ये सुरति कुर शब्दे कुरति क्षुर विलेखने क्षुरति खुरति ख
रं विछने खुरति घुर भीमार्थशब्दयोः घुरति पुर अग्रगमने पुरति इषु इच्छा
यां इषुगमियमां छ इति छत्वं तुक इच्छति मिष स्पर्धायाम् मिषति चिल वि
लसने चिलति विल संवरणे विलति किल श्वैत्यक्रीडनयोः इलति मिल श्ले
षणे मिलति मिलति तिल स्नेहने तिलति लिख अक्षरविन्यासे लिखति
कुट कौटिल्ये कुटति पुट संश्लेषणे पुटति कुच संकोचने कुचति छुर छेद
ने छुरति स्फुट विकसने स्फुटति त्रुट छेदने त्रुटति तुट कलहकर्मणि तुट
ति जुड संवरणे जुडति जुड बन्धने जुडति नट संश्लेषणे नटति लुटति कृड घ
नत्वे कृडति कुड बाल्ये कुडति घुड प्रतिघाते घुडति तुड तोडने तुडति थु

हे॰
पा॰
१२
101

इभुडसंवरणे भुडति भुडति स्फुरस्फुरणे स्फुरति स्फलस्फुलचलने स्फलति
स्फुलति परस्मैपदिनः गतेत्तृयमे प्रवरते प्रत्ययान्तेन नवङ्नसनो भवति
पूविघ्ननेभवति पथपथगतौ गत्यर्गे पथति भ्रमतिमुख्येयंयोः अभवति उङ्शब्दे उ
वते ह्वृङ्प्राणत्यागे ह्वृङ्व्यायामे ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ म्रियतेर्धातोर्लु
ङ्लिङोर्विषयात् शिङाधि नस्यात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति इयङ्गूडीङ् अ
न्तरन्त्यापि प्राप्य विङ्मयत्लिङ्च अकारान्तस्यागमस्य विङ् इयमादेशो भव
ति गाथगितिस्यतयोः लिङियकारागमे सर्वधातुके परे म्रियते म्रियते अपगतो
अपति पूर्वपाणत्यागे म्रियते ति निवासगत्योः क्षियति परस्मैभवति उपसर्गा
त्सुनोति स्वपति स्यति स्यति स्तौति स्तोभति स्यान्नयस्य धसेधस च सञ्ज स्वञ्जाम् ।
उपसर्गस्यान्निमित्ताउत्तरस्य सुनोत्यादीनां सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति अ
भिषुवति परिषुवति त्ववितेपे गृणिगरणे ॥ जात इर्द्धातोः ॥ ऋकारान्तस्या
गस्य धातोः इकारादेशो भवति रपरत्वं च किरति गिरति ॥ अवाद्गः ॥ अवपू
र्वाद्गिरतेरात्मनेपदं भवति अवगिरते कृपेरोलः ॥ योयङि इति च वर्तमाने
अचिविभाषा ॥ गृसगो प्रत्यये परः गिरतेर्विभाषा लकारादेशो भवति गिर

डो॰

निगिलति ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥ संपूर्वोद्गिरतेः प्रतिज्ञानेर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं
भवति प्रतिज्ञा पणमभ्युपगमः प्रतिश्रवः अंगीकरणमिति यावत् शतं संगिरते नि
त्यं शब्दं संगिरते परस्मैपदिनः धृङ् आदरे आद्रियते धृङ् अनवस्थाने आद्रियते।
प्रच्छ ज्ञीप्सायां पृच्छति आङि नुप्रच्छ्योरिति विवक्षायामात्मनेपदं आपृच्छते गु
जविसर्गे सृज अभि सृजति सृजोऽस्त्रौ फलं जभ शीति जभ्रमस्वरः प्रभुत्वेन रुस्वथाः
सृजति रुजो भंगे रुजति भुज कौटिल्ये भुजति कपस्थ शंकापति स्पृश ग्रासे स्पृशे स्पृ
शति विश प्रवेशने विशति नेर्विश इत्यात्मनेपदं भवति निविशते उशल्लमाते।
णो ॥ शेमुचादीनां ॥ शेअत्यये परस्मै चादीनामंगानां नुमागमो भवति न स्वा
पदात्तस्य फलं त्वनुस्वारः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः मुंचति मुंचतः मुंचति प
वं मुंचावहे मुंचते इत्यादि उभयपदी लङ् अतुदत् अतुदताम् अतुदन् इत्या।
दि परस्मै मृङ् प्राणत्यागे अम्रियत अम्रियेतां अम्रियंतामित्यादि अमुंचत अ
मुंचताम् अमुंचन् एवं मुंचावहि उभयपदे लोट् तुदतु तुदतात् तुदताम् तु
दन्त्वित्यादि म्रियताम् म्रियेताम् म्रियंताम् इत्यादि मुंचतु मुंचतात् मुंचता
मुंचाहि इत्यादि उभयपदे लिङ् तुदेत् तुदेतां तुदेयुः इत्यादि परस्मै म्रियेत।

रु॰
पा॰
१०२
102

म्रियेताम् म्रियेरन् इत्यादि आत्मने चेत संचेताम् संचेयुः एवं संचेतं॰
चेमहि लस्तुडेस्तने लंपति लंपते विद्लृ लाभे विंदति विंदते लिप उपदेहे लिं॰
पति लिंपते षिचिर् क्षरणे सिंचति सिंचते कृतेङ्छेदने कृंतति खिद परितापे॰
खिंदति पिश अवयवे पिंशति अंतर्गणः कुडादयो यावत् कुङ् शब्दे इति तु॰
दादयो वृत्यर्यंताः ॥ इति श विकरणास्तुदादयः समाप्ताः ॥ अथ रुधादय॰
उच्यंते ॥ रुधिर् आवरणे एयवत् लडादयः शपि प्राप्ते रुधादिभ्यः श्नम् ॥ रु॰
धिर् आवरणे इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति झषस्तथोर्धोधः ॥ झ॰
ष उत्तरयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति दधातिं वर्जयित्वा ॥ इति धत्वम् ॥॰
झलां जश् झशि इति जश्त्वम् अट्कुप्वाङ्नुम् इति णत्वम् रुणद्धि ॥ श्नसोरल्लोपः ॥॰
श्नस्य अस्तेश्च अकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति च परतः इत्यकारलोपः
अनुस्वार परसवर्णौ ॥ ययोपरसवर्णः ॥ हल उत्तरस्य झलः सवर्णे च परतः
लोपो भवत्यन्यतरस्यां एवं न्यामिडम इति णत्वाभावः रुंधः रुंधंति रुणत्सि रुंत्थो बा॰
ध इति झलां जश् झलां जश् झशि इति जश्त्वम् तस्य चर्त्वम् रुणत्सि रुंधः रुंध रु॰
णध्मि रुंध्वः रुंध्मः रुंधे रुंधाते रुंधते रुंत्से रुंधाथे रुंद्ध्वे रुंधे रुंध्वहे रुंध्महे॰

रु॰

भिदिर् विदारणे भिनत्ति भिन्तः भिंदंति भिनत्सि भित्थः भित्थ भिनद्मि भिंद्वः भि
द्मः भिंते भिंदाते भिंदते भिंत्से भिंदाथे भिंध्वे भिंदे भिंद्वहे
भिंद्महे छिदिर् द्वैधीकरणे छिनत्ति छिंतः छिंदंति छिंते छिंदाते छिंदते रिचि
र् विरेचने चाः नारिति नात्व रिणक्ति रिंक्तः रिंचंति रिंक्ते रिंचाते रिंचते विरिंक्ते विरिं
चाते विरिंचते विजिर् पृथग्भावे विनक्ति विंक्तः विंजंति विंक्ते विंजाते विंजते
क्षुदिर् संपेषणे क्षुणत्ति क्षुंतः क्षुंदंति क्षुंते क्षुंदाते क्षुंदते युजिर् योगे युन
क्ति युंक्तः युंजंति युंक्ते युंजाते युंजते प्रोपाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदं प्रयुंक्ते उप
युंक्ते उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः छृणत्ति छृंतः छृंदंति छृणत्सि छृंते छृंदाते छृंद
ते उतृदिर् हिंसानादरयोः तृणत्ति तृंतः तृंदंति तृंते तृंदाते तृंदते उभयतो
भाषाः कृती वेष्टने कृणत्ति कृंतः कृंतंति ञिइंधी दीप्तौ इंधे इंधाते इंधते विद
विचारणे विंत्ते विंदाते विंदते विंत्से विंदाते विंदते शिष्ळ विशेषणे
विंद्वः शिनष्टि शिंष्टः शिंषंति षढोः कः सि इति कः शिनक्षि शिंष्ठः
ष्ठः शिंष्ठ शिनष्मि शिंष्वः शिंष्मः पिष्ळ संचूर्णने पिनष्टि पिंष्टः पिं
षंति पिनक्षि भंजो आमर्दने चाः नारिति नात्वम् चर्त्वं श्नान्नलोपः भनक्ति

२०

रू॰
पो॰
१२
103

इमकारो दृश्यते ततस्तस्य नकारस्य लोपो भवति भनंक्ति भंक्तः भंजति भनक्ति
भभंक्तः भंक्त भुजपालनाभ्यवहारयोः ॥ भुजो नवने ऽग्रनवने ऽर्थे वर्त्तमानादात्मने
पदं भवति इत्यात्मनेपदं भवति इत्यात्मनेपदं चोक्तरिति ज्ञातव्यम् एवरिचेति चार्त्वम्
भुंक्ते भुंजाते भुंजते भुंक्षे भुंजाथे भुंग्ध्वे भुंजे भुंज्वहे भुंज्महे निहर्वेः ऽभयपदेष्विलङ्
न्यरुणत् न्यरुन्ध्याम् न्यरुंधाम् न्यरुन्धन् जश्त्वे कृते ॥ रुद्धापात्ताः धकारस्येति
पिपरतः वा रुन्भवति न्यरुणाः न्यरुणात् न्यरुंधाम् न्यरुंधन् न्यरुणाधिम् न्यरुन्ध्वं न्यरु
रुंधुपरस्मै प्रभुंक्त प्रभुंजताम् प्रभुंजत प्रभुंक्ताः प्रभुंजाथाम् प्रभुंग्ध्वम् प्रभुंजि
प्रभुंज्वहि प्रभुंज्महि प्रयुनक् प्रयुंक्ताम् प्रयुंजन् प्रयुनक् प्रयुंक्तम् प्रयुंक्त
प्रयुनजम् प्रयुंज्व प्रयुंज्म न्ययुंक्त न्ययुंजताम् न्ययुंजत न्ययुंक्ताम् न्ययुंजाथा
म् युंग्ध्वम् न्ययुंजि न्ययुंज्वहि न्ययुंज्महि ॥ उभयपदे लोङ्च रुणद्धु रुंधाद्वा रुंधां
रुंधन्तु रुन्ध्योर्हेर्धिः ॥ रुंधि रुंधाद्वा रुंधं रुंध रुंधानि रुणधाव रुणधाम परस्मै भुंक्तां
भुंजाताम् भुंजताम् भुंक्ष्व भुंजाथां भुंग्ध्वम् भुनजै भुनजावहै भुनजामहै युनक्तु यु
नक्ताद्वा युनक्तम् युंजन्तु युंग्धि युंक्ताद्वा युंक्तम् युक्त युन युनजानि युनजाव युन
जाम वियुंक्ताम् वियुंजताम् वियुंजताम् वियुंक्ष्व वियुंजाथाम् वियुंग्ध्वम् वियुन

श्री.

जे विधुनज्वावहे विधुनज्मामहे उभयपदेलिंगकंधातु रुंध्यतां रुंध्यः इत्यादिपरस्मै
आत्मने भुंजीत भुंजीयातां भुंजरन् इत्यादि ॥ भुंज्यात् भुंज्यातां भुंज्याः इत्यादि
अभिभुंजीत अभिभुंजीयाताम् अभिभुंजीरन् इत्यादिएवमभिभुंजीमहीति तृह
तृहि हिंसि हिंसायां तृणहइम् तृणन्न इत्यस्यागमस्य इम् इत्ययमादेशो भवति हः
लादौ पिति सार्वधातुके परतः होढ इति ढत्वम् ष्टुत्वम् ढोढलोपः आड्गुणः तृणे
ढि तृंढः तृंहंति तृहंति तृणेक्षि तृंढः तृढात् तृणेह्मि तृंह्वः तृंह्मः हिंसि हिंसायाम्
इदितो नुं धातोरिति नुम् श्नान्नलोप इति नलोपः हिनस्ति हिंस्तः हिंसंति हिनस्सि
हिंस्थः हिंस्थ हिनस्मि हिंस्वः हिंस्मः अंजू व्यक्ति म्रक्षणगतिषु अनक्ति अंक्तः अं
जंति अनक्षि तनच् संकोचने तनक्ति तंक्तः तंचंति वृजी वर्जने वृणक्ति वृंक्तः वृंजं
ति वृणक्षि पृची संपर्के पृणक्ति पृंक्तः पृंचंति पृणक्षि ॥ श्नंविकरणा रुधादयः
समाप्ताः ॥ अथ तनादय उविकरणा उच्यंते ॥ तनुविस्तारे एवंवल्लदादयः शी
विभाषे ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनुविस्तारे इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उ प्रत्ययो
भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः पित्सु गुणः तनोति तनुतः तन्वंति अपाप
वादः आर्धधातुके शेषः तिङ्शित्स्त्रप्रत्ययः वर्जयित्वा अन्यः प्रत्ययः शिष्टः स

२१

रू॰ पा॰ २॰४ 104

आर्द्धधातुकसंज्ञा भवति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः तनोषि तनुथः तनुथ
तनोमि तनवः तनुमः लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरिति पक्षे उकारलोपः तन्वः तन्मः
तन्वते तन्वाते तनुषे तन्वाथे तनुध्वे तन्वे तन्वहे तन्महे षणु दाने सनोति सनु
तः सन्वंति क्षणु हिंसायां क्षणोति क्षणुतः क्षण्वंति ऋणु गतौ अर्णोति ऋणुतः
ऋण्वंति तृणु अदने तर्णोति तृणुतः तृण्वंति घृणु दीप्तौ घर्णोति घृणुतः घृ
ण्वंति वनु याचने वनुते वन्वाते वन्वते मनु अवबोधने मनुते मन्वाते मन्व
ते मनुषे मन्वाथे मनुध्वे मन्वे मन्वहे मनुमहे मन्महे मनुमहे अतने डुकृञ्
करणे धातोर्गुणः तरपरतः इति परत्वम् ततो विकरणस्यापि गुणः ॥
अत उत्सार्वधातुके ॥ उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य उकारादेशो भवति
सार्वधातुके क्ङिति परे करोति कुरुतः यणादेशः अचो रहाभ्यां द्वे न कुरुच्छुरा
म् रेफहकारान्तस्य भस्य कुर् छुर् इत्येतयोश्च द्वे न भवतः कुर्वंति करोषि कुरु
थः कुरुथ करोमि ॥ नित्यं करोतेः ॥ करोतेर्नित्यमुकारस्य वकारमकारादौ
प्रत्यये ॥ परतः लोपो भवति कुर्वः कुर्मः कुरुते कुर्वाते कुर्वते कुरुषे कुर्वा
थे कुरुध्वे कुर्वे कुर्वहे कुर्महे ॥ अनुपराभ्यां कृञः कर्त्रभिप्राये गंधनादिषु

डं॰

च करोतेरात्मनेपदं विहितं तस्यापवादः अनुपराभ्यामित्येवं एवानुकरोतेः परस्मैपदं भ
वति अनुकरोति पराकरोति धिवि प्रीणनार्थः कृवि हिंसाकरणयोश्च इदितो नुं
धातोरित्यागमे कृते धिन्विकृण्व्योरच्च धिन्विकृण्व्योः धान्वोः उप्रत्ययो भवति अ
कारश्चान्तादेशः अतो लोपः इत्यकारलोपः तस्य स्थानिवत्त्वाद्धातोर्गुणाभावः
पित्त्वविकरणस्य गुणः धिनोति कृणोति उभयपदे लङि समतनोत् समतनुतां ।
समतन्वन् समतनोः समतनुतम् समतनुत समतनवम् समतन्व समतनु
व समतन्म समतनुत परस्मै अमनुत अमन्वाताम् अमन्वत अमनुथाः अमन्वा
थाम् अमनुध्वं अमन्वि अमन्वहि अमनुवहि अमन्महि अमनुमहि आत्मने ।
सं एवं सः सहसः एवं इत्यनुमाने संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे संपरि उप इत्येभ्यो भू
षणार्थे करोतौ परतः संकात्सुडेवो भवति अनभ्यासव्यवायेपि अड्व्यवायेपि सं का
त्सुडेवो भवति समस्करोत् समस्कुरुताम् समस्कुर्वन् समस्करोः समस्कुरुतं
समस्कुरुत समस्करवम् समस्कुर्व समस्कुर्म समस्कुरुत समस्कुर्वाताम् समस्कु
र्वत समस्कुरुथाः समस्कुर्वाथाम् समस्कुरुध्वम् समस्कुर्वि समस्कुर्वहि समस्कु
र्महि उभयपदी लोट्च वितनोतु वितनुताद्वा वितनुताम् वितन्वन्तु वितनु वि

२२

तं॰
पा॰
१०५
105

तनुताद्वा वितनुताम् वितनुत वितनवानि वितनवाव वितनवाम परस्मै मनु॰
ताम्मन्वाताम् मन्वतम्मन्वष्वमन्वाथाम् मनुध्वम् मनवै मनवावहै मनवाम
हे आत्मने करोति कुरुताद्वा कुरुताम् कुर्वन्तु कुरुत तस्य प्रत्ययः दसंयोगाद्वा
दिति हिलोपः कुरुताद्वा कुरुतताम् कुरुत करवाणि करवाव करवाम कुरुताम्
कुर्वाताम् कुर्वताम् कुरुष्व कुर्वाथाम् कुरुध्वम् करवै करवामहै उभयपदे लिः
ङ्च तनुयात् तनुयाताम् तनुयुरित्यादि परस्मै मन्वीत मन्वीयाताम् मन्वी
रन् ॥ इत्यादि आत्मने ॥ ये च ॥ करोतेः ॥ यकारादौ प्रत्यये परतः नित्यमु
कारलोपो भवति कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः तथा कुर्वीत कुर्वीयाताम् कुर्वीरन्
एवं कुर्वीमहि ॥ तनादयः समाप्ताः ॥ अथ क्र्यादयः आविकरणाः उच्यन्ते ॥
डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इह यवलडादयः श्नापि प्राप्ते ॥ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ डुकृञ्
इत्येवमादिभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्नापोपवा॰
दः ङित्वाद्गुणाभावः क्रीणाति ई हल्यघोः ॥ श्नाइत्येतस्य अभ्यस्तानां च आका
रस्य ईकारादेशो भवति घुवर्जितानां हलि ङिति परतः श्नात्यस्तयोगात इत्य
कारलोपः क्रीणीतः क्रीणन्ति क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः

ॐ

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ परिविअवइत्येतेभ्यः परस्मात् क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ।
परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते परस्मैपदसंभवे वृणीते वृणाते वृणते
वृणीषे वृणाथे वृणीध्वे वृणे वृणीवहे वृणीमहे आत्मने ग्रह उपादाने ग्रहादीनां सं
प्रसारणं ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ग्रह उ
पादाने ज्या वयोहानौ वेञ् वये व्यध ताडने वश कान्तौ विच संभवे ओव्रश्चू छेदने
प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् भ्रस्ज पाके इत्येतेषां धातूनां ङिति प्रत्यये परतः चकारात्किति
च संप्रसारणम् भवति संप्रसारणाच्च संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पूर्वरूपमेकादेशो भवति सर्वत्र गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णन्ति गृह्णासि गृह्णीथः गृह्णी
थ गृह्णामि गृह्णीवः गृह्णीमः गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते गृह्णीषे गृह्णाथे गृह्णीध्वे गृ
ह्णे गृह्णीवहे गृह्णीमहे उभयपदेष्वङ् प्रक्रीणातु प्रक्रीणीताम् प्रक्री
णन्तु प्रक्रीणाः प्रक्रीणीताम् प्रक्रीणीत प्रक्रीणाम प्रक्रीणाव प्रक्रीणीमः
प्रवृणीत प्रवृणाताम् प्रवृणत प्रवृणीथाः प्रवृणाथाम् प्रवृणीध्वम् प्रवृणि
प्रवृणीवहि प्रवृणीमहि आत्मने प्रगृह्णात् प्रगृह्णीताम् प्रगृह्णन् प्रगृह्णाः प्र
गृह्णीतम् प्रगृह्णीत प्रगृह्णाम् प्रगृह्णीव प्रगृह्णीम प्रगृह्णीत प्रगृह्णाताम् प्रगृ

कृ॰
पा॰
१५
106

गृह्णत अगृह्णीथाः अगृह्णाथाम् अगृह्णीध्वम् अगृह्णि अगृह्णीवहि अगृह्णीम-
हि उभयपदे लोट् क्रीणातु क्रीणीताद् क्रीणीताम् क्रीणन्तु क्रीणीहि क्रीणी-
ताद् क्रीणीतम् क्रीणीत क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम परस्मै वृणीतां
वृणाताम् वृणताम् वृणीष्व वृणाथाम् वृणीध्वम् वृणै वृणावहै वृणामहै गृह्णा-
तु गृह्णीताद् गृह्णीताम् गृह्णन्तु ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ हलउत्तरस्य श्न-
स्य शानजादेशो भवति हौ परतः अतोऽतो लेर्लुक् गृहाण गृह्णीताद्
गृह्णीतं गृह्णीत गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम परस्मै उभयपदे लिङ् वृणीयात् वृणी-
वः इत्यादि आत्मने वृणीत वृणीयाताम् वृणीरन् इत्यादि आत्मने गृह्णीयात्
गृह्णीयाताम् गृह्णीयुः एवं गृह्णीमहीत्यादि लिङ् मीञ् मीणाति मीणीतः
मीणन्ति मीञ् हिंसायां मीनाति हिनुमीनाः हिनुमीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्नि-
मित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति प्रमीणाति पूञ् पवने प्वादीनां ह्रस्व
स्वः पूञ् एवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः पुनाति पुनीते लूञ् छेदने लुनाति
लुनीते स्तृञ् आच्छादने स्तृणाति स्तृणीते कॄञ् हिंसायां कृणाति कृणीते वृञ्
वरणे वृणाति वृणीते धूञ् कम्पने धुनाति धुनीते शॄ हिंसायां शृणाति शृणीते

ओ॰

पॄ पालनपूरणयोः पृणाति मॄ हिंसायां मृणाति दृणीते दॄ विदारणे दृणाति
जृणाति दॄ भये दृणाति नॄ नये नृणाति ॠ गतौ ॠणाति गॄ शब्दे गृणाति ज्या व-
योहानौ ग्रहिज्येति संप्रसारणं पूर्वत्वम् हलि दीर्घः प्वादीनां ह्रस्वः जिनाति री गतिरे-
षणयोः रिणाति ली श्लेषणे लीनाति व्री वरणे व्रीणाति व्री तरणे व्रीणाति क्षिष्
हिंसायां क्षिणाति ज्ञा अवबोधने ज्ञाजनोर्जा जानाति संप्रतिभ्यामनाध्या-
ने इत्यात्मनेपदं संजानीते प्रतिजानीते बंध बंधने अनिदितामित्यादिना नु-
लिवलोपः बध्नाति संयवि लोडने अनुनासिकलोपः मथ्नाति श्रंथ ग्रंथ संद-
ते ग्रथ्नाति कुंथ संक्लेशे कुथ्नाति मृद क्षोदे मृद्नाति गुध रोषे गुध्नाति कुष निष्क-
र्षे कुष्णाति उध्रस उञ्छे उध्रस्नाति मुष स्तेये मुष्णाति क्षुभ संचल-
ने क्षुभ्नाति णभ तुभ हिंसायां नभ्नाति क्लिशू विबाधने क्लिश्नाति अश भोजने अ-
श्नाति विस्नाति प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनयोः प्रुष्णाति प्लुष्णाति ग्रह उपादाने ग्र-
हिज्येति संप्रसारणं गृह्णाति गृह्णीते उध्रस उञ्छे उध्रस्नाति मुषस्तेये मुष्णाति वृत्तविभाषि-
ता ॥ श्नाविकरणाः क्र्यादयः समाप्ताः ॥ सर्वेत्तर्वे स्कन्ने स्तुम्भस्यत्वाः अ-
थ ॥ अथाश्चत्वारः सौत्राः स्कम्भ स्तम्भ स्तुम्भ स्कुम्भ तेभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भ

२४

चु॰ पा॰ १०७

107

वति स्तभ्नाति स्कभ्नोति स्कुभ्नाति स्कभ्नोति स्कुनाति स्कुनोति ॥१
अथ चुरादय उच्यंते ॥ चुर स्तेये सत्यापपाशरूप वीणातूलश्लोक सेना लोम
त्वच वर्म वर्ण चूर्ण चुरादिभ्यो णिच् सत्यापादिभ्यः चूर्णपर्यंतेभ्यः श्या दिभ्
श्च णिच् प्रत्ययो भवति चुगंतलघूपधस्य च चुगंतस्यांगस्य लघूपधस्य च सार्वे
धातुकयोः इको गुणो भवति सनाद्यंता धातवः सनादिप्रत्ययांताः शब्दा धातुसंज्ञा
भवंतीति धातुसंज्ञायां ततो लडादयः कर्तरि लडिति लट् तिप् शप् गुणः अया
देशः चोरयति चोरयतः चोरयंतीत्यादि परस्मै अन्यत्र णिचश्च णिजंतादात्मने
पदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले चोरयते चोरयेते चोरयंते इत्यादि आत्मने॰
--- पल रक्षणे पालयति पालयतः पालयंति इत्यादि अर्च पूजायाम् अर्चय॰
तीत्यादि उभयपदी लङ् तथा अचोरयत् अपालयत् अर्चयदित्यादि तथा चोर
यतु अर्चयतु अर्चयतु लोट् तथा चोरयेत् अर्चयेत् अर्चयेतामित्यादि लङ्इदि
सर्वमन्नेयम् चिति स्मृत्याम् इदितो नुं धातोः चिंतयति यत्रि संकोचने यंत्र
यति लल तस्थो नांक्रनयोः ललयति ललेः स्वरितेः करणम् ज्ञापकम् अन्यत्र
चुरादिणिचः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति ललयते ल॰

डो॰

ड उपसेवायां क्रियाफले णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति लालयते लड उपसेवा-
यां जिह्वोन्मथनयोर्लडिरिति पिच्छम् अत उपधाया इति वृद्धिः मितां ह्रस्वः
लडयति त्वम्(?) स्नेहने मेदयति जल अपवारणे जालयति नट अवस्पन्दने नाट-
यति श्रथ प्रतिहर्षे श्राथयति नान्ये मितहेताविति नास्ति ह्रस्वो णिचि मित्त्वं बध
संयमने बाधयति पॄ पूरणे उवोऽसिंतीति वृद्धिः पारयति ऊर्ज बलप्राणनयोः
ऊर्जयति वर्ण प्रेरणे चूर्णयति पंथ प्रक्षेपणे पंथयति षंब संबंधने षंबयति शम्ब
संबंधने शम्बयति सम्ब संबंधने सयति भक्षयति कुट्ट छेदने कुट्टयति कुट्ट छे-
दनेन कुत्सनयोः कुट्टयति लुंठ स्तेये लुंठयति शठ श्वठ असंस्कारगत्योः शाठ-
यति श्वाठयति संह साम प्रयोगे साहयति स्निह स्नेहने स्नेहयति ...संवरणे
...यति आग्रहाने आणयति तड आघाते ताडयति खट्ट भेदने खोडयति खुड
खुडयति ऊडि रक्षायाम् ऊंडयति कडि खंडने कंडयति कुट्ट वमने कुट्टयति
कुत्स आसादनादरयोः कुत्सयति ... चुट संचोदने चोटयति तल
शौचकर्मणि तालयति तलति प्राकरणे तालयति पल रक्षणे पालयति मार
णातोषणनिशामनेषु ॥ कपि चलिः प्रतिज्ञो ...

दु॰
पा॰
१०८

108

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मायी इत्येतेषामंगानामाकारांतानां च पुगागमो भवति
णौ परतः स्थितां कुरुवः मारणे ज्ञापयति मृगान्व्याधः विज्ञपयति गुरुं शिष्यः प्रज्ञा॰
पयति शास्त्रं तत्त्वः नान्ये मितो ऽहेतौ च चह संचलने चहयति रज रज्जायां रज॰
यति मृगविशेषणे रंजयति पचि विस्तरवचने प्रपंचयति तिज निशाने तेज॰
यति प्रत च्छेदने प्रतयति कृत संशब्दने ऋतइद्धातोः उपधायाः ऋकारस्य
इश्चो भवति रपरत्वम् पालि च उपधायां च धातोः ऋपधाहेतौ यौ रेफलकारौ तह॰
त्ययैतयोरुपधाया इको दीर्घो भवति कीर्तयति वर्ध छेदनपूरणयोः वर्धयति॰
हल्ल प्रेरणे पल्लयति पिडि संघाते पिंडयति चित संचेतने चेतयति इल प्रेरणे पल॰
यति पिडि संघाते पिंडयति चित संचेतने चेत इति तेच शाद्गमने रेचनयोः छापयति
तेतंत्र ऊर्द्ध्वधारणे तंत्रयति ते सातिउपभाषणे मंत्रयति ते भर्त्सन तर्जने भ॰
र्त्सयति ते वस्त गंध अर्दने वस्तयते गंधयते लल ईप्सायां श्रम लल्ला लोचने श्रा॰
मयते नान्ये मितः लालयते श्रामयते कृप छेदने त्रोडयते लक्ष आलोचने लक्ष॰
मापने आत्मपदार्थः पुनः पदः लक्षयते कुत्स अवक्षेपणे कुत्सयति ते वञ्चु

उं॰

प्रलंबने वंचयति रुधि वञ्च्योः प्रलंबने ॥ रुधिवञ्चि इत्येतयोरेतयोः प्र

लंबने वर्त्तमानयोः आत्मनेपदं भवति मानवर्कं वंचयते ---- स्तृणु मास्त्रि॰
प्रतिबंधे धर्मयतित्ति रिवुपरिकूजने आरेवयति वरविज्ञाने निकारयति
मस्तत्वामिशोधने पारयते विरचेतना व्याख्यान विचारे भ्रमांवेदयते वेदीत्य
र्थः आख्याने निवासं वेदयति आचष्ट इत्यर्थः विचारे वेदयते वारिमा मन
नभे विमानयते युज ऊन्मायोयोजयते ऊन्मनो वा ऊन्मयते आ ऊन्मासान्न
नेपदिनः रभ्योग्रध्ययने रचंयति भृत्यभाषणे वुक्कायति शाकृतमस्तगोसवि
ष्फरतो शाकृयति कणनिमीलने काणयति सूदआस्रवा सूदयति जमतान
ने जामयति पचबंधने पाशयति अमरोगे आमयति चट स्फुट भेदे चाटयति १
आस्फोटयति घट्टचलने घट्टयति घटादयो मितः रिवतर्जने रवयति शाकृत
शुषिरविशकृने अववोषयति प्रासः कान्तस्मा तन्त्र आक्रंदयति लशशिल्प
संयोगेल्लाशायति शिल्पयति भूष अलंकरणे भूषयति मोक्ष मोचने मोक्षयति
अर्हे प्रजायां अर्हयति ज्ञानियोजने पागमः आज्ञापयति स्पृध अभसत्हने मर्धयति
षह अभिभवे ध्यथयनं प्रसाहयति अभिभवतीत्यर्थः यतनिकारोपस्कारयो
यातयति वमस्वेदापहरणे शुवामयति भवोवल्कलने भावयति बाधविकल्प

हैं॰
पा॰
९५
109

ने व्रोपयति ह्रापे लाटर्योह्रापेरोल्लङ्गतिरेफस्य लः अवकल्पयति शुचश्रमोच
नेमोचइति चपश्रवधारणे पोषयति दल विधारणे दालयति अवपदगतो पा
दयति लड विलाडने लाडयति लजि लंजायति भजि भंजायति दशि दंशयति
कसि कंसयति लगि लंगयति त्रसि त्रासयति शूपगोपयति पूयपूपयति विछु
विछ्ययति बर्ह बर्हयति लोकृ आलोकयति लोचृ लोचयति नट नाटयति॰
ऊपकोपयति तर्क ऊहे तर्कयति वृत्त वर्तयति वृध वर्धयति रुद्र आप्यायने
आरुदयति रुजा हिंसायां रोजयति स्वद आस्वादने आस्वादयति स्वदेरकर्मका
त् आरुषाविन्वा ॥ वा णिव भवतीत्यपिक्रियते वृषु प्रसहने वर्षयति वर्षति॰
युज एची संपर्के संपर्चयति योजयति षह मर्षणे उत्सायति ई सेप ई स्थति लीङ्॰
वीकरणे लेलोनुग्ल का वन्यत स्याम् इति नुगागमः विलीनयति अन्यत्रति
त्वल्लीयते विस्मात बुक लोपयति वृजी वर्जने वर्जयति वृञ् आवरणे आवार॰
यति ज्ञरुष्वयोहानो जरयति रिच संपर्के रीचनयोः विरेचयति शिषप्रसर्वोप॰
योगे अवशेषयति विष्वीति मर्य विषयविशेषयति तप दाहे तापयति॰ ऊ॰
त्रपत्रप्रीतर्पयति श्रथक्रथहिंसायां श्राथयति क्राथयति सोऽङ्गतोमीम

यति शीक आमर्षणे शीकयति अर्त्त हिंसायाम् अर्त्तयति हिंसयति आङ्स
द्व पद्यत्यर्थे आसादयति वत्स मर्दे मने वात्सयति मान पूजायाम् मानयति
वच भाषणे वाचयति गर्ह विनिन्दने गर्हयति मार्ग अन्वेषणे मार्गयति कठि शो
के कंठयति मृजू शौचालंकारणयोः मार्जयति धृष प्रसहने धर्षयति आप्ह
षाद्वा अन्त्रयथायथ्यं विकरणा भवति पृची संपर्के रुधादित्वात् श्नम् पृणक्ति
ली श्लेषणे क्र्यादित्वात् आलीनाति वृञ् स्वादिः वृणोति जृष दिवादित्वात्
श्यन् जीर्यति विचि विश्लेषणे विविनक्ति विषू विशिनष्टि धूञ् कंपने स्वादि
नांद्रस्वः धुनोति प्रीञ् तर्पणे प्रीणाति श्रथ ग्रंथे श्रथ्नाति आपू आप्नोति वच

मार्गः

शः त्वकवार्धिभूवादिः मार्गति कठि शोषणे कंठयति भुज माश्रि भवतीत्यादि
इति चुरादिगणः गणः शबादिकार्यं पूर्ववत् अजयत् स्यस्य सिपांतानाम्
ङित्कारसंबंधिनां तामादीनां तन्तां तां मा स्य स्थाने आदेशो भवति यथा संख्ये
न अजयताम् संयोगांत लोपः अजयन् अजयः अजयताम् अजयतः अजयम्
स उत्तमपुरुषस्येत्यधिकृत्य ॥ नित्यं ङितः ॥ ङित्कारसंबंधिनः उत्तमपु
रुषसकारस्य नित्यं लोपो भवति अजयाव अजयाम अजयत विजयेताम् व्य

२३

रू॰
पा॰
११०
110

जयतव्यजयेथाव्यजयेथाम् व्यजयध्वम् व्यजयेव्यजयाव व्यजयामहि एवं सर्वं
वभूवादिगणोयोज्यम् अटः सर्वेषाम् ॥ अडोंगाङ्गस्यापदन्तस्यादन्तस्य प्रत्यय
स्यअडागमोभवति सर्वेषामाचार्याणांमतेन अटोपवादः आडजादीनाम् लुङ्
लङ् लृङ्ष्वपरतः अजादेरंगस्य आडागमोभवति ॥ आटश्च ॥ आटश्चाचिपर
तः पूर्वपरयोस्थानेवृद्धिरेकादेशोभवति आदत् आत्ताम् आदः आत्तम् आत्त
आदम् आद्व आद्म हनहिंसागत्योः हन्तिसिपोः हल्ङ्याबित्यस्यलोपः अनु
नासिकलोपः अहन् अहताम् उपधालोपः घत्वंचअघ्नन् अहन् अहतम् अ
हतअहनम् अहन्वअहन्म आत्मनेपदम् आहत आघ्नाताम् आघ्नत आहथाम् आ
घ्नाथाम् आहध्वम् इत्यादि द्विषअप्रीतौ अद्वेट् अद्विष्टाम् द्विषश्चेतिपाक्षिकोझेः
जुसादेशः अद्विषुः अद्विषन् अद्वेट् अद्विष्टम् अद्विष्ट अद्विषम् अद्विष्वअद्विष्म
अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत इत्यादि दुहप्रपूरणे अधोक् अदुग्धाम् अदुहन् अधोक् अ
दुग्धम् अदुग्ध अदोहम् अदुह्व अदुह्म दिहउपचये अधेक् अदिग्धम् अदिहन् ।
लिहआस्वादने अलेट् अलीढाम् अलिहन् चक्षिङ् व्यक्तायांवाचिव्याङ्पूर्वः च
स्यचत्वं व्याचष्ट व्याचक्षाताम् व्याचक्षत व्याचष्ठाः ईडस्तुतौ ऐड्ड ऐडाताम् ऐड

ॐ

ऐडत ऐडथाः ऐडाथाम् ईडजनोर्ध्वे चेति इट् ऐडिध्वम् ईश ऐश्वर्ये ऐष्ट व्रश्चभ्रस्जे
ति षत्वम् ऐशाताम् ऐशत ऐष्ठाः ऐशाथाम् ऐड्ढ्वम् आस उपवेशने आस्त आसा
ताम् आसत आङः शासु इच्छायाम् आशास्त आशासाताम् आशासत आशास्थाः
आशासाथाम् आशाध्वम् वस निवासे अवस्त अवसाताम् अवसत षूङ् प्राणि
प्रसवे असूत अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङ् असुवाताम् असुवत शीङ् स्वप्ने अ
शेत अशयाताम् अशेरत शीङो रुट् यु मिश्रणे उतो वृद्धिर्लुकि हलि अयौत् अयु
ताम् अयुवन् ऊर्णुञ् आच्छादने और्णौत् और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् ब्रूञ् व्य
क्तायां वाचि अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् इण् गतौ ऐत् ऐताम् इणो यण् इति
यणादेशः असिद्धवदत्राभात् ॥ असिद्धवदित्यधिकारः यदित ऊर्ध्वमनुक्र
मिष्यामः आ अध्यायपरिसमाप्तेः तदसिद्धवद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् आभादि
ति विषयनिर्देशः आ भसंशब्दनाद्युच्यते न तत्र कर्तव्ये अत्रेति समानाश्रय
त्वमसिद्धत्वस्य तस्मिन् यत्र तदाभाच्छास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति व्याश्र
यत्वं नासिद्धं भवतीत्यर्थः इति यणोऽसिद्धत्वाद् आट् आयन् इङ् अध्ययने अध्यैत
इयङादेशः वृद्धिः यणादेशः अध्यैयाताम् अध्यैयत इक् अध्यैत अध्यैताम् इ

कापीप्सतीतिवा ॥ अधायन्प्रायापने अयात् अयाताम् लङः शाकटायन
स्यैतिवा जुस् तस्य पक्षे ताम् अकारान्ताद्धातोरुत्तरस्य जुसः एवं परयोः स्थाने एवं
रूपमेकादेशो भवति अयुः अयधाविदस्मानेअवेत् अवेताम् मिजन्यास्तवि
दाभ्यश्च ॥ सिचः अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यः वेत्तेश्च ङित् लकारसंबन्धिनः झेः जुसादेशो
भवति अविदुः सिपधातो रुर्वा ॥ दश्च धातोः ॥ दकारस्य सिपि परतो वा रुर्भ
वति अवेः अवेद्वा अवित्तम् अवित्त अविदम् अविद्व अविद्म ॥ समविभुस
मविभ्रु समविदाताम् समविदता वेत्तेर्विभाषेति पक्षे रुट् समविद्रत अस
तवि अस्तिसिचो पृक्ते ॥ अस्तेरंगाङुत्तरस्य सिचः परस्यापृक्तस्य सार्वधातुका
स्य ईडागमो भवति आसीत् आस्ताम् आसन् असीः इत्यादि मृजूँ शुद्धौ अमार्ट् अमृ
ष्टाम् अमृजन् अमार्जन् वच भाषणे अवक् अवक्ताम् अवचन् तदिरु अश्रुवि
मोचने रुदः पंचभ्यः रुदादिभ्यः पंचभ्य उत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडाग
मो भवति अरोदीत् अरुदिताम् अरुदन् अरोदीः अरुदितम् अरुदित अड्भा
गिगालवयोः अरोदीत् अरुदन् अस्वपीत् अस्वपत् अस्वापिते अस्वपन् श्व
श्वसीत् अश्वसत् अप्राणीत् अप्राणत् अजक्षीत् अजक्षत् ति जक्ष्यत्येति रु

नुस् अजनुः जागृ निद्राक्षये जागोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ जागर्तेः विचिण्णल्ङिद्व-
र्जिते प्रत्यये परतः गुणो भवति हल्ङ्यादिलोपः अजागः अजागृताम् जुसि
चेति गुणः अजागरुः दरिद्रा दुर्गतौ अदरिद्रात् इद्दरिद्रस्येत्यइत् अदरिद्रि-
ताम् अदरिद्रुः चकासृ दीप्तौ ॥ दधि ॥ सकारान्तस्यागमस्य ते सार्वधातुके
परतः दकारादेशो भवति चर्त्वम् अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः शा-
सु अनुशिष्टौ अशात् शास इदङ् हलोरिति इकारः शासिवसि अशिष्टाम् अशासुः वश
कान्तौ ग्रहिज्येति संप्रसारणमित्यस्य अत्रेति षत्वम् जश्त्वं चर्त्वं अवट् उष्टाम् उ-
शान् अवट् उष्टं उष्ट अवशम् उष्व उष्म ह्नुङ् अपनयने अह्नुत अह्नु-
वाताम् अह्नुवत् इत्यादयः अथ जुहोत्यादयः हु अजुहोत् ञिभी भये अ-
बिभेत् अबिभीताम् अबिभिताम् अबिभयुः ह्रीलज्जायां अजिह्रेत् अजिह्री-
ताम् अजिह्रियुः अददात् अदत्ताम् अददुः अदधात् अधत्ताम् अदधुः
निजिर् शौचपोषणयोः निजां त्रयाणां गुणः अनेनेक् अनेनिक्ताम् अनेनि-
जुः अनेनेक् अनेनिक्ताम् अनेनिक्ता नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके अ-
भ्यस्तस्यागमस्य लघूपधस्य अपि पिति सार्वधातुके गुणो न भवति अनेनिज

२५

धा॰ पा॰ १२२

112

न् अनेनिक्त अनेनिक्ताम् विजिर् पृथग्भावे अवेवेक् अवेविक्ताम् अवेविजुः
विष्लृ व्याप्तौ अवेवेट् अवेविष्टाम् अवेविषुः भृञ् अबिभः अबिभृताम् अ-
बिभरुः ऋ सृ गतौ । माङ् माने अमिमीत ओहाङ् गतौ अजिहीत ओहाक् त्यागे अ-
जहात् अजहीताम् अजहिताम् अजहुः ऋ गतौ इयः इयृताम् इयरुः पृ
पालनपूरणयोः अपिपः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वे रपरत्वे दीर्घः अपिपूर्ताम् अपिपरुः इति जुहोत्या-
दयः अदीव्यत् अदीव्यताम् अदीव्यन् स्वादिभ्यः श्नुः असुनोत् तुदस्य अतुद-
त् रुधिर् आवरणे रुधादिभ्यः श्नम् अरुणत् अरुंधाम् अरुंधन् दश्च दकारस्य रुः अरु-
णः अरुणत् भिदिर् विदारणे अभिनत् अभिंताम् अभिंदन् डिहिंसायाम् तृ-
णहम् इति इम् अतनोत् अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् माङ्
योगे चाडागमप्रतिषेधः इत्याडागमप्रतिषेधः मा भवान् पेत् अयत् लोट् ॥ लो-
ट् च ॥ लोट् अत्यये भवति विध्यादिषु अर्थेषु ॥ एरुः ॥ लोडादेशानामिकारस्यो-
कारादेशो भवति शबादि कार्यं पूर्ववत् जयतु ॥ आशिषि लिङ्लोटौ तस्यो-
ङ्कारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः नानादेशार्थः जयतात् ॥ लोटो लङ्वत् ॥ लो-
टो लङ्वत्कार्यं भवति तामादयः सलोपश्च जयताम् जयन्तु ॥ सेर्ह्यपिच्च ॥

ऊ॰

लोडादेशस्य सेर्हिरादेशो भवति अपिच्च भवति विनोर्लुगित्यपि वक्तव्य ॥
अतो हेः अकारान्तादंगादुत्तरस्य हेः लुग्भवति जय जयतात् जयतम् जय
त मेर्निः ॥ लोडादेशस्य मेः ॥ निरादेशो भवति ॥ आडुत्तमस्य पिच्च ॥
लोट्संबंधिन उत्तमपुरुषस्य आडागमो भवति स चोत्तमपुरुषः पिच्च भवति
सवर्णदीर्घः जयानि जयाव जयाम ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आ
मेतः लोट्संबंधिन एकारस्य आमादेशो भवति विजयताम् विजयेताम् विज
यन्ताम् ॥ सवाभ्यां वामौ ॥ सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्संबंधिन एकार
स्य वश्चम् इत्येतावादेशौ भवतः विजयस्व विजयेथाम् विजयध्वम् एत ऐ
लोट्संबंधिन उत्तमपुरुषस्य एकारस्य ऐकारादेशो भवति विजयै विजयाव
है विजयामहै एवं सर्वत्र भूवादिगणे ॥ अद भक्षणे ॥ अत्तु अत्तात् अत्ताम् अद
न्तु ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः हु इत्येतस्मात् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हेः धिरादेशो भव
ति अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त अदानि अदाव अदाम हन्तु हतात् हताम् घ्नन्तु
उपधालोपो घत्वम् च अत्र हन्तेर्जः ॥ हन्तेर्हकारस्य जकारादेशो भवति हौ पर
तः जहि हतात् हतम् हत हनानि हनाव हनाम आहताम् आघ्नाताम् आघ्न

धा॰
पा॰
११८
113

ताम् आह्वस्व आह्वाथाम् आह्वध्वम् विभाषा हुङ्गमण्डषइक्रमण्डषोनभव
ति आह्वने आह्वनावहै आह्वनामहै द्वेष्टु द्विष्टात् द्विष्टां द्विषंतु पिभावः स्तत्व
जशत्वं चत्वं इति हेविः द्विड्ढि द्विष्टात् द्विष्टम् द्विष्ट द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम
द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषतामित्यादि दोग्धु दुग्धात् दुग्धम् दुहंतु दुग्धि दुग्धा
द्दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् दोग्धु दिग्धात् दिग्धाम् दिहंतु दिग्धि इत्यादि
दिग्धाम् दिहाताम् दिहताम् इत्यादि लीढु लीढात् लीढाम् लिहंताम् लि
हंतु लीढीत्यादि आचष्टाम् आचक्षाताम् आचक्षताम् ईष्टाम् ईशाताम्
ईशताम् आस्ताम् आसाताम् आसताम् योतु युतात् युताम् युवंतु युहि
तु इतात् इताम् यंतु अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् अध्येतु अधी
तात् अधियंतु यातु वातु पातु वेतु विद्याम् विदंतु प्रत्तस्तासंतु ॥ घ्वसोर
द्धावभ्यासलोपश्च ॥ घुसंज्ञकानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ प
रतः अभ्यासलोपश्च श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः असिद्धवदत्राभादित्येका
रस्यासिद्धत्वात् हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिभावः एधि स्तात् स्तम् स्त असानि असाव

डो॰

असाम मृष्टु मृष्टाम् मृजंतु मार्जंतु वृद्धिर्मृजेरिति षत्वम् ष्टुत्वम् मृड्ढि

मृष्म मर्जानि मर्जाव मर्जाम वक्ष्व वक्ष्म चोःकुरिति कत्वम् रुयोर्हेत्वतस्यामि
ति एवं सवर्णादेशः वधिपत्वधिभावः वधि रोदितु रोदिताम् रुदंतु स्वपितु
स्वपिताम् स्वपंतु ॥ अथ लङ् ॥ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थने
षु लिङ् विधिः प्रेरणम् प्रवर्त्तनम् निमंत्रणम् नियोगकरणमामंत्रणम् काम
चारप्रयोगः कामचारः करणम् अधीष्ट सत्कारपूर्वको व्यापारः संप्रश्नः संप्रधा
रणम् प्रार्थनं याच्ञा विध्यादिष्वर्थेषु धातोः लिङ् प्रत्ययो भवति यासुट्परस्मै
पदेषूदात्तो ङिच्च परस्मैपदसंज्ञकस्य लिङादेशस्य यासुडागमो भवति स चोदा
त्तो ङिच्च भवतीति सीयुटोऽपवादः ॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य सार्वधातुके ॥ यो लि
ङ् ॥ स्यानंत्यस्य सकारस्य लोपो भवति ॥ अतो येयः अकारान्तादंगाद् उत्तरस्य
यासुत्यस्य इय् इत्ययमादेशो भवति आद्गुणः लोपो व्योर्वलीति यकारलोपः
जयेत् जयेताम् झेर्जुस् ॥ लिङादेशस्य झेः जुसादेशो भवति जयेयुः जये:
जयेतम् जयेत जयेयम् जयेव जयेम ॥ लिङः सीयुट् लिङादेशानां सीयुडा
गमो भवति विजयेत विजयेताम् विजयेरन् झस्येरन् लिङादेशस्य झस्य रन्नित्य
यमादेशो भवति विजयेथाः विजयेयाथाम् विजयेध्वम् ॥ इटोऽत् ॥ लिङ

सू॰
पा॰
२२५
114

देशास्येटः ॥ ग्रहित्यधमादेशोभवति विजयेय विजयेवहि विजयेमहि एवंस
र्वत्र ग्रह्यात् गृह्यास्ताम् ॥ तस्यपरसांत ॥ ग्रवर्णान्तासंगाङ्सिपरतः ग्रपरांता
त्सर्वपरयोःस्थानेपररूपमेकादेशोभवति ग्रयुः ग्रयाः ह्न्यात् ह्न्यास्ताम् ह्न्सुः
आघ्रीत आघ्रीषास्ताम् आघ्रीरन् द्विषीत द्विषीत चकाम्यात् इह्यात् इहीत इ
ह्यात् इहीत लिह्यात् लिहीत व्याचक्षीत ईरगतौ मसस्रीरीईडीत ईशीत आ
सीत ब्रूयात् यायात् वियात् स्यात् मृज्यात् उच्यात् जागर्यात् शासइद्हलो
इति इत्वम् शिष्यात् तश्यात् निह्नुवीत रुड्यात् बिभयात् बिभीयात् जि
क्रीयात् पिपर्यात् ग्रमिमीत जिहीत ओहाक् त्यागे जहातेश्चेति इत्वे ग्राप्तलो
पयोरीभावो धलोपः जह्यात् दुदयात् दयात् दध्यात् नेनिज्यात् वेविज्यात्
वेविष्यात् देव्यात् मन्वीत सुनुयात् स्तवीत् तुवीत रुंध्यात् रुंधीत भुंज्यात् भुंजीत तनुया
त् क्रीणीयात् चोरयेत् चोरयेत इति सार्वधातुकपरस्मैपदं ॥ लः कर्मणि
चभावे चाकर्मकेभ्यः लयत्नेत्यस्मान्तेवंधमामान्यसर्वपरिगृह्यते ग्रथमावड
वचनंचेतत्तात् लः कर्मणि च भावे च लकारः सकर्मकेभ्यः कर्मणि भावे च धातुभ्य
कर्मणिभवंति चकारात्कर्तरिच्येतितस्यएवधातुभ्यः कर्मणिभाववासंभवात्लडा

ॐ

द्यो विधीयते तत्र सर्वेभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोः भावे कर्मणि लकारस्य आत्मनेप
दमेव भवति न कदाचित् परस्मैपदं भवति तत्र सर्वेभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोर्वि
हिते वर्तमाने सार्वधातुके यक् ॥ भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतः धा
तोर्यक्प्रत्ययो भवति न गुणवृद्धिप्रतिषेधः तिङन्ते भावकर्मणोः रूपं सर्वत्र स
मानमेव भवति भावे भावस्यैकत्वात् एकवचनमेव तत्र प्रथमपुरुषस्यैव भ
वति सुप्यहन्मात्विष यत्वाभावात् प्रागेव हेरष्टादयः यकः किंत्वात् गुणाभावः
तत्र अकारान्तानाम् अनो लोपः अकारान्तस्यागस्य आर्धधातुके परतः लोपो भ
वति गोपाय्यते लक्ष्मीः देवदत्तेन धूप्यते ईक्ष्यते देवदत्तेन पण्यते पनाय्यते ई
यतीत्यपि विहाय अनेकाच्यागमाजहाति तिसांहलिख्वादीनां हलादौ विभक्त्य
ये परतः आकारस्य इकारादेशो भवति दुदाञ् दीयते दाण् दाने प्रदीयते डु
धाञ् दानधारणयोः धीयते देङ् रक्षणे दीयते दो अवखण्डने दीयते धेट् पाने धी
यते दाप् पाने दीयते मा माङ् मीयते स्थीयते वेगं शाही गीयते पा पाने पीयते ज
हातेः हीयते अवमीयते अन्यत्र ईत्वं न भवति यथा तेवायते गायते लायते स्ना
यते स्नायते ज्ञायते त्रायते चिञ् अवहन्त्सार्वधातुकयोर्दीर्घः यकारे सार्व

धातुकेच यकारे परतः इगंतस्यांगस्य दीर्घो भवति चीयते जीयते स्तीयते ह्रि
यीतो महीयते नीयते दीयते ॥ अयङ्यिक्ङिति ॥ यकारादौ क्ङिति प्रत्यये प
रतः शीङ् अयङ् इत्ययमादेशो भवति शय्यते भावे शय्यते उपज्ञा
नाम् णेरणिटीति णिलोपः कामिकाय्यते जनी प्रादुर्भावे जन्यते षणुदाने
खनुअवदारणे जनखनसनां सञ्झलोरिति वर्तमाने ॥ विभाषा ॥ जनख
नसनां जनखनसन इत्येतेषां यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः वा नकारस्य
आकारादेशो भवति इत्यात्वं जायते जन्यते खायते खन्यते सायते सन्यते
तनोतेर्यकि ॥ तनोतेरनुनासिकस्य विभाषा आकारादेशो भवति यकि पर
तः अनदेशाभावः तायते तन्यते ऋकारान्तानामकारान्तस्य धातूनां रिति रि
ङेत्वम् हृञ् प्रीतौ ह्रियते ह्रियते हूयते ऊकारान्ताः भूयते अनुभूयते लक्ष्मी
देवदत्तेन अनुभूयेते अनुभूयन्ते अनुभूयसे त्वम् अनुभूयेथे अनुभूयध्वे
अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे अकर्मका अपि धातवः सकर्मकाः दृ
यन्ते देवदत्तेन त्वया भूयते मया भूयते ॥ इत्यादि ॥ सर्वत्र कर्मवद्रूपमूह्ये
यम् ॥ एवं लट् ॥ तत एवं लङ् ॥ अन्वभूयत अन्वभूयतामित्यादि लि

लिङ् अनुभूयेत अनुभूयेयामित्यादि एवमन्येषाम् स्मर्यते ह्रियते ऋका
रान्तानाम् रिङ् शयग्लिङ्क्ष्विति ..... रिङ्विधानसामर्थ्यान्न दीर्घः रि
ङादेशः म्रियते उच्यते कथ्यते भुज्यते प्रयुज्यते क्रियते ह्रियते आध्रियते
ह्रस्ववर्णो म्रियते आम्रियते ऋकारान्तानाम् ऋत इद्धातोरिति इत्वम्
परत्वे योरुपधेति दीर्घः स्तृ जीर्यते गीर्यते शीर्यते भूर्यते नदे.... पृ पूर्वे
स्येति नत्वम् हलि चेति दीर्घत्वम् स्मृ स्मर्यते स्मृ चिन्तायां गुणः प
रत्वं च स्मर्यते अगतौ अर्तेश्च संयोगाद्योरिति गुणः अर्यते अथ हलन्ताः
सितिसिन्तायां पल्यते गम्यते पच्यते बुध्यते स्वपिवचीति संप्रसारणम् व
चिस्वपियजादीनां किति ॥ एषां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति
न संप्रसारणे संप्रसारणे परतः एवं स्य यश्चां संप्रसारणम् न भवति हलन्त
गावयववाश्चेल्लोपश्च त्वरम् संप्रसारणान्तरं तस्य गम्यदीर्घो भवति वीयते
इति स्वप्न ब्रुवो वचि ॥ ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुके विषये ऊनः
व..चस्वपियजादीनां कितीति संप्रसारणम् उच्यते ङितीति संप्रसारणे हा
ते आत्स्वदिः ङीष्यते तत्पतानाम् उच्यते इत्यादि सिप्यवश्य पनेरपते यज

रू॰
पा॰
११६
116

दयो नव धातवः इज इज्यते वप उप्यते वह उह्यते वस निवासे शासिवसि-
घसीनां चेति षत्वम् उष्यते वेञ् तन्तुसन्ताने आदेच उपदेशेऽशितीत्यात्वम् सं-
प्रसारणाच्च परपूर्वत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वम् ऊयते ह्वे-
ञ् हूयते व्येञ् संवीयते वदस्य उद्यते उच्यते टुओश्वि शूयते ग्रहिज्यादि ज्योति
संप्र गृह्यते ज्यवयोर्जीयते व्यध ताडने विध्यते न संप्रसारणे संप्रसारणमिति १
पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति वश उश्यते व्यच संभवे विच्यते पृच्छ्यते व्रश्च वृ-
श्च्यते अस्तेर्भूः ॥ अस्तेर्भू आदेशो भवति आर्धधातुके विषये भूयते चक्षिङः
ख्याञित्ययमादेशः न मर्त्यव्युत्वे आख्यायते ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ अज गति
क्षेपणयोरित्यस्य अजः प्रवीजिते आर्धधातुके प्रत्यये परतः वी इत्ययमादेशो
भवति प्रवीयते ऊहतेर्वेर् उपसर्गाद्ध्रस्वश्च ॥ उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेर्ह्रस्वो
भवति समुह्यते अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति अनिदितामङ्गानां हलन्तानां
उपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ङिति प्रत्यये परतः स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु
वस्रंसने स्रस्यते ध्वस्यते भ्रश्यते इदितां न भवति नु नासिका लोपः इदितो नु-
म् धातोरिति नुमागमः कम्प्यते स्पर्श प्रस्रवणे स्पन्द्यते पचि विस्तारवचने पाप

श्री॰

सगात् सपंच्यतेत्वङ् ग्रथ्येयत ग्रथ्येयाताम् ग्रथ्येयत इत्यादि ग्रथ्यतेत्यादि
लोट् ग्रथ्यतां ग्रथ्येयाताम् वेजऊयताम् ज्ञाम्रूयतां शृह्यतामज्याजीयताम्
ग्रन्तेर्थ्रेः भूयात् ब्रुवोवचिः उयपात् चक्षिङः ख्याञ् ख्याख्यायताम् भावकर्मणो
यजीयोयासीयाभवति वीयतामलिङ् दीव्येत स्रयते श्राम्येत पद्येत पध्येत ग
म्येत युज्येत युध्येत बुध्येत एवमन्येपि बोद्धव्याः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः
कर्ता स कर्मवद्भवति यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेपि कर्मणीव क्रिया लक्ष्यते स कर्
ता कर्मवद्भवतीति कर्मकार्त्तृयंयत्ताव्योवोदाहरणानि संभवति देवदत्तेन ल
न्लो भिद्यते इतिज्ञा लूनः कर्म समोकारयति भिद्यते कर्मकर्ता भवति पच्यत
ओदनः स्वयमेव छिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादि ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ दुहस्नु
नम इत्येतेषां कर्मकर्तरि यं चणौ न भवतः कर्मवद्भावेन प्राप्तौ प्रदुग्धे गौः स्वय
मेव नमते दण्डः स्वयमेव अभिनष्टोर्षरज्जुरागे ऊर्गिरज्जोः प्रथ्यपरस्मैपदे च ऊ
र्ध्वतिपादः स्वयमेव रज्यति वस्त्रं स्वयमेव भावे पुनः सर्वत्र प्रथम एकवचन
नं भवति क्रियमाणं तु यः कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति सुकरैः स्वगुणैर्वः माः कर्म
कर्तेति तत्स्मृतम् ॥ इति यक्प्रक्रिया द्वितीयाः ग्रथाबधस्तकेभात्तूनां हप

नयः ॥ पुनःकर्त्तरिविधीयते आशिषिलिंगोराविति लिङ् तस्यतिबादयः १
किदाशिषि ॥ आशिषिविषयेयोलिङ् तस्ययासुडागमोभवति सचलिङ्कि
द्भवतिप्रत्ययस्येदंकित्वम् लिङाशिषि आशिषि विषयेयोलिङ् तदादेशास्ति
बादयः सर्वधातुकत्वात् नवादयोनभवंति स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचाधातोर्यः १
संयोगस्तदाद्योःसकारककारयोर्लोपोभवति कृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वम्
जीयात्जीयास्ताम् जीयासुः चीयः चीयात् चीयास्ताम् चीयासुः चीयः भूया
त् भूयास्ताम् भूयासुः भूयाः भूयास्ताम् भूयास्त भूयासम् भूयास्व भूयास्म याया
त् घुमास्थागापाजहातिसांहलिक्ङितिइतिवर्त्तमाने ॥ एर्लिङि ॥ घुमादीना
मेकारादेशोभवतिलिङिक्ङितिपरतः देयात्स्थेयात् गेयात् आत्मनेपदेलिङः
सीयुट् लिङादेशस्यसीयुडागमोभवति आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ वलादेरार्द्ध
धातुकस्य इडागमोभवतिसर्वत्रेतिइट्प्राप्तः इडागमःसएकाच उपदेशेइतिन
भवति ॥ सुट्तिथोः ॥ लिङःसंबंधिनोस्तकारथकारयोःसुडागमोभवति
इणकोरितिषत्वम् ष्टुत्वम् दासीष्ट दासीयास्ताम् दासीरन् दासीष्ठाः अदासी १
ष्ठाःदासीयास्ताम् अदासीरन् इणागतो अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः उप

सर्गोह्रस्वः ऋद्धतेरितिनुवर्तमाने पतेर्लिङि कित्वम् समियात् उदियात् सा
वेधातुकावधातुकयोर्गुणः इति श्रीषीष्ट स्योषीष्ट लविषीष्ट शयिषीष्ट ॥ लिङ्सिचो
रात्मनेपदेषु वृत ऊवर्णयोः लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति वृद्धेर लिङि
दीर्घः स्तृ तो वा ॥ इट् इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । वृ इत्येतस्मात् ऋकारान्ता
गपरस्मस्य इटः दीर्घो वा भवति ति दीर्घे प्राप्ते ॥ न लिङि ॥ वृत ऊवर्णस्येटो दीर्घो न
भवति लिङि परतः वृञ्वरणे वरिषीष्ट वृषीष्ट तस्य गुण निषेधः वरिषीयास्ताम्
वृषीयास्ताम् वरिषीरन् इत्यादि हन्तेर्नात् पत्तौ हनो वध लिङि नहनः वधा
देशो भवति लिङि परतः अतो लोप इत्यकारलोपः वधिषीष्ट वध्यत रमेर्घशे ग्रवधि
षीष्ट वचिस्वपीनि संप्रसारणम् उच्यात् सुप्यात् इज्यात् उह्यात् उप्यात् इज्यात्
विध्यात् आत्मनेपदे यस्तीष्ट ग्रहो लिङि दीर्घः ग्रह उवर्णस्यटो दीर्घो भवति लिङि
जिते प्रत्यये परतः ग्रहीषीष्ट लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इवत्समेपाद्धल उवर्णो
लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु वालादी कितो भवतः भित्सीष्ट गुत्सीष्ट वृत्सीष्ट सेटिगु
णः देविषीष्ट वरिषीष्ट भावकर्मणोरप्येवम् ॥ अथ परोक्षो लिट् ॥ भूतानद्यत
नपरोक्षे वर्तमानाद्धातोः लिट्प्रत्ययो भवति लस्यादेशाः ॥ लिट्च ॥१

दे॰ पा॰

लिडादेशाणलिजावधातुकसंज्ञोभवति आवधातुकत्वाद्गुणोऽस्यो न भवंति परस्मै॰
पदानांणल तुसुस्थलथुसनल्वमः परस्मैपदसंज्ञकानांलिडादेशानांयथासंख्ये
नलादयआदेशाभवंति ॥ एकाचोद्विप्रथमस्य अज्झादेर्द्वितीयस्यलिटिधातोरन॰
न्यासस्यलिटिपरतोधातोऽप्रथमस्यावयवस्यएकाचोद्वितीयस्यवायथायोगंद्वे॰
भवतः जग्धइतिप्रथमस्यह्रस्वः ॥ आतऔणलः ॥ आकारांतादंगादुत्तरस्य
णलः औकारादेशोभवति ददौ पपौ इति ददौ आयायणौ ययौ दीङयङविक्ङि
तीतिवर्तमाने ॥ आतोलोपइटिच ॥ इटिअजादावार्धधातुकेक्ङितिपरतः
आकारांतस्यांगस्यलोपोभवति ययतुः ययुः कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटि॰
कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुइत्येतेषामंगानांलिटिपरतः इडागमोनभवतीतिनिय॰
मादेत्योतेषामिटिप्राप्ते अचस्तास्वत् थल्यनिटोनित्यम् ॥ तासौयेनित्यानि
टोऽजंताश्चयेधातवः तेभ्यःतासावि थलिइडागमोनभवति ऋतः ऋतोभा
रद्वाजस्य ॥ ऋकारांता... धातोभारद्वाजस्याचार्यस्यमतेनतासावि थ
लिइडागमोनभवतिप्रतिषेधनियमात्पक्षेइडागमः ययिथ ययाथ ययथुः
यय ययोऽन्यात्विनियमात् इड्ययिवययिम ॥ लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ लि

डो॰

ङादेशयोरन्तयो यथासंख्यं प्र इरच् इत्येतावादेशौ भवतः शकारः अनेका
ल्शित्सर्वस्येति विशेषणार्थः चकारः चित इत्यन्तोदात्तार्थः ययौ ययातेययिरे
इह ययिषे ययाथे ययिध्वे ययौ ययिम हे ववौ ववतुः ववुः स्याद्द्विवचनम्
शर्पूर्वाः खयः ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये लुप्यन्ते अभ्यासे च
र्चेत्यचर्त्वम् शमितः तस्थौ तस्थतुः तस्थुः स्नेग्रादेशनपरे शोषितीत्यात्वम्
द्विवचनेहलादिशेषः अभ्यासस्य हल आदिः शिष्यते अनादिर्लुप्यते कुहो
श्चुरिति जस्य गः जग्लौ जग्लतुः जग्लुः भावे जग्ले जग्लाते जग्लिरे मम्लौ मम्ल
तुः मम्लुः मम्ले मम्लाते मम्लिरे दध्यौ दध्यतुः दध्युः दध्ये दध्याते द
ध्यिरे ॥ वा लिट्यन्तरायां वा चि वा लिटि ॥ लिड्विषये चक्षिङः ख्याञादेशो भवति
आचख्यौ आचख्यतुः आचख्युः आचचक्षौ आचचक्षतुः आचचक्षुः आचख्ये आ
चख्याते आचख्यिरे आचचक्षे आचचक्षाते आचचक्षिरे जिजये सन्लिटोर्जेः ॥
सन्लिटि च प्रत्यये परतः जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति
इति कुत्वम् जिगाय जिग्यतुः जिग्युः जिगयिथ जिगेथ वा जिग्यथुः जिग्य ॥
णलुत्तमो वा उत्तमो णल् वा णिद्भवति तत्र णित्कार्यं न वा भवतीत्यर्थः जिगा

हे॰ पा॰ १२० 120

यव जिगाय जिग्यिव जिग्यिम आत्मने विजिग्ये विजिग्याते विजिग्यिरे पराजिग्ये
पराजिग्याते पराजिग्यिरे विभाषा चेः चिनोतेरंगस्य सन्लिटोरभ्यासात्परस्य वि
भाषा कवर्गादेशो भवति चिकय चिकाय चिक्यतुः चिक्युः चिचाय चिच्यतुः चि
च्युः चिकयिथ चिकेथ चिचयिथ चिचेथ आत्मनेपदे चिक्ये चिक्याते चिक्यिरे चिच्ये
चिच्याते चिच्यिरे चिक्यिषे चिच्यिषे इण गतौ इयाय इणो यणिति यण् दीर्घः इण
कितीति दीर्घत्वमभ्यासस्य ईयतुः ईयुः क्रादिनियमादिट् थलो गुणः
अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ् इययिथ इयेथ ईयथुः ईय इयाय इयय ईयिव
ईयिम इङ् अध्ययने ॥ गांलिटि ॥ इङो गाङादेशो भवति लिटि परतः ङकारो गांगा
ङ्जादित्व इति विशेषणार्थः आतो लोप इटि चेत्यालोपः अधिजगे अधिजगाते अ
धिजगिरे अधिजगिषे इक स्मरणे अधीयाय इयङ् अधीयतुः अधीयुः अधीययि
थ वा अधीयथ अधीयिथुः लिलये लिलाय लिलियतुः लिलियुः लिलियथ ष्मिङ् ईषद्धस
ने विसिष्मये विसिष्मियाते विसिष्मियिरे विसिष्मियिषे विसिष्मियिध्वे णीञ् प्राप
णे निनाय परत्वात् चक्षतिय इङ् निन्यतुः निन्युः निनयिथ निनेथ निन्ये निन्याते
निन्यिरे निन्यिषे डीङ् विहायसा गतौ डिड्ये डिड्याते डिड्यिरे लीङ् लिल्ये लिल्याते लि

डी॰

ह्निरे इड्वाम् विक्रायविक्रियतुः विक्रियुः विक्रियथविक्रेथ भञ्ज्गात्याम् ।
भञ्जभञ्जवे भञ्जभञ्जवाते भञ्जभञ्जविरे भञ्जभञ्जविषे ञभञ्ज्राते ञभञ्जविरे ञस्लवेपस्त ।
वाते ञस्लंविरे ययाथुः युवतुः युयुवुः युयुविथ लुलावलुनावलुलुताववलुवा
वलुकाव लुलाव लुपाव लुपवे ललवे भूसत्तायाम् भुवोवग्लुङ्लिटोः ॥ भुवो
गस्यवगागमोभवति लुङ्लिटोर्लुङि लिटिच परतः बभूवबभूवतुः भूः बभूविथ
बभूवथुः बभूवबभूवविवबभूविम कर्मणि अनुबभूवे अनुबभूवाते अनु
बभूविरे ह्न जहाराणे प्रचोयाश्रङीतीति ह्वाडिः स्पराश्वम् द्विवचनम् अभ्यासंचर्चे
तिजत्वम् नरत्वहृति प्रत्यंहलादिशेषः जहारणगादेशः जह्रतुः जह्रुः ऋ
तोभरद्वाजस्येतिः नियमात् इट्प्रतिषेधः गुणः जहर्थजह्रथुः जह्रजहारवा
जहर जह्रिव जह्रिम जह्रे जह्राते जह्रिरे ह्रीङ् लज्जायां ईङ्इपविह्रीति इतिय
इउपदिदीयाते उपदिदीयिरे उपदिदीयिषे इङ् स्तवणे स्यते दिदिदीति दिया
देशः अववृतिये अववृतियाते अववृतिरे तियादेशाविधानाद्विर्वचनंभवतिः
ससः साचजन्तस्यसंयोगाद्योरिति गुणः सस्मरतुः सस्मरुः कृकौटिल्येजह्वार
णजारतः जह्रुः लविलेपंचकारऋच्छत्यृतामिति गुणः चकारतुः चकरुः

तु॰
पा॰
१२१
127

श्वकारिथ गॄ निगरणे जगार जगरतुः जगरुः जगरिथ अचिविभाषेति वा लत्वं जगाल
जगलतुः जगलुः कर्मणि जगरे जगले शॄ हिंसायां शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति गुणः विश
शार विशशरतुः विशशरुः विशश्रतुः विशश्रुः विशशरिथ विशश्रिथ दॄ विदारणे
विददार विददरतुः विददरुः विदद्रतुः विदद्रुः विददरिथ पॄ निपपार निपपरतुः निपपरुः निप
प्रतुः निपप्रुः ॥ अथ लिट्यनिट उच्यंते डुकृञ्करणे चकार चक्रतुः चक्रुः कृसृभृवृस्तुद्रु
स्रुश्रुवो लिटि ॥ इति इट्प्रतिषेधः ॥ चकर्थ चकर्थ चकार चकृव चकृम संस्कारात्
वेडित्यधिकृत्य अनभ्यासस्य वायेपि अड्व्यवायेऽभ्यासव्यवायेपि सुट् कात्पूर्वो भव
तीति सुट् सञ्चस्कार ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति वक्तव्यं ऋतो भारद्वाजस्येति नत्पि सुट्प्रवेश्य
तेसं चस्करिथ चक्रे चक्राते चक्रिरे चकृषे चक्राथे इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोगात् इ
णन्तादंगात् इट्परेषां षीध्वं लुङ्लिटां धकारस्य मूर्धन्यादेशो भवतीति धकारस्य ढकारः ।
चकृढ्वे चक्रे चकृवहे चकृमहे सृगतौ ससार सस्रतुः सस्रुः ससर्थ बभार बभ्रतुः
बभ्रुः ववार वव्रतुः वव्रुः ववर्थ भावे वव्रे वव्राते वव्रिरे वृञ् गतौ ववृतोस्थ्येति णिरेवथ
णभ्यासात् इत्यत्र णपनेति नियमात् इट्षत्वं भवति तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः
तुष्टोथ दुद्राव दुद्रुवतुः दुद्रुवुः दुद्रोथ सुस्राव सुस्रुवतुः सुस्रुवुः सुस्रोथ ॥

ॐ

अथहलंताअकारोपधाः ॥ पचु अततपधायावृद्धिरितिवृद्धिःपपाच ॥ अतएकह
लमध्येनादेशादेर्लिटि कितिलिटिपरतः नेआदेशआदिर्यस्यांगस्यनास्तितस्यास
हाययोर्हलोर्मध्यगतस्य अतएकारादेशोभवति अभ्यासलोपश्च ॥ असंयोगा
ल्लिंकित् असंयोगांताद्धातोःपरोलिट्प्रत्ययोपित्किद्भवतिइतिकित्त्वम् पेचतुःपे
चुःपेचिथ ॥ थलिचसेटि ॥ सेटिथलिचपरतःनादेशादेरंगस्यअतएकारादे
शोभवति अभ्यासलोपश्चपेचिथनंदंतेषांमतेनप्रतिषेधएवेतिपत्वाभ्यासलो
पोनस्तः पपंथपेचथुःपेचपपाचवापपचक्रमादिनियमादिट् पाचिवपेचिमपेचे
पेचातेपेचिरेलेभेलेभातेलेभिरेलेभिषे आरेतेआरेभते आरेभिरेआरेभिषे नना
मनेमतुःनेमुःनेमिथमेहेमेहातेमेहिरे रेमेरेमातेरेमिरेविररामःविरेमतुःविरेमुः
व्याङ्परिभ्योरमः इतिपरस्मैपदं ननादनेदतुःनेदुःनेदिथ ततानतेनतुःतेनु :
तेनिथ अनादेशादेरितिवचनादादेशादेर्नभवतिषमस्तमासमसतुःसतमः
सतमिथतत्रासतत्रसतुःतत्रसुःफलतिचरतिप्रत्तिःचजोभवति चकाणचक
णतुः चकाणुःचकणिथबभाणबभणतुःबभाणुःबभाणिथ ॥ तृफलभ
जपश्च ॥ तृफलभजतपइत्येतेषामंगानांअतःस्थानेएकारादेशोभवति अ

८८

दैं॰
पा॰
८८
122

त्वाभ्यासलोपश्च ग्रभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः एत्वाभ्यासलोपौ थलि च सेटि
ततार तेरतुः तेरुः तेरिथ पफाल फेलतुः फेलुः फेलिथ बभाज भेजतुः भेजुः
भेजिथ तत्राप त्रेपतुः त्रेपुः त्रेपिथ त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे वा जॄभ्रमुत्रसामिति विकल्पे
न एत्वाभ्यासलोपौ जजार जजरतुः वा जेरतुः जजरुः वा जेरुः जजरिथ जेरिथ जे
रथुः जेरुः जेरिथ ३ ३ बभ्राम बभ्रमतुः बभ्रमुः बभ्रमिथ भ्रेमतुः भ्रेमुः भ्रमिथ
तत्राम त्रामतुः तत्रमुः तत्रमिथ त्रेमतुः त्रेमुः त्रेमिथ ग्रन्थे ग्रथिति ग्रथ्यन्नाम
ग्रन्थ ग्रेथतुः ग्रेथुः फणांच सप्तानां ॥ फण गतौ राध साध संसिद्धौ राजृ दी
प्तौ भ्राजृ दु भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ स्यमु स्वन ध्वन शब्दे एषां च विकल्पेन एत्वाभ्यासलो
पौ पफाण पफणतुः पफणुः फेणतुः फेणुः राधो हिंसायाम् अपरराध अपरेधतुः
अपरेधुः अहिंसायां आरराध आरराधतुः आरराधुः रराज रराजतुः रेजतुः रराजुः रेजुः ।
बभ्राजे बभ्राजाते बभ्राजिरे भ्रेजे भ्रेजाते भ्रेजिरे बभ्लाशे बभ्लाशाते बभ्लाशिरे ब
भ्लेशे भ्लेशाते भ्लेशिरे सस्याम सस्यमतुः सस्यमुः स्येमतुः स्येमुः सस्वान सस्व
नतुः सस्वनुः स्वेनतुः स्वेनुः समानमिति किम् ध्वन शब्दे दध्वान दध्वनतुः द
ध्वनुः ग्रासहिंसायां रस्स्वाने वनषण भक्तौ इत्येवमादयश्चैवादयश्च न शासदद

ओ॰

वादिगणानां घत्वेत्वं प्रतिषिध्यते अभ्यासलोपश्च विशशास विशशासतुः विशशा
सुः विशशासिथ ददले ददलाते ददलिरे वा दयः ववाण ववणतुः ववणुः डुवपबी
जसंताने डुवाप ऊपतुः ऊपुः टुवमउद्गिरणे ववाम ववमतुः ववमुः ववमिथ
थायेथया वाते यया विरे यया विषे बिभेद बिभेदतुः बिभिदुः बिभेदिथ चिक्ष्वेद
चिक्ष्विदतुः चिक्ष्विदुः चिक्रीड चिक्रीडतुः चिक्रीडुः रुरोध रुरोधतुः रुरोधुः १
रुरोधिथ मम्रोच मम्रुचतुः मम्रुचुः रुरुचे रुरुचाते रुरुचिरे ववृते ववृताते व
वृतिरे ववृधे ववृधाते ववृधिरे चक्लृपे चक्लृपाते चक्लृपिरे अपेरोल इरिऋ
कारस्य लृकारः विवेपत छोक धां प्रत्यये म मंत्रे लिटि च कास्प्रत्ययो कासृ शब्द
कुत्सायां धातुभ्यः प्रत्ययान्तेभ्यश्च आम्प्रत्ययो भवति लिटि परे अमंत्रविषयः
प्रकारोपि त्वपरिहारार्थः तत्रैव उद्धारणशब्दः कृतश्च गमिभोत्लोः इति वर्तमा
ने ॥ आमः ॥ आमो मित्वमरत्वात् उणादरतुत्वाद्धिदेशपि आसकासेर्विधा
नाश्च परस्मैपदं कर्तृवत् आम उत्तरस्य लोपो भवति कृ भूं अस् इत्यस्मे उत्सामर्थ्या
द्यस्तेन्भूभावो न भवति आंप्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य आंप्रत्ययो यस्मात् सोय
मांप्रत्ययः तस्यैव धातोरनुप्रयुज्यमानात्कृञ आत्मनेपदं भवति ॥ नरत् ॥

रु॰
पा॰
१२२
123

ऋकारान्तस्याभ्यासस्य अकारादेशो भवति रपरत्वम् चकासांचकार कासांचक्रे का-
सांचकार कासांचक्रे गोपायधूपायप्रत्ययान्ता इत्यांप्रत्ययः अतोलोपः गोपायां-
चकार धूपायांचक्रे विच्छायांचकार पणायांचकार पनायांचकार कास्प्रत्ययात्
ताल्व्याधिविच्छिल्व आमन्ताल्वाय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतः णेरयादेशो
भवति कामयांचक्रे ॥ इजादेर्गुरुमतोऽनृच्छः अजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छि-
वर्जितः तस्माल्लिटि परतः आंप्रत्ययो भवति ईडस्तौने ईह चेष्टायां ऊह तन्त्रि-
भः जग्यालेयेत भवत्यत्र णो ईडांचक्रे ईहांचक्रे ऊहांचक्रे नः जोचकार उञ्छांच-
कार इजादेरिति वचनाद्दहाले गुरुमतेन भवं प्रत्ययः ननत्वलतत्रूकारो र-
तपालनेनतवलरगत्वयोमि गुरुमात्रभवति इजादिस्तत्राप्यन भवति इयेष उच्छा-
यांत्लघूपधगुणः पित्त्वय इजादेर्द्वितीयस्य ॥ अजादेः धातोरवयवस्य द्वितीय-
काचो द्वे भवतः इति वचनात्तकारस्य न भवति द्विवचनम् अभ्यासस्य सवर्णोऽद्वि-
तीयः इयेष उवोष इयेषतुः इयेषिथ ॥ ऋच्छगतौ अनृच्छ इति प्रतिषेधात् आंप्रत्ययो
भवति ॥ ऋच्छत्यृतामिति गुणः द्विवचनम् रपरत्वम् अत आदेरिति दीर्घः तस्मा-
न्नुक्द्विहल इति नुडागमः आनर्छ आनर्छतुः आनर्छुः आनर्छिथ स्यरताङ्गति॰

ऊ॰

रणहिंसादानेषु अयवयमयसयनयतयह्वयगतौ आसत्तपवेशनेस्थायामयाञ्च
त्याम् उपदयांचक्रे उपसर्गस्यायताविति लत्वम् पलाययांचक्रे आसांचक्रे दृषद्
हेविद्ज्ञाने जागृनिद्राक्षये तेनपविदजागरन्यतरस्यामित्यांप्रत्ययोभवति तेषांचका
रविदांचकार उषः जागरांचकार तवोषविविदे नजागरजागरोविचिण्णलङित्सु इति गु
णः जजागरतुः जजागरुः जजागरिथ जिभीभये ह्रीलज्जायां डुभृञ्धारणपोषण
यः भीह्रीभृहुवांश्लुवच्चवतिश्लाविवचकार्यंभवतिश्लाविति द्विवचनम् बिभे
यांचकार जिह्रयांचकार बिभरांचकार जुहवांचकार यदाम्नो प्रत्ययोभवति तदा
द्व्यायादेशः बिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः बिभयिथ जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः ब
भार बभ्रतुः बभ्रुः जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः थपथालोपिनउच्यते द्विवचनादिट्
वंवत् थत्वम् अतउपधायाइतिवृद्धिः जगाम गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्य
नङीत्युपधालोपः जग्मतुः जग्मुः क्रादिनियमादिट् जगमिथ जग्मथुः जग्म ज
गाम जगम जग्मिम हन हिंसागत्योः द्विवक्त्रानितिघत्वम् हस्यनः अभ्यासचर्चेति
चर्त्वे जघान अभ्यासाच्चेति हस्य घत्वम् जघान उपधालोपः जघ्नतुः जघ्नुः जघ
निथ कर्मणि जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे जज्ञिषे जनी प्रादुर्भावे उपधालोपः ज्ञत्वम् नका

कौ॰
पा॰
१२५
125

स्य जकारः जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे चखान चख्नतुः चख्नुः चखनिथ घस्लृ अदने
स्तनोर्घस्लृ इत्यनुवर्तमाने ॥ लिट्यन्यतरस्याम् ॥ हृदिः चुत्वं जघास उपधालोपः च
शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ जक्षतुः जक्षुः जघसिथ जघस्थ तदा आद आद-
तुः आदुः इडत्त्यर्तिव्ययतीनां इति इट् आदिथ अत्स्यत् गतो आद आदतुः अदुः आदि-
थ अन्नूयतिस्त लागतिषु अतआदेरिति दीर्घत्वं तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् आन-
ज आनजतुः आनजुः आनजिथ आनक्थ आनञ्ज आङ्जिति दीर्घत्वं तस्मान्नुड् द्वि-
ल इत्यधिकृत्य अश्नोतेश्च अश्नोतेरपरो ॥ श्रीर्धातोर्वा धातुरः स्यात् उड़ागमो
भवति लिटि परतः विव्ये विव्याने विव्यिरे व्यान व्यानशिरे ॥ संप्रसारणं उच्यते
ब्रवो वचिरिति वच्यादेशः वचेः कृतसंप्रसारणस्य द्विवचनादिकार्यं एवं वत् लिट्य
भ्यासस्योभयेषां उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ ऊचथुः ऊच उवाच उवच ऊचिव ऊचि-
म भावे ऊचे ऊचाते ऊचिरे जिघ्रपू चयने स्यादिपभ्यासेन चाभ्यासस्येति षत्वं सस्वाप
सुषुपतुः सुषुपुः सस्वपिथ इयाज ईजतुः ईजुः इयजिथ ईजे ईजाते ईजिरे वपन वा
प ऊपतुः ऊपुः नवपिथ नवाह ऊहतुः ऊहुः होढः इति ढत्वम् जशत्वं धत्वम् ष्टु-
त्वं च ढो ढे लोपः सहिवहोरोदवर्णस्येति ओत्वं उपदेशात्वनइति वेट् नवोढ तवे॰

डो॰

ह्विय इवास्मश्यामिवसीतिशूत्वंऊषतुः ऊषुः तवसिथ ऊषे ऊषाते ऊषिरे वेञ्ववेरनोवयि
रितिवयिरादेशः संप्रसारणं उवाय ऊयतुः ऊयुः लिटिवयोयइतिवयः यकारस्य सं
प्रसारणंनभवति लिटिपरतः वश्चान्यतरस्यामिवकारः सारणंनभवतिववौववतुः
ववुः ववेववातेववरिव्येञ्संवरणे आत्वप्रासेनव्योलिटि व्येञोलिटिपरतः आत्वंनभ
वतिलिट्यभ्यासस्यभयेभयेषांनभयेषांवयपादीनांयहादीनांचलिटिपरतः योभ्यासस्य
स्यसंप्रसारणंभवति अवोचोसीतीतिवूडिः आयादेशः विव्याय असंयोगाल्लिट्कित् या
ऊरित्यात्संप्रसारणम् परनेकाचइतियण् विव्यतुः विव्युः अन्तुभ्यातिव्ययतीनाम्
अनिंअनिंव्ययतिइत्येतेषांथलिइडागमोभवतिविव्यथिथविव्यथुः विव्यविव्यायवि
व्ययविव्यथोवविव्यथिमविव्येविव्यातेविव्यरिरेह्वेञ्आत्वम् अभ्यस्तस्यच ॥ ह्वयतेरभ्य
स्तस्यसंप्रसारणंभवति जुहावजुहुवतुः जुहुवुः जुहविथजुहुवेजुहुवातेजुहुवि
रे टुओश्वि ॥ विभाषाश्वेः ॥ श्वयतेर्विभाषालिटियङिचपरतः संप्रसारणंभवतिइति
संप्रासुशुशावशुशुवतुः शुशुवुः शुशविथ शुशुवेयदानसंप्रसारणंशिश्वायशिश्वियतुः
शिश्वियुः शिश्वियेवदव्याउवादऊदतुः ऊदुः उवदिथऊदेऊदातेऊदिरेयहजयाहसं
प्रजयहातुः जयहुः जयहिथजटहेज्यावयोहनोहिलिट्यभ्यासस्योवयेशामितिसं

रू॰
पा॰
१५५
185

प्रपरस्यत्वं निसोपरनेकाच इति यण् । जिज्यतुः । जिज्युः । थलि इट् आतो लोपः । जिज्यथ जि
ज्येविथ विव्याध विविधतुः विविधुः विव्यधिथ विविधे विविधाते विविधिरे वश कान्तौ उ
वाश ऊशतुः ऊशुः उवशिथ विव्याच विविचतुः विविचुः विव्यचिथ विविच ओव्रश्चू छेद
नेडि वहलादि शेषः संप्रातरित्यत्वम् रपत्वम्- ग्रहेयोगाहिंकिल्विति संप्रसारणं ना
लिववश्च वव्रश्चतुः वव्रश्चुः वव्रश्चिथ कर्मणि वव्रश्चे प्रच्छ पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः
पप्रच्छिथ पप्रच्छे भ्रस्ज पाके ग्रलां जश्झशीति जश्त्वं समस्पदः स्यात्वं जः । बभ्रज बभ्रजतुः ब
भ्रजुः बभ्रजिथ बभ्रजे [illegible] संप्रसारणमिति अभ्यासस्य संप्र विविद्ये न वि
विद्यतां ते विविद्यन्ते [illegible] विव्यथे विव्यथाते विव्यथिरे ॥ इति लिट्परिच्छेदः ॥
अथ लङ् भूते इति वर्तमाने लङ् भूतेर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति माङि लु
ङ् माङि उपपदे धातोः लुङ् प्रत्ययो भवति स्मोत्तरे लङ् ॥ स्म [illegible] उपपदे धातो
र्लुङ् प्रत्ययो भवति चकाराल्लङ्‌ ... च्लि लुङि ॥ धातोः च्लि प्रत्ययो भवति लुङि परतः ॥
च्लेः सिच् च्लेः सिचादेशो भवति ॥ गातिस्था ... घुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु गाति
स्था घुपा भू इत्येतेभ्यः उत्तरस्य सिचः लुक् भवति परस्मैपदे परतः ॥ गापा ग्रहणे इ वि
वत्यो ग्रहणं गायतेः पातेर्ग्रहणं भवति इणो गा लुङि इति इणः गादेशः अडागमः ।

उ॰

इतश्चेतिकारलोपः अगात् अगाताम् आतः सिचूग्रहणमनुवर्त्ततेसिचः आका
रान्तस्यागमस्य जेर्जुर्भवति इति जुस् अगुः अगाः अगातम् अगात अगाम् अगाव
अगाम अस्थाम् अस्थाताम् अस्थुः इत्याद्यवार्थितिस्नुसंतत्र अस्नात् अस्नाताम् अस्नुः
अधात् पापाने अपात् अभूत् यामापने यमिरमिनमातांसक्च यमिरमिनमाम् इत्येते
षांधातूनांमाकारांतानांच सगागमोभवति परस्मैपदेऽसिसिचिपरतः चकारादिडाग
श्चभवति ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ अस्तेरंगात्सुरस्यापिसिचोऽपृक्तस्यासार्वधातुकस्यईडा
गमोभवति ॥ इट ईटि ॥ इट उत्तरस्यसकारस्यलोपोभवति ईटिपरतः सिचोयप
कादेशः सिद्धोवक्तव्यः अकः सवर्णेदीर्घः अयासीत् अयासिष्टाम् सिजभ्यस्त
विदिभ्यश्च अयासिषुः अपासीत् अभासीत् अस्नासीत् अकासीत् अगासीत् घ्रागं
धोपादाने विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः धेट् ऽस्थगतिवृद्धोः इतिविभाषासिज्लुक् अघ्रा
त् अघ्रासीत् अधात् अधासीत् ॥ विभाषाधेट्श्व्योः धेट्पाने टुओश्विगतिवृद्ध्योः ॥
आभ्यामुत्तरस्यच्लेःविभाषाचङादेशोभवति चङिचेतिद्विवचनम् आतोलोपः अदधत्
शो अधात् अधासीत् श्वो अश्वात् अश्वाशीशो असात् असासीत् स्थाघ्वोरिच्च तिष्ठते
धुसंज्ञकानांच इकारादेशोभवति आत्मनेपदेपरेसिचिपरतः सचसिचकिद्भवति क्र

५२

रूं॰ पा॰ १२६

126

स्वाद्यंगात् ञ्च स्वाद्यंगात्परस्य सिचः लोपो भवति झलि परे अदित तम् अस्थित प्रथित प्रथिषा
ताम् प्रथिषत प्रथिष्ठाः प्रथिषाथाम् धि चेति सकारलोपः प्रथिध्वम् प्रथिषि प्रथिष्वहि
प्रथिष्महि वा लिटः आसिति वा अनु ग्रस्यति वा विख्याति त्याइ अमत्नेपने वच भाषणे अ
नः आदेशो ना व्यो अस्य ने व्यो आदेशो वा पभाः परस्य झे र आदेशो भवति कर्त्तृवाचि र
निलिटि परतः आतो लोप इटि च इत्याकारलोपः आख्यात आख्याताम् आख्यन्त हे
ञ्ˆˆ लिपि सिचि ह्वश्चेत्यङ् ॥ आह्वत आह्वताम् आह्वन्त आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या
मिति पक्षे अङ् आह्वत आह्वास्त विशसङ् अहिंसीत अहिंसिष्टाम् अहिंसिषुः
इकः सवर्णे इति वि परस्मैपदेषु वृद्धिः अचैषीत् अचैष्टाम् अचैषुः चिञ् अचैषीत् अ
चैष्टाम् अचैषुः अचेष्ट अचेषाताम् अचेषत अजैषीत् अजेष्ट अनैषीत् अनेष्टः
हुडोऽस्विगतिवृद्धिः नेटीति वर्त्तमाने ह्मयन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् हकारमका
रयकारान्तानामंगानाम् क्षणश्वसजागृणिश्व्येदित इत्येतेषां इटि सिचि वृद्धिर्न परस्मैप
देषु सिचि परतः वृद्धिर्न भवति अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्रहीषुः विभाषा धेट्श्व्योः
तिश्वः चङ् चरि द्विवचनम् अशिश्वियत् अशिश्वियाताम् अशिश्वियन् जृस्तम्भे
श्वयुक्लन्लुञ्चश्विभ्यश्च पभो धातुभ्यः क्लेरङ् आदेशो भवति इति वा अङ् आदेशो

डो॰

भवतिइतिवाग्रङ् च्यवतेरङ्न्यकारादेशः अच्यत अच्यताम् ॥ णिश्रिस्रुद्रुभ्यः
कर्त्तरिचङ् इतिचङ् अशिश्रियत् अशिश्रियताम् अशिश्रियन् धेट् अधयिः
ष्टधीङ् अधायिष्ट ङ अहासीत् अहासिष्टाम् अहासिषुः मद्धृजन्यपरस्मैपदेष्विति
टु अस्तावीत् आस्तावीत् अधावीत् अस्तोष्ट असोष्ट धूञ् कृदित्तोवेतिवेट् अधो
ष्ट अधविष्ट धुञ्स्पशो अयावीत् अरावीत् अधावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः
अरावीत् अराविष्टाम् अराविषुः ऊर्णुञ् विभाषोर्णोरितिवाङित्त्वम् अङितिः
पक्षेऊर्णोतेर्विभाषेतिवृद्धिः और्णावीत् और्णवीत् णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरिचः
ङ् दुद्रुवत् सुस्रुवत् अलावीत् ष्टूञ् पवणे अपावीत् अलविष्ट अ
पविष्ट भूसत्तायां गातिस्थाघुपाभावः गातिस्थेति सिचोलुक् आबधातुकत्वाभा
वादिडभावः अभूत् अभूताम् भुवोवुग्लुङ्लिटोरितिवुक् अभूवन् अकार्षी
त् अहार्षीत् अहार्षीत् लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्तमाने ॥ उष ॥ इको
ऽलातिवृकिङ्वति झलादेरगारितिमिङ्लुक् अकृत अकृषाताम् अकृषतः अ
कृथाः अकृषाथाम् ॥ इणः षीध्वम्लुङ्लिटाङ्गादिति मूर्धन्यादेशः अकृ
ढ्वं अकृषि अकृष्वहि अकृष्महि अहृत अहृषाताम् अहृषत ॥ प्रियते लुङ्लि

तं॰
पा॰
१२०
127

ऽस्यात्मनेपदं वा इ प्रावृत लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट् वृतो वेति वा दीर्घः प्राव
रीष्ट प्रावरिष्ट अन्तेति पादन्त्यं लिप्यस्ते त्यङ् ऋदृशोऽङि गुणः असरत् असरताम् अस
रन् ऋ गतौ आरत् आरन् ह्म्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः अजागरीत् अजागरिष्टां
अजागरिषुः लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वर्तमाने ऋतश्च संयोगादेरिति वेडा
गमः अनिट्पक्षे किद्वाद्गुणाभावः ऋत इद्धातोरिति इत्वम् हलि चेति दीर्घः
अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट अस्तृत वृङ्वृञ्भ्यां च स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेष्विति वेट् ऋदृ
शोऽङि गुणः इति गुणः अजरत् अजारीत् अथ हलन्ताः पचवचभ्रस्जहतेष्वाचः
वदव्रजहलन्तानामेतेषामचः स्थाने वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परतः अपाक्षि
चोः कुः इति इट् अपाक्षीत् वह प्रापणे ढत्वकत्वषत्ववृद्धयः अवाक्षीत् साहि वहो
ऽदवर्णस्येति ओत् झलो झलीति सकारलोपः ष्टुत्वम् ढलोपः अवोढां अवाक्षुः
अवाक्षीः अवोढम् अवोढ अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्ष्म अवोढ अवक्षाताम् अवा
क्षत क्विरिह इति नेति रुधिर् आवरणे अरुधत् अरौत्सीत् अभिदत् अभैत्सीत् अ
भित्ताम् अभित्सुः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्वम् अभित्त अरुद्ध अच्छिदत्
अच्छैत्सीत् ऋदित्स्वसृणां अच्छिदत् अच्छैत्सी अकुहत् अकुक्षाताम् अकुक्ष

ॐ

न। अबुद्ध। अदीवीत्। असीवीत्। अकोषीत्। अतो हलादेर्लघोरिति वा वृद्धिः। अपा-
ठीत्। अपठीत्। अकाणीत्। अराणीत्। अरणीत्। वदव्रजहलन्तस्याच इति नित्यं
वृद्धिः। अवादीत्। अव्राजीत्। अलोगीत्। अचालीत्। अज्वालीत्। अत्सारीत्। अह
म्यन्तक्षणश्वसेति वृद्धिप्रतिषेधः। अग्रहीत्। ईयमन्तक्षिणो अवपीत्। अव्ययीत्।
रयाअरयीत् क्षणु हिंसायाम्। अक्षणीत्। शमहिंसने अशमीत्। रगे लगे संगे सगे संव-
रणे। अरगीत्। अलगीत्। अस्तगीत्। मथे विलोडने। अमथीत्। अमथिषाम्। अम-
थिषुः। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। ऊदित्वाद्वेति विभाषायामिट्प्राप्ते अञ्जेः सिचीति
नित्यमिडागमः। आञ्जीत्। आञ्जिष्टाम्। आञ्जिषुः। यमिरमिनमातां सक्चेति स-
क् इट् च। अयंसीत्। व्यनंसीत्। अनंसीत्। अनंसिष्टाम्। अनंसिषुः। समुदाङ्भ्यो
यमोऽग्रन्थे इत्यात्मनेपदम्। यमो गन्धने इति कित्त्वम्। कित्त्वादनुदात्तोपदेशव-
नति तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति इत्यनुनासिकलोपः। नत्वा
यतन्तलायमानानाम्। नत्वायमत विभाषोपयमने इति कित्त्वम्। उपायत तकन्याम्। उपा-
यंस्त। हनो वध लिङि। लुङि चेति वधादेशः। अतो लोपः। अवधीत्। अव-
धिष्टाम्। अवधिषुः। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ·········· अवधिष्ट। अवधिषाः

५४

दुं॰
पा॰
१५७
128

नां अवधिषत मह्रुह्मिजिति किमर्थं किल्वात नासिकालोपः आहत आहसानां
तनादिभिस्तथासोरिति विभाषासिज्लुक वनतितनोत्यादीनां मित्यनुनासिकालो
पः अतत अतनिस् अतनिषातास् अतनिष्ठत अतथाः अतनिष्ठाः षणसंभक्ते ॥
जनाखनसनांझलो ॥ जनखनसन इत्येतेषामाकारो भवति झलादौ क्ङि
ति परतः असात असनिष्ट शलइगुपधादनिटः क्सः शलन्तो यो धातुरिगुपधस्त
स्मात्परस्य च्लेः अनिटः क्स आदेशो भवति दुहादेशधातोर्धेइति द्रव्यत्वं भज्ञावः
अधुक्षत लिह अलिक्षत गुह अघुक्षत स्पृश अस्पृक्षत दृप अदृप्सत ॥ अनु
दात्तस्य च उपधस्य चान्यतरस्यामागमः वदव्रजहलन्तस्येति वृद्धिः असाक्षीत
असभावे अस्राक्षीत अमान्त्सीत अमृक्षत अधाक्षीत अमान्त्सीत अकाक्षीत
अकालीत उपाप्तित्वात स्नेरजादेशः अत्स्पत अतापीत अतार्पीत दृशः क्स आ
प्नोनदृशः दृशो धातोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति दृशिस्त्वेति पत्ने अङ्विशात्र
वित्वात श्लिष अविक्षत श्लिष आलिंगने ॥ श्लिषधातोरालिंगनक्रियायां वर्तमा
नात्परस्य च्लेः क्सस्त्य समारंभो भवति आश्लिक्षनीयकां देवदत्तः आलिंगने इति
किम समाश्लिषज्जतुकाष्ठं च अनुपाश्रित्यानङ् आत्मनेपदेस्यवाङ्हा

ॐ॰

दिह्लिह्गुहामात्मनेपदेदन्त्ये ॥ दुहदिहलिहगुहइत्येतेषामात्मनेपदेदंत्ते प
रतः क्सस्य वा लुग्भवति अदुग्ध अदुहत अदिग्ध अदिहत अलीढ अलिहत
अगूढ अगुहत ॥ क्सस्याचि अजादौ प्रत्यये परतः क्सस्य अलोपो न भवति अ
धुक्षाथां अधुक्षि एवं सर्वत्र दुहादीनां गुणधत्वाऽस्य भावः अधाक्षीत् अदुग्धाम् अ
धाक्षुः न दीर्घः अनाक्षीत् अनाढाम् अनाक्षुः असः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो
ऽङ् ॥ अस्वरे पचे ॥ वचभाषणे तस्मादेशो वा ख्या प्रथने चक्षिङादेशो वा एभ्यो
धातुभ्यः परस्य सेः कर्त्रर्थवाचिनि परतः अङादेशो भवति सिचोऽपवादः अस
नेस्थगतिथकागागमः आस्थत् आस्थाम् आस्थन् ता उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमि
त्यात्मनेपदम् पर्यास्थत पर्यास्थेताम् पर्यास्थन्त लिपिसिचिह्वश्चेत्यस्यैरङा
देशः अलिपत् असिचत् अह्वत् आत्मनेपदे त्वन्यतरस्याम् इत्यङ् अलिप
त अलिप्त असिचत असिक्त आह्वत आह्वास्त पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैप
देष्विति सेरङादेशः अपुषत् अद्युतत् अतृपत् श्लिष आश्लिषत् शक अशक
त् ष्विदा गात्र अस्विदत् क्रुध अक्रुधत् लुभ अलुभत् शुच शोचे अशुचत् वि
थु अमिथत् गृध अगृधत् नश अनशत् तृप प्रीणने अतृपत् दृप अदृपत् अङ्

हृ॰
पा॰
१२५
129

तृहत् अस्तृहत् अस्तुहत् अस्तिहत् शस अशसत् तमु अतमत् दमु अदमत्
श्रमु अश्रमत् शमु अशमत् क्लमु अक्लमत् अमत् वस स्तम्भने अवसत् पुस विभागे अपुस
त् लुष स्तेये अलुषत् लुट अलुटत् एवमादयः पुषादयः ॥ अथ द्युतादयः
द्युत दीप्तौ अद्युतत् अरुचत् अशुभत् क्षुभ संचलने अक्षुभत् अतुभत् अवृ
धत् अस्रंभत् स्रंसु अवस्रंसने अस्रंसत् अध्वंसत् आत्मनेपदे खड्नाभवति व्यद्यो
तिष्ट अरोचिष्ट गत्वा स्मृगतौ अगमत् अस्मरत् अपात् अशाकत् अमुचत् ॥ अदे
हृदु समोगमस्त्र ॥ लिसिच परतः अदेः घस्लादेशो भवति अघसत्
लस्त्र भेदने अलूपत् विद्लृ लाभे अविदत् समो गं हृष्टि प्रच्छि स्वरत्यार्त्ति
विदि दृशिभ्यः स्वात्मनेपदम् लिङ् सिचावात्मनेपदे स्थितिवतमात्मनेवागमः
गमउ अनेकोलिसिचो गच्छादेः आत्मनेपदे वा किलोभवतः अनुदात्तोपदेशात्या
दिना अनुनासिकलोपः समगत समगसाताम् समगमातां समगंसाम् समगम
त समगंसत अपत्यृततोपतः ऊमिति ऊमागमः अट् उपसमम् उपसमताम् उ
पसमत शासु अनुशिष्टौ शासेरिति शास्यतिक्षितेत्युङ् शासइत् इङ् हलादिति इ
त्वम् अशिषत् सर्तेरिति सात्मोधातोः गामिति ईत्यादिना अङादेशः अरि

अनिदितामित्यनुनासिकलोपः अस्तभत् अस्तंभीत् स्तंभेरिति मूर्धन्यादेशः प्राक्
सितादड्व्यवायेपि व्यष्टभत् व्यष्टभताम् व्यष्टभन् अक्रुचत् अम्लुचत् अग्लु
चत् अग्लोचीत् अग्लुचत् अग्लुञ्जीत् अग्लुंचीत् कुटकौटिल्ये उत्संज्ञत्वे
गंकुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् इति ङित्वाद्गुणवृद्ध्यभावः न्यकुटीत् न्यपटीत् पदगतौ।
चिण्ते पद इति चिण् चकारः चिणो लुगिति विशेषणार्थः णकारो वृद्ध्यर्थः अत उ
पधाया वृद्धिः चिणो लुकि इति लुक् द्विवनादिभासि जेव भवति उपदादित्यपदंग
नात् उपदत्त उपदं ऊः दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्यां विभाषाङ्केः
चिणादेशः अदीपि अदीपिष्ट जनि जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः अजनि अज
निष्ट अबुद्ध अबोधि अभुंसताम् अभुंसत अपूरि अपूरिष्ट अतायि अतायिष्ट
अप्यायि अप्यायिष्ट ॥ लुङ्परिच्छेदे द्वितीयः समाप्तः ॥ अथ लृट् ॥ अन
द्यतने लुट् भविष्यत्यनद्यतने वर्तमानाद्धातोर्लुट्प्रत्ययो भवति स्यतासी
लृलुटोः ॥ लृट् इति लुट् लुट् इत्येतयोरुक्तस्वानुबन्धयोः ग्रहणम् भयोः ल्टल
तोपरतः यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः इति तासेरिकारः ताम्बनदवेन्दि उ
पदेशात् सर्वधातुकमनुदात्तमाङ्जेरिति विशेषणार्थः ॥ लुटः प्रथमस्य डारौ

रसाः लङादेशस्य प्रथमपुरुषस्य रस्यात्मनेपदस्य प्रथमस्य वचनस्य संख्याडादे
रन्न इत्येते आदेशा भवंति डिति भस्य पञ्चबंधकारणसामर्थ्यात् टेरिति टेर्लोपः आर
बधातुकं शेष इत्यबधातुकसंज्ञायामबधातुकस्येड्वलादेः ॥ वलादेरवधातुक
स्येडागमो भवतीतीट् प्रापे ॥ एकाच उपदेशेनुदात्तात् ॥ उपदेशे यो धातुरेका
च् अनुदात्तश्च तस्मादुत्तरस्य वलादेरवधातुकस्येडागमो न भवतीति प्रतिषेधः
केचन कथयंति उपदेशेनुदात्तान्धातून् यथा पठंते तथैव विस्पष्टार्थमनिकारिकास्तु प्रदर्श्यंते
अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदंति तद्विदः अदंतमृदंतमृ
तां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि ॥ स्वरान्तो यो धातुः सोनिड्भ
वतीति दृश्यताम् अवगम्यताम् इमांस्तु सेटः प्रवदंति तद्विदः अदंतम् अ
त् अकारोन्तो यस्य तत्तथोक्तम् ऋदंतम् ऋकारान्ता गृ निगरणे इत्यादि ऋका
रान्तानां च वृङ्वृञौ वृङ् वरणे इत्येतौ इवर्णान्तेषु धातुषु डुश्वि गतिवृद्ध्योः डीङ्
विहायसा गतौ शीङ् स्वप्ने श्रिञ् सेवायां एते इटो भवति अकारान्ताः सर्वे धातवः ।
ऋकारान्ताश्च ऋकारान्तेषु वृङ्वृञौ इवर्णान्तेषु चत्वारो धातवः एतान् सेटः प्रवदंति तद्वि
द आचार्याः ॥ गणस्थऊदंतमतां चरुस्नुवौ क्ष्णुवं तथोर्णोतिमथा युणुक्ष्णवः ।

ॐ

इति स्वरांतानि ॥ हलंतेषु सानुबंधिनो स्तेतो हलं निपिमे निबोधत गणेति इति हति गा
नस्यं ऊदंतम् कारांते मितियावत् ततो ऽकारांता नां हमा ह्वेरि चेति रेफे परतः
मकारस्य लोपः स्नुप्रसवे द्रुत्वश्च हेऽङार्णे नृभाष्ने घुमिं धरो रस्तेतो कृते मनेपता
न्यमयानूं म्नस्तकाशानि निबोधत प्रवगच्छ नेत्यर्थः तत्राकारांता धातवनिटः
तत्र हरि ङाङ गतौ सेट् हरि ङ्गाने रस्तावं धातुके आतो लोपः सिद्धे प्रत्ययविधावि
ति ताम स्याहोपः इति मे मकारस्य लोपः ङित्यचेति टिलोपः हरिङ्गिता हरिङ्गि
तारौ हरिङ्गितारः हरिङ्गितासि हरिङ्गितास्थः हरिङ्गितास्थ हरिङ्गितास्मि हरिङ्गि
तास्वः हरिङ्गितास्मः याता यातारौ यातारः यातासि यातास्थः यातास्थ यातास्मि
यातास्वः यातास्मः कर्मणि याता यातारौ यातारः यातासे यातासाथे याताध्वे ॥
हपभि ॥ डन्नमञ्चरुषः परिपरतः हस्यहः याताहे यातास्वहे यातास्महे एवं वा
ता ख्याता राता लाता दाता धाता स्याता ध्याता घ्राता ह्राता ह्वाङो ऽश्विश्वयिता श्वयिता
डीङ् डयिता शीङ् शयिता ऽकारांता अनिटः होता स्तोता स्नुप्रसवे द्रुत्वश्च हे
ऊष्व नृभाव नेघुमिश्रमे हन्त्यादयः सेटः वनिता स्नविता विता प्रोणि विता
विता रविता त्वा विभाविभाषां णौरिति ऊर्णौ रिति विभाषा टिङ्वतीति ङित्वा हु

दुं॰
पा॰
१३१

131

णप्रतिषेधः सोऽणंविता इति ऊकारांतः सेट् लूञ् लविता पूञ् पविता इत्यादि
ऋकारांता अनिटः कृञ् कर्ता भृञ् भर्ता हंता इत्याद्यः सेटः ॥ जागृ निद्रा॰
जागरिता वृङ् वरिता वृञ् प्रावरिता वृतो वेति दीर्घत्वम् प्रावरीता ॥ ॠकारां॰
तः सेटः गॄ निगरणे ग्रचिविभाषेति लत्वम् निगरिता निगलिता इत्यादि ॥ शा
किस्लकांतेष्वनिड्कइष्यते गम्य शकांतेष्वसिः प्रसारणी रभिः शभांतेष्वथमै
घनेषभिस्तनमस्ततोषोलभिरेवनेतरे ३ ककारांतेषु शक्लृ शक्तावित्येकोऽनि
ट् सकारांतेषु गस्लृ ग्रहने वसिश्च प्रसारणी प्रसारणं संप्रसारणं तदस्यास्तीति
प्रसारणी वस निवासे इत्यतो तस्य यजादित्वात् संप्रसारणं विधीयते प्रसारणग्रह
णाच्च वस आच्छादने इत्यस्य निषेधार्थम् भकारांतः रभ राभस्ये डुलभष् प्राप्ता
यभ मैथुने एते त्रयः अनिटो भवंति यमिः नमत्वेष्वनिड्कइष्यते रमिश्च नम
संतेषु धातुषु मध्ये यम उपरमे रम क्रीडायाम् मन ज्ञाने इति दैवादिकः मन अव
बोधने इति तनादिकः तस्मात् दैवादिकस्य ग्रहणमिष्यते णम प्रह्वत्वे हन हिंसा॰
गत्योः गम्लृ सृप्लृ गतौ एतत् उक्ता भवति मकारांतेषु चत्वारो धातवः नकारांतेषु

ॐ.

त्वावेति अनिटः ॥ दिहि डिहि न्मेहति रोहते वहि कहि लिषपेसा दहति लिहा॰

लिहः इमे निरोष्ठा विहन्तृत्र संशयागणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ पा
दिह उपचये दुह प्रपूरणे मिह सेचने रुह बीजजन्मनि वह प्रापणे णह बन्धने दह
भस्मीकरणे लिह आस्वादने सर्वेषु हकारान्तेषु इमे अष्टौ धातवः विभज्य प्र
कीर्तिताः अनिटः दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशति म
ष्टमं विशिं लिशिं च शान्तान्ननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् शा
कारान्ता ये धातवः गणपाठेषु पठ्यन्ते तेषां मध्ये पुराणगा आचार्याः दशधातून्
नानिट् पठन्ति ते के दिश अतिसर्जने दृशिर् प्रेक्षणे दंश दशने मृश आमर्शने स्पृ
श संस्पर्शने रिश रुश हिंसायां द्वयोरपि ग्रहणम् क्रुश आह्वाने विश प्रवेशने
लिश अल्पीभावे इति तपिः तिपिं चापिं वपिं स्वपिं शपिं क्षिपिं तृप्यति दृ
प्यती चापिः इमे तथा त्रयोदश ये निरोष्ठा मतास्ततः परं सिध्यति रेव नेतरे धका
रान्तेषु धातुषु पकारान्ता धातवः अनिट् उच्यन्ते ते के तपिर् आवरणे धषा
धसं सिद्धौ द्वयोरपि ग्रहणम् राधो कर्मका हल्षेव वधस्ते संप्रहारे बध बन्धने क्रु
धको पे शुध शौचे तायात आधस्तु चेधुध प्रवगमेध्य यता ड नेषिधु संराद्धौ ॥
शिषं पिषं शुष्यति पुष्यती हि षां सिं पिं विषिं तुष्यति दुष्यती दिवम् इ

दुं॰
पा॰
११

132

दंशोवोपविशंत्वमिड्डितिगणोऽष्टानां सूपिकल्पतीनथा ६ आकारांतेभ्य आतश्च ह्रस्व
धात्स्तननिटः पांत्याचार्याः तेकेविञ्जे विग्रोषणोपिस्मृतं चूर्णोनेभ्य षशोवणं ष्वपश्चऽसोत
षत्तसोऽइषवेकृते द्विषग्रुप्रीतौ श्लिषआलिंगने हृषविलेखने भौवादि दिश्रोष्टादिकाश्च १
नर्पितिपिंचापिमयोवपिंरवपिंलिपिंलपंत्यपतिहप्यतौ मपिमृत्स्वरेणानीचोरणापिञ्ज
पितृपीन्यतीहिंपांतान्यष्टितांन्वयोरथा ११ तपसंतापं तपपेश्वर्ये इतिद्वयोरपि ग्रहणं १
तिष्टतेपतिष्पेष्टरत्नणार्थः आस्तृआसो तुवपवीजसंतानेसिव्यपप्रायनेलिपतप
भेषोलस्तृभेरनेनसप्रीतौ इपहर्षमोहनयोः गस्तृष्टस्तृगतौ शपआक्रोशे छुपस्पर्शे
शपउपलंभेद्वयोरपि ग्रहणाम् क्षिपप्रेरणे पतांस्त्रियोरथा धान्तूननिटः प्रतीहि जानी
हीत्यर्थः ॥ प्रदिंप्रदिंस्कंदतिरिच्छिविदिन्त्वदीन्याहिंसहिंसि [illegible] तिपदिनेखिदस्न् नुदिं
नुदिंविद्यतिविंदतीत्यपिप्रतीहि दांतान्दशपंचचानिटः ९ ॥ दकारांतान्यंचदशाधा
तूननिटः प्रतीहि जानीप्वनेवत्यंते अदभक्षणे हदपुरीषोत्सर्गे स्कंदिर्गतिशोषणयोः
भिदिर्विदारणे छिदिर्द्वैधीकरणे त्वदिर् संपेषणे शद्लृशातने पद्लृविशरणग
त्यवसादने उच्छिदागात्रप्रस्रवणे पदगतौ विदैन्यं खिदपरितापे इतिवा तदव्यथने
नुदप्रेरणे विदसत्तायां विदविचारणे इतिवा पचिरात्चविविरिविरन्निरष्ट्रतानिंजिं १

ॐ

सिविंस्रुवि······भजिंभुंजिंत्जातीन्त्यजिंयजिंयुजिंरुचिंसन्निमज्जतींभुंजिंस्वजिंसृजि
मृजिविद्ध्यनिट्स्वरान् ॥११॥ प्रथमपद्यस्यःकारिकायांतत्रार्थः चकारान्तेष्वष्टौधातून्अनि
ट्स्वरान्विद्धि अनुदात्तस्वरानानिटः इत्यर्थः छकारान्तेष्वेकः जकारान्तेषुपंचदशधातून्यथा
क्रमंस्तुहिघंपतेडुपचंष्पाकेवचवचभाषणेब्रुवोवचिः द्वयोरपिग्रहणम् विचिर्पृथग्भावेरिचि
र्विरेचनेरन्तागेप्रांछुज्ञीप्सायांणिजिर्शौचपोषणयोः षिचिर्क्षरणेमुच्लृमोक्षणेभ
जसेवायांभञ्जोआमर्दनेभ्रस्जपाकेत्यजहानौयजदेवपूजासंगतकरणदानेषुयुजि
र्योगेयुजसमाधौद्वयोरपिग्रहणंवजोभंगेवन्मास्वन्जपंगेटुमस्जोशुद्धौभुजपालना
तिवहारयोः भुजकौटिल्येद्वयोरपिग्रहणं एजूपुशुद्धौएजेःस्थानेविजिर्पृथग्भावे
इतिपठंति ॥ वाच्यऊर्णोर्णुवद्भावोयङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनंधातुसंज्ञाप्रतिषेधार्थमेकाच
इत्युपग्रहात् भ्रस्जपाकेभ्रज्जेरोपधयोरमन्यतरस्यामितिरमागमः रोपधयोश्चनिवृ
त्तिः व्रश्चभ्रस्जेतिषत्वम्ष्टुत्वम्भर्ष्टायदारं। न। तत्रास्कोःसंयोगाद्योरितिसलोपः भ्र
ष्टायजिष्टुत्वंषत्वंयष्टायाजि युजाःयोक्ताटुमस्जोमस्जिनशोर्झलीतिनुम्मंक्ताभुक्ता
भजसेभक्ताभोक्तामृजविसर्गेसृजदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमःस्रष्टामृजूपसृष्टा ऊ।
द्विवाद्विकल्पेनेडूमार्जिताइष्टाविरक्तानेवेरितावित्तिलाभेवेत्तापाद्यनुदात्तस्वचन्द्र।

हें
पा.
२२
133

पक्षस्यान्यतरस्यांनित्यमागमः नर्ष्टा नष्टा दर्ष्टा दष्टा सर्ष्टा स्रष्टा रुषलयोन्वधेऽ इति धत्वम् फलाज
पफषीति जश्त्वम् रब्धाल ब्धा मनज्ञाने संनामन्तबुधवबोधने समितास्रष्टास्यस्यास्यस्या कृषकृष्टा
कर्ष्टात्तहमोढौ रेढा वोढा वृढा दग्धा इत्यादि नतो न्येसेटः नकामहनने नविता शुच शोक शोचि
ता राजिता ग्रणग्राणिता रणराणिता कणकाणिता ध्राजिता देविता सेविता वर्तिता वर्धिता ॥ ग्रहो
लिटी दीर्घः ॥ ग्रीहिता विभाषिता उच्चन्ते स्वरति सूतिसूयति धूञ्दितो वा ॥ स्वशा हृोपतापयोः
षूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्रसावे प्रसवे धूञ् कंपने ऊदितः गाहू तत्क्ष तक्ष इत्यादि स्वरि
ता स्वर्ता प्रसविता प्रसोता सविता सोता विधविता विधोता अवगाहिता अवगाढा तक्षिता तष्टा
त्वत्स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः त्वत्वष्टा त्वक्षिता अक्षिता अष्टा रधिभारद्धान शामाजिनशो
र्झलीति नुम् नशिता नंष्टा तप्ता तर्पिता द्रप्ता दर्पिता ॥ वाइ द्हमुह ष्णुह ष्णिहाम् दोग्धा द्रोढा
द्रोहिता रधादिभ्यश्चेति वेट् मोग्धा मोढा मोहिता इत्यादि कृपेसामर्थ्ये तासि च क्लृप इति इत्यति
षेधः लुटि च लुटि च क्लृप इति वा परस्मैपदं कृपेरोल इति लत्वम् कल्प्ता कल्पिता इति लुट् ॥
घल्तृट्कव्मः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ हेतु हेतुमद्भविष्यतित्त्वगमनाहेतु लिंङ् इत्यादि वचना
द्धेतुहेतुमद्भावविशिष्टे लिङ्निमित्ते सति लिङ्निमित्ते भविष्यति काले वर्तमाना द्धातोः लृङ्स्या
त्क्रियाभवति क्रियातिपत्तौ स्यानाम् ऊनत्वे हि हेतु(?) क्रियाप्रभिप्रभानि हेतुरनिष्पत्तिः क्रिया

ॐ.

तिपत्तिः स्यतासी लृलृङोः आट् नित्यं ङितः इत्येवमैत्यादि एवम् अयास्यत् अचेष्यत् अ
जेष्यत् अवादिष्यत् अहरिष्यत् अत्रऋद्धनेः स्ये इति इट् अपठिष्यत नशाकटंपर्यभविष्यत्
अधंसिष्यत अवर्द्धिष्यत अस्येत अहास्यत अदेविष्यत अदेविष्यत प्रासविष्यत् णहबंधने
नह्येरः अनत्स्यात् अनत्स्यत निरमेष्यत अमोत्स्यत् अभोत्स्यत् अक्रेष्यत् अवधिषत् अ
ग्रहीष्यत् अचोरयिष्यत् अलविष्यत् इत्यादिसिद्धमन्नेयम् इति लृट् अथ लृट् तुमन्नाव्याः लृ
ट्शेषे च ॥ चकाराच्छेषः क्रियार्थोपपदादन्यः शेषः एषांमध्येशेषेलृट् भविष्यति काले वर्त
मानाद्धातोः लृट् प्रत्ययो भवति चकारात् क्रियायां क्रियार्थायां चोपपदे तासील्लृलुङोरि
ति स्यप्रत्ययः यास्यति पास्यति चेष्यति हास्यति लविष्यति पविष्यति दह धक्ष्यति वत्स्य
ति वसनिवासे सस्यार्धधातुके तः ॥ रुजिदृशोर्झल्यमकिति अमागमः स्रक्ष्यति द्रक्ष्यति
भोक्ष्यति बुध अवगमने भोत्स्यति रभि लभी चात्वम् रप्स्यते लप्स्यते विभाषेट उच्छृते कृतीवे
ष्टने ऋभी हिंसायां कृतनयोः तक्षिग्मादि रुसीप्सिसीवनयोः तन्नाद हिंसानादरयोः न्द्रडीगात्र
विक्षेपे नेति च वक्ता तर्द्दत नक्षद्रत्स्य नत्स्य न इति वा इट् वर्तिष्यति वर्त्स्यति वर्तिष्यति वर्त्स्यति
वृतिष्यति वृत्स्यति तरिष्यति तंत्स्यति नर्ति नर्त्स्यति गमे रिट् परस्मैपदेषु इति इट् गमिष्यति
संगस्यते: समो गंमृच्छीति आत्मनेपदम् संगंस्यते नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ परस्मैपदेपरेइड्डा

हे॰
पा॰
१३४

गमोनभवतिवृद्भ्यःस्यसनोःपरतःपरस्मैपदंभवतीत्यप्रतिषेधःवर्त्स्यतिवर्तिष्यतेस्यन्दूप्रस्रव
णेस्यन्त्स्यतिस्यन्दिष्यतेकृपूसामर्थ्येलुटिचक्लृपइतिपरस्मैपदंकल्प्तचंकल्प्स्यतिआत्मनेपदे
कल्पिष्यतेइतिलृट्इत्यादिसर्वंसुज्ञेयम्इतिप्रक्रियापरिच्छेदस्तृतीयः॥इदानींभावकर्म
णीउच्यंते॥स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशेजनेभ्योधातुभ्यःहनहिंसागत्योःग्रह
उपादानेदृशिर्प्रेक्षणेइत्येतेभ्योपिपरेषामिडागमोस्यचसेहचिण्वद्भवतिअचोञ्णितीति
वृद्धिःहसन्नायाम्अनुभाविषीष्टदेवदत्तेनअनुभाविषीयास्तांअनुभाविषीरन्॥इत्या
दिचिण्वदिड्भावपक्षेदायिषीष्टदासीष्टभावेएवंवत्भाविमीष्टएवंसर्वत्रकार्येतुल्यमेवाव
सेयंपायिषीष्टपासीष्टनिर्देषीष्टचिण्वद्भावपक्षेआतोयुक्चिण्कृतोःआकारांतस्यांगस्यचिणिकृ
तिञितिणितिचपरतःयगागमोभवतियाप्यपणोयायिषीष्टचिण्वदिड्भावेचिण्वद्भावपक्षेया
तीष्टग्लायिषीष्टह्वायिषीष्टह्वासीष्टधायिषीष्टधासीष्टधोप्रवाबंड्नेदायिषीष्टचायिषीष्टचेषी
ष्टलाविषीष्टलविषीष्टग्राहिषीष्टग्रहीषीष्टवारिषीष्टवरिषीष्टतस्यगुणप्रतिषेधःकिन्त्वा
त्वृषीष्टअसिद्धवदत्राभादितिणिलोपःशारस्तेयोचोरिषीष्टचिण्वद्भावपक्षेचोरयिषीष्टेत्या
दि॥लिटि॥अनुबभूवेअनुबभूवातेअनुबभूविरेइत्यादि॥लुटि॥चिण्वद्भावक
र्मणोः॥धातोःपरस्यञ्चेःचिण्आदेशोभवतिभावकर्मवाचिनिभतप्रत्ययेपरतः॥चिणोलुक॥

ओ॰

चिण उत्तरस्य तप्रत्ययस्य लुग्भवति अडागमः अघायि अघायिढि वचनात् अद्यतिसिजेवमवव
तिस्याच्छोरिस्ड्ढेति इत्वम् अदिषातां अदिषत अधिषत अस्थायि अस्थायिषातां अस्थायि
षत अनायि अनायिषातां अनायिषत अश्रायि अश्रायिसातां अश्रायिषत अयावि अया
विषातां अयाविषत अगावि अगाविषातां अगाविषत अलावि अलाविषातां अलाविष
त अपावि अकारि अहारि हो हन्तेर्गिति कुत्वं अत उपधाया इति वृद्धिः अघानि अघानिषाता
म् अघानिषत आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति हनो वधादेशः अवधि अवधिषातां अयाहि
अयाहिषातां अदर्शि अदर्शिषातां अबोधि अबुत्तातां शम ‥ नोपदेशस्य मान्तस्याना
चमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः अशामि अशामिषातां अतमि अतमिषातां अदामि अदमिषाताम्
यमिरमीति वृद्धिः अयामि अरामि अरामिषातां अरमिषातां अनामिषातां भञ्जो भञ्जे
श्च चिणि इति विभाषानुनासिकलोपः अत उपधाया इति वृद्धिः अभाजि अभंजि अभंक्तातां
म् अभंक्षत रधिजभोरचीति नुम् अरंधि अरंधि रभेरशब्लिटोरिति नुम् अरंभि लभेश्च विभा
षा चिण्णमुलोरिति नुम् अलंभि अलाभि सोपसर्गान्नित्यम् प्रालंभि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रि
यः कर्ता कर्मवद्भवति अचः कर्मकर्तरि अजन्तात् कर्मकर्तरि अन्यतरस्यां चिणो भ
वति अलावि केदारः स्वयमेव अपावि यवराशिः स्वयमेव अकारि कटः स्वयमेव अभारि भारः

दृ॰
पा॰
१२५
135

स्वयमेवग्रहग्यगाः स्वयमेववानराधइतिविंशतिषेधः अरुद्रगोऽस्वयमेव

इतिल्लृट्लृट् ॥ स्यासिस्मीयुट् ॥ सीति
इट् वाचिएवज्ञावः आकारांतानांयुक दायिता वायिता स्यायिता गायिता इगंतानां वृद्धिः चा
यिता नायिता हाविता साविता माविता लाविता ह्राविता कारिता आस्यारिता वारिता अतउप
धाया इति वृद्धिः ञ्णीहनेर्गिति ञ्णत्वम् घानिता रोहिता चोरिता चोरयिता इत्यादि सर्वम् लृट् ञिचिएव
ज्ञार्वं एवंवत् अभाविष्यत अपधिष्यत अपत्स्यत अदेदिष्यत अध्वंसिष्यत अव्यायिष्यत अन्वासिष्य
त अदिष्यत अवाचिष्यत अत्स्यत अतासित अत्यासायिष्यत अनोसायिष्यत अवत्स्यत अकारि
ष्यत अह्लाविष्यत अहेष्यत अरोत्स्यत अभोत्स्यत अयोत्स्यत अतरिष्यत असनिष्यत असरिष्य
त अक्रायिष्यत अक्रेष्यत अवारिष्यत अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत अचोरयिष्यत अचोरिष्यत अग्ना
गयिष्यत अनारिष्यत इत्यादि ॥ ल्टटिविएवज्ञावादिकएवंवत् धायिष्यते दास्यते धायिष्य
ते धास्यते यायिष्यते यास्यते गायिष्यते गास्यते ग्राहिष्यते लाविष्यते कारिष्यते हारिष्यते घानिष्य
ते [illegible]ष्यते चोरयिष्यते चोरिष्यते इत्यादि ॥ चतुर्थः परिच्छेदः ॥ अथ सनाद्यंताः प्रदर्श्यंते ।
धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ इषकर्मणो यो धातुः इषिणैव समानकर्तृकः तस्मा
दिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति शब्दकः कितीत्यपि वाच्य ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ अग्राह

ऊ॰

ह्राइत्येतयोः तगंतानां च सनि प्रत्यये परतः इडागमो न भवति ॥ इको झल् ॥ इगंताज्झलो
परो झलादिः सन् किद्भवति इन्कोरिति षत्वम् ॥ सन्यङोः ॥ सङंतस्य यङंतस्य चानभ्यासस्य
धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः हलादिः शेषः ह्रस्वः अभ्या
से चर्च्चेति जश्त्वम् बुभूष इति स्थिते सनाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां लडादयः शप् अतो
गुणे इति पररूपत्वं बुभूषति बुभूषतः बुभूषन्तीत्यादि तथा लोड् भवति तमेत्स्मृत अबुभूषत
बुभूषतु बुभूषेत् यकि अल्लोप इत्यकारलोपः बुभूषते बुभूष्यताम् बुभूष्यताम् बुभूषाते
आशिषि लिङ् बुभूष्यताम् बुभूषांचकार अबुभूषीत् बुभूषिता अबुभूषत बुभूषिष्यति इ
त्यादि विवरिति ॥ बुभूषिषीष्ट बुभूषां चक्रुः अबुभूषिषि बुभूषिता अबुभूषिष्यत एवं अज
देर्द्वितीयस्येति द्विवचनम् ॥ पूर्ववत्सनः ॥ सनः पूर्वो यो धातुरात्मनेपदी तस्मात्सनान्ता
दप्यात्मनेपदं भवति परिदिधिषते परिदिधिषते परिदिधिषंते उपगोपनेति जानिसा...... नेकित
निवासे रोगापनयने च निंदात्माच्चिप्रतीकारे भ्र संदिष्यते ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् नकारः
सन्यङोरित्यविशेषणार्थः चुत्वं जुगुप्सतीति तते चिकित्सति मान एजायां बधबंधने दानग्र
वावं इनेशान ते जने मान्यथदान्याभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्येति दीर्घः मानेविचारणे सन्निष्यते मी
मांसति मीमांसते दीदांसति दीदांसते त्रुमामिरिभ्यादिहत्य ॥ सन्यतः सनि परतः अकार

न्यासासस्याइकारादेशोभवति भष्भावदीर्घोभत्सतेधीशांसतेधातोःकर्मणःसमानकर्तृका
दितिसन्सन्यत्ययेपागमिष्यतिपिपासतिस्थात्वमिष्यतितिष्ठासतिघ्रात्वमिष्यतिजिघ्रा
सतिविकासतिजिगसतिधात्वमिष्यतिदित्सतिधित्सति ॥ सनिमीमाघुरभलभशक
पतपदामचइस्इतिमीमादीनामचः इस्अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपःमाङ्प्रतिमि
त्सतेचविङ् आविख्यामतिज्ञाश्रुस्मृदृशांसनइत्यात्मनेपदंजिज्ञासते ॥ नानोर्ज्ञः ॥ प्र
त्यनुजिज्ञासतिह्वेञ्ह्वेञःसंप्रसारणमित्यधिकृत्यअभ्यस्तस्यचेत्यसंप्रसारणंजुहूषतिवि
ज्ञ इत्लोपः ॥ इगन्ताज्झानतोझलादिःसन्किद्भवतिकित्वाद्गुणाभावः अज्झनगमांसनी
तिदीर्घत्वं विभाषाचेरितिकत्वम् चिकीषतिचिचीषतिजिजयेसन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादु
त्तरस्यजेःकुत्वम् जिगीषतिविजिगीषतेप्रतिजिगीषतिप्रतिजिगीषते ॥ हि ॥ हेरचङीति
कुत्वम् प्रजिघीषति ॥ स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशांसनीतिइट् विसिस्मयिषते ॥ ओःपुयण्ज्यपरेइति
इत्वम् पिपविषतेअरिरिषति अंजिजिषतिअशिशिषति श्विश्रिडीङ्शीङःसेटः शिश्वयि
षतिशिश्रियिषतिसनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनामितिवायट् अज्झनगमां
सनीतिदीर्घः शिश्रीषतिडीङ्डिडयिषतेशीङ्शिशयिषतेञिभीभयेबिभीषतिजिघ्रीषति
इणागतौईयोगमिरबोधनेसनिचेतिगमिरादेशः गमेरिट्परस्मैपदेष्वितिधुजिगमिषतिसमा

दुं पा· २३९ 136

ठो.

गमश्चेत्यात्मनेपदत्वम् संजिगंसते बोधने गमिरादेशो न भवति अज्झदेर्द्वितीयस्य सन एका
चो द्वितीयस्य द्विर्वचनं सन्यतइति इत्वम् इणगतौ प्रतीषिषति इङ् इङश्चेति गमिरादेशो
अज्झनगमां सनीति दीर्घः अधिजिगांसते इक इणवदिक इति प्रतिदेशात्मनिचेति गमि
रादेशः अधिजिगमिषति जुहूषति सुस्वूषति स्नौतीति तस्य स्नोतेरिति सकारस्य षत्वप्रतिषे
धः स्तनितिरन्धम् गहश्चेति इट्प्रतिषेधः रुरुदिषति सुस्वप्सति अभरज्ञपिसनामितिवा इट् दिदेवि
षति यदा इट् तदा गुणः स्यादिवञ्चावाद्विवचनम् ओः पुयण्ज्यपरे इति इत्वम् यियविषति हास्व
वरोइको झलिति कित्वम् अज्झनगमां सनीति दीर्घः ऋत इद्धातोरिति इत्वम् रपरत्वम् हलि
लि चेति दीर्घत्वम् चिकीर्षति जिहीर्षति वृ सनिवा सनि परेवा इट् भवति विवरिषति वृतोवे
ति दीर्घत्वम् विवरीषति आतिस्तीर्षति सनि पपरीषति निपुपूर्षति नविविपेहानि गरणे एह
ड्भावे रेष्टद् अनवस्थाने इच्छा ज्ञीप्सायाम् किरश्च पंचभ्य इतीट् विकरिषति जिगरिषति ग्र
चि विभाषा चेति लत्वम् जिगलिषति आदरिष्यति आदधरिष्यति रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्र
च्छः संश्चेति कित्वम् ग्रहहस्थाति त्वजतीनामिति संप्रापिपृच्छिषति शुश्रूषते ज्ञाश्रुस्मृदृशां
मनीति आत्मनेपदं शुश्रूषते नानोर्ज्ञः इत्यधिकृत्य प्रत्यङ्भ्यां श्रुव इति निषेधः प्रतिशुश्रू
षति ॥ अथ हलन्ताः ॥ पचपिपक्षति यथायितति वस निवासे सस्यार्धधातुके इति सका

रस्यतः। विवित्सति विवित्सति बुधभावः चत्वम् बुभुत्सते सनिमीमाघुरभलभशक
पतामचइस् सनिमीमाघु रभलभ शक पत पद इत्येतेषामचः स्थाने इस् आदेशो भवति अत्र
लोपोऽभ्यासस्य एतदुपक्रान्तं सनिमीमा इत्यादि सूत्रं तदाभ्य ... वोकसस्य ... वेतियाव
त अत्राभ्यासलोपो भवति स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः चत्वम् आरिप्सते आलिप्सते शिक्ष
तिपित्सति तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति वा इट् तितनिषति पिपतिषति अनिट्पक्षे
तनोतेर्विभाषा॥ तनोतेरिगन्तस्य सनि झलादौ परतो विभाषा दीर्घो भवति तितांसति तितंसति
यमक्षियंसति ... सनि गमेः ... गमेरिट् परस्मैपदेषु इति इट् जिगमिषति ... निषति
जनी जिजनिषति सनीवन्तर्ध ... इति वा इट् ... निषति जनस नखनाम ... लोपि
त्वात्वम् सिषासति हनगमां सनि ... इति दीर्घत्वम् अभ्यासे चर्चेति ... जिगांसति
अधिभल्ल ... सनो ... इति ... धातवे इति सस्यतः जिगांसति ... भावादेधा
तोर्धइति धत्वम् दिदत्सति ... बंधने ... निनत्सति ... सनी ...
षधः ... विदेति किद्त्वम् ... इति ... जिघृक्षति जिघ ...
ति विद विचारणे विद सत्तायां अनिटो विवत्सति विद्लृ लाभे विवित्सते विदज्ञाने इट् विविदि
षति ... विवित्सति ... षिषति ... फलो ... ड ला।

डो।

देः संस्त्रेति किन्त्वं यातिस्याप्योरभ्यासस्येतिसंप्रविविदिषतिषत विदिद्योतिषते लल्लभिषते त्रु
त्वरयः गां कुटादिभ्योञ्णिन्डित् उट कौटिल्ये तस्य उटिषति तत्र उटिषति लह लिलि
हति मथल्हमुल्लतिसचे ····· वामेकस्य गुणो वामनि मकारस्यै सनि परे गुचोक्ता मेकावस्य
गुणो वा भवति ग्रच लोपो व्यासस्य सो त्वति वृत वर्तमाने वृधु वृद्धौ शृधु स्यन्दस्यन्दवणी वृध ल्लस्य
सनो रिति परस्मैपदमात्मनेपदं वा न वृद्भ्यश्च तत्र भ्यश्चेती प्रतिषेधः मात्रिकः विवृत्सति विव
र्तिषति विवृत्सते विवर्धिषति विशिश्रृत्सति शिशृर्धिषते सिस्यन्त्सति सिस्यंदिषते कृपसा
विकल्पते चिक····· ल्पिषते कृती वेष्टने कृतच्छृद तृत तृद इति वाइट् चिकृत्सति चि
कर्तिषति चिच्छृत्सति चिच्छर्दिषति स्त्रज विहलनास्त्रोता किन्त्व म्मि स्रृत्सति दिदृत्सति स्रजि
दृष्योरेनात्तिङाख्यः स्त्रशासनाइत्यात्मनेपदम् सनीवंततिङ गमन्नाज्ञातोः सनिवाइट् दिदेवि
षते अनित्यत्वेश्वोः शूड् ऊन नामिके चेत्सद ऋकारः एते धत्सूख्यिति विशेषणार्थः इकोय
णवीतियाण इट्पूषतीषिवृतस्तोते रेवषणप्भासस्यपात्वम् अन्यत्र नास्तिमिमे विध्यते सप्प
षते तिसिवृनितिष्टे विष्यति तत्रृषति भ धुवृद्धौ इट् गुणः द्वितीयस्य द्विवचनम् नेङ्गसंयोगा
द्य इति रेफो नहि रुच्यते अविविषयाति अनित्यत्वेश्राप्तुत्तापि धासीदिति दूत्वम् ईत्माति अज्ज
अज्जे रेपधयोरग्रन्यत रस्यामिति रमागमः उपधारेफयोर्निवृत्तिः बिभत्सति पक्षे इट् बिभर्जिषति

हं॰
पा॰
२८०
138

विभक्षिषति दम्भेर्दिदम्भिषति दम्भेरिश्चेति ईत्वं अभ्यासलोपश्च हलन्तात्स्येति कित्वं अनिदि
तां हलन्तेत्यनुनासिकलोपः भष्भावः दिप्सति धीप्सति आप्लृ आप्लृ ज्ञाप्यृधामीदिति ईत्वं
अभ्यासलोपश्च ईप्सति अन्नासिद् इच्छ ज्ञीप्सति तीति इदन्तेज्ञः संगादय इति वकारेनद्वि
रुच्यते आजिजिषति अञ्चू अभियोगे अञ्जिदिषति अर्द अर्दिदिषति इयाचूयाचूजायांयियाः
चषते स्पर्धपिस्पर्धिषते हृज चु हृजिषति विधविव्याधिषति पौहंतपा किषते डो हंतडो
किषते तो क्रं तजौ किषते स्वन्नसि स्वेसिषते स्वन्स्वदिधांसिषते इदुदुपुनासिदिषतातेति
लिवतितेइष्टइषिषिषते आसआसिसिषते इत्येवमादि ॥ भावकर्मणोः क्तक प्रत्तो लोपः
चिकीर्षते जिहीर्षते ॥ वमन्तोप्यपिइष्टव्यं ॥ इति सन्नन्ताः अथ यङन्ता वक्ष्यन्ते ॥ यात्रापतो
अत्यर्थं याति त्वरं याति चनः चनर्याति इत्येतस्यामर्थे विवक्षायां धातोरेकाचो हलादेः क्रियाः
समभिहारे यङ्ग् एकाच् योधात्वहलादेश्च क्रियासमभिहारे वर्तमाने तस्मात् यङ् प्रत्ययो भ
वति मौनः चएयं त्वमार्थोवाक्रियासमभिहारः ङ्कारः सन्यङोरिति विशेषणार्थमन्त्याङोरि
ति द्विवचनम् रूपः रूपः इति रूपः ॥ दीर्घोकितः ॥ अकितोभ्यः सम्यदीर्घो भवति यङि लुकि
च परतः सनाद्यन्ताः धातव इति धातुसंज्ञायां अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यात्मनेपदम् या
यायते डुलाश्च कमाश्चेति ईत्वम् गुणो यङ्लुकेश्च अभ्यासस्य गुणो भवति देदीयते दीधेयते

ॐ॰

मेमीयते जङ्गीयते पेपीयते ओहाक् जेहीयते घेघ्रव मेमीयते ई घ्राध्मोरिति ईत्वम् जेघ्री
यते देध्मीयते ज्यावयोर्ह्लानौ संप्रजे जीयते व्ये ञ्ज स्वपिस्यमिव्येञां मिति संप्रवेवीयते।
केञ्ज्ञः संप्रसारणं जोऊयते हुडो ध्विलिक्षु शेश्वे त्यधिहात्य विभाषा श्वेरिति संप्रसा
रणं शोशूयते शेश्वीयते विज्ञ घह्नृहन्नं धातुकयोरिति दीर्घः वेवीयते इङीयते हि
गतौ हेरचडी तिह्वकारस्य कत्वं मजीगीयते णीञ् नेनीयते घीङ् घायादपि किंति शाशाय्य
ते ञजो हूयते ह्नु नूनोस्यते सुमि योप्यते रू रोऊयते लोलूयते रूरूला नोनूयते ऊ
र्णोञ्ञ वाच्य ऊर्णोनु ङ्वाबोयस्यासिद्धिः प्रयोजनम् यामस्य प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेड्डुपग्र
हात् प्रोर्णोनूयते ङ्ग नङ्गावनेर्यसीत्वभावास्य चात्वप्रतिषेधाः वोऊयते कानोत्भव
त्येव भात्वम् चोक्रूयते पोप्यते तस्मान् रीहूत ऋइति रीङ् चेक्रीयते जेक्रीयते ऋ गतौ ग
र्णोति संयोगाद्योरिति वर्तमाने यङि चेति गुणः रपत्वं नेङाः संयोगस्य इति न प्रतिषेधः
प्रराये तस्ह सामर्यते धन शाहे साधत्यते न्मृत ऋद्धानोरिति षत्वम् हल चेति दीर्घः चेकी
र्यते स्प्रोयऊीति लत्वम् नि ज़ोगिल्यते प्रू पोप्र्यते ते प्रीयते पापश्पते पापष्यते वाव
श्यते स्वापिस्यमिव्येञां यऊी संप्रसारणम् सोसुप्यते सोसिम्यते वेवीयते वशाकांतौ न
वशाड्इति संप्रसारणप्रतिषेधः वावश्यते चायपूजानिशामनयोः चायः की चेकीयते

५५

हं
पा॰
९५
139

स्फायी ओप्यायी वृद्धौ स्फायते स्फायः स्फी इति स्फीभावः पेस्फीयते प्या...... यः पी लिङ्य
ङोश्चेति पीभावः पेपीयते ॥ जनसनखनां सञ्झलोरिति वर्तमाने ये विभाषेति आत्वं जाजायते
सासायते चाखायते नुगतोनुनासिकान्तस्येति नुगागमो भ्यासस्य जंजन्यते संसन्यते चंखन्य
ते रम यम नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारेण प्राप्नोति अनुस्वारागमवचनात् सिद्धम् अनु
स्वारस्य ययि परसवर्णः रंरम्यते यंयम्यते हन अभ्यासस्य कुत्वं अभ्यासाच्चेति घत्वं जंघ
न्यते हं ते हिं सायां घ्रीभावः जेघ्रीयते गत्यर्थानां नित्यं कौटिल्ये नित्यं कौटिल्ये गतावि
यङ् कुटिलं क्रामति चंक्रामते दश गतौ दंदस्यते जपजभदहदशभञ्जपशां च जपादीनां नुगागमो
भवति अभ्यासस्याल्पसद चर जपजभदहदश... भ्यो भावगर्हायां गर्हितं लुम्पति लोलु
प्यते सासद्यते चञ्चूर्यते चरफलोश्चेति उक उत्परस्यात इति तत्वम् योऽत उपधाया इति
दीर्घः चंचूर्यते पंफुल्यते जपजभेति नुम् जंजप्यते जंजभ्यते दंदह्यते भञ्जे नुनासिका
लोपः बंभज्यते दंदश्यते पंपश्यते नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् वञ्चु स्रं
सु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कंद इत्येतेषामंगानामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लु
कि च परतः अभ्यासस्यानुनासिकलोपः वनीवच्यते सनीस्रस्यते दनीध्वस्यते बनीभ्रश्य
ते चनीकस्यते पनीपत्यते पनीपद्यते चनीस्कद्यते भिद भेभिद्यते बुध बोबुध्यते ...

ॐ

धुम्रणुरपुपमस्येति रीक वरीवृत्यते वरीवृध्यते शरीशृध्यते नरीनृत्यते जरीजृम्भ्यते डोर
छायते तोत्रौक्यते यङि नित्यमिति संप्रजरीगृह्यते रीहत इति वक्तव्यम् वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यती
वरीवृज्यते भावे यकाग्रतो लोपः पोपूयते चेचीयते हलन्तेभ्यः यस्य हलः इति यकारलोपः
पापच्यते बोभिद्यते इत्येवमादि लिटि आम्प्रयोगः आमः कृञनुप्रयुज्यते लिटि इति
कृञोनुप्रयोगः लोलूयां चक्रे लुटि लोलूयिता लृटि लोलूयिष्यते लङि अलोलूयिष्यत
लोटि लोलूयताम् लङि अलोलूयत लिङि लोलूयेत आशिषि लोलूयिषीष्ट लुङि अलोलू
यिष्ट एवं ज्ञाः ॥ यङो लुगनो वक्तव्यः बहुलं छन्दसीत्यपि ज्ञातव्य ॥ यङोचिच ॥ चका
रो बहुलग्रहणमनुकृष्यते यङो लुग्भवति अविप्रत्यये परे बहुलग्रहणं तदन्ते कावि
त्ययोगात् सारेण लुगाभिधापि वेदितव्याः चर्करीतं परस्मैपदं अदादिवच्च इत्यनु
वर्त्तितव्यपि ज्ञातव्य ॥ यङो वा यङन्तात् उत्तरस्य हलादेः पितः वा ईडागमो भवति लोलवी
ति लोलोति लोलूतः लोलुवति लोलवीषि लोलोषि इत्यादि वावदीति वावत्ति वावत्तः
वावदति चाक्रमीति चाक्रमीति चाक्रमीषि चाक्रमः चाक्रमति नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्व
धातुके इति गुणप्रतिषेधः मरीमृषे मोमुदीति मोमोत्ति मोमुत्तः मोमुदति लिटि मोमोदा
ञ्चकार लुटि मोमुदिता लृटि मोमुदिष्यति लोटि मोमुदीतु मोमोत्तु मोमोत्तात् मोमुत्ताम्

दु॰
पा॰
१४०
140

मोर्णविता मोर्णविद्धि मोर्णवीहि लङ् प्रमोर्णवीत् प्रमोर्णोत् लिङ् प्रमोर्णुयात् आशिषि प्रमो
र्णूयात् लुङ् प्रमोर्णावीत् लृङ् प्रमोर्णविष्यत् खाम्पृ चाखोरीति चाखाति लङ् प्रचाखोरी
त् प्रचाखात् सिप् प्रचाखोरीः प्रचाखाः टुधुञ् अभिकांक्षायाम् दीर्घत्वमुपधस्य च रित्वकोच
त्वकिरितीक विकल्पक आगमः जर्दधीति जरिदधीति जरीदधीति जर्गर्द्धि जर्द्धि गर्द्धि जरी
गर्द्धि लङ् अजर्गधीत् अजर्गन्ताम् अजर्गधुः ईड्भावे लघूपधगुणः सिपो हल्ङ्यादि लोपः
गुणः रपरत्वम् भष्भावः चकारः इत्ताधकारस्य जश्त्वं चर्त्वं नग्धोसि पि धातोरुवाद्वा त्यादि
त्वदत्वेति दस्य रुत्वं वा ततः पूर्वस्य रोरि लोपः ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः अजर्घाः अजर्घो
ढा क्राधप्रवोक्त्वः रयघरागाः एवमाधयोपि ...... इष्टव्याः एवं ...... यंल्लगंताः स्मैव
गंतव्याः ॥ प्रतोनिन्वन्ताख्यः ॥ यातिकाश्चित् तं यातुमितरः प्रयुंक्ते सतस्य हेतुः ।
हेतुमति च ॥ हेतुः स्व ...... तन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजककरोतिरीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणादि
लक्षणो हेतुमान् तस्मिन्नभिधेये धातोः णिच् प्रत्ययो भवति णकारो वृद्ध्यर्थः यातिस्त्री
ह्रीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुः णौ ॥ अर्त्तिः ह्रीःव्ली रीक्नूयीक्ष्माय्यौ ॥ इत्येतेषामाकारान्तानां
च पुगागमो भवति णौ परतः यापयति गापयति सन्निधापयति स्थापयति अरेच इत्येतेषा
मितोभ्यात्वम् स्ते आत्वम् स्नावन्नवमाचेभिवापिद्धं मितः ह्रस्वः घटादयो मित

डो॰

इति सूत्रेण मितो धातवः प्रतिपादिताः तेषामुपधायाः ह्रस्वो भवति णौ परतः ज्ञापयति विड
याचने वनयति ह्वलमरञ्जि रणेर्वमयति ॥ श्रास्थास्नाह्वाव्यावेज्यांपुक ॥ श्रास्थास्नाह्वाव्यावे
ज्यां इत्येतेषामङ्गानां णौ परतः पुगागमो भवति श्रो तनूकरणे श्रापयति ष्णो शौचे स्नने प्रवस्ना
पयति षो ग्रन्तकर्मणि प्रवसापयति ह्वेञ् स्पर्द्धायां ह्वापयति व्येञ् संव्यापयति कर्त्रभिप्राये क्रियाफ
ले विवक्षते णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति संव्याययते वेञ् वाययति पा पाने पाययति पा रक्षणे
पातेर्लुगागमो वक्तव्यः पालयति धूञ् विधूनने ग्रहे जिणीति वृद्धिः धावयति वा गतिगन्धनयोः
वापयति ऋ प्रापयति ज्ञापयति मीञ् हिंसायां मीनाति मिनोति दीङ् क्षये पिचेत्यात्वं वापयः
ति डुमिञ् प्रक्षेपणे अमापयति दीङ् क्षये दापयति ली ङ् श्लेषणे विकल्पेन विभाषा लीयतेरि
त्यात्वं पालयति इति लीकारस्य स्नेहपातने ग्रहणं न भवति लोलेन्नस्नेहकाचयन्नतस्यामुस्ने
ह्वविपादाने इति विभाषान्तको भवतः घृतं विलीनयति विञ् विस्फुरणे णौ विनिपधः स्या
नेवा आत्वाम् वी गति प्रजनकान्त्यसनखादनेषु प्रवाययति प्रवापयति ञिभी भये बिभेति हेतु
भये इति विभाषायामात्वम् मुण्डो भापयते अन्यत्र भियो हेतुभये षुक भीस्म्योर्हेतुभये इत्यात्म
नेपदम् मुण्डो भीषयते जटिलो भीषयते हेतुभयादन्यत्र कुञ्चिकया एनं भाययति परस्मैपदम् च ऊवि
कायेनं भाययति ऋगात्वं स्वपदं चैव विभेते न्हेतु जे भये आत्वं च स्वपदं चैव स्मयतेन्हेतु जेस्म

हे॰
पा॰
१४२

येनित्यंस्मयते इत्यात्वं विस्मापयते आगमौ स्फीलज्जायां वोपाकरणो रोहतेरीषा ह्रापी स्फायी ग्लोह्रेउन्दः
नेवत्माद्यू विधूनने धुंतीन्यारिनाउक जुगंतत्ल्पूपधस्य चेति ज्ञपः अन्धयति क्नोपयतिः लेपय
ति रेपयति यल्लोपः क्नोपयति क्ष्मापयति शिञ्जनेवायां दृह्यायादेशो आययति शीञ्जनायति
धूञ्विधूयति धूञ्प्रीणाभोल्लुक प्रीञ्प्रीणयति श आवयति डुञ्गवयति लुञ्लावयति पू
पावयति दृञ्दमावयति जहावयति भुभावयति श्रुञ्सावयति हृञ्हारयति कृञ्कारयति स्तृ
ञ्स्तारयति वृञ्वारयति निवारयति धारयति दृनिगारयति अचिविभाषेति लत्वंनिगाल
यति ॥ हलंताः ॥ पाचयति पाठयति हन्तिर्नाश्चिमत्तोरिति उकारादेशः होहन्तेरिति ज्ञात्वं घ
तउपधायाइतिवृद्धिः घातयति जिघ्यपस्थापयति अस्थापयति भिदिर्भेदयति छिदिर्छेदय
ति बुधयोधयति हन्तवन्नयति ह्वामा येतृपेरोलयति लत्वम् संकल्पयति श्रीड्यति दृ ।
हजयति ढौकयति षिध सिध्यते स्पारलौकिकइत्यात्वम् साधयति अन्यत्र सेधयति तपः
धर्जयति शितयति व्यथयति ध्वंसयति इषवेक्रातोऊडुपधायागोहइत्यधिकारात् दोषोणा
विति उपधायाऊत्वम् दूषयति स्फायी स्फायोवमति वकारादेशः स्फावयति शदूशातनेशो
हेरगतौ तइति तकारादेशः शातयति अन्यत्र शादयति गमयति त्यर्थः रुहबीजजन्मनि रुहः
पन्यतरस्यामितिपकारादेशः रोपयति आरोहयति ॥ सिद्धउच्यते ॥ यदचेष्टायाम् ग्रत

ऽ॰

उपधाया वृद्धिः मितां ह्रस्वः घटादयो मितः घटयति व्यथ भय चलनयोः व्यथयति प्रथयति
प्रसयति म्रदयति स्खद स्खदने स्खदेरुपपरिभ्यां चेति निषेधः उपस्खादयति परिस्खा-
दयति जनयति क्रमयति क्रदयति क्लदयति क्रदयति जित्वरा सम्भ्रमे त्वरयति अन्यत्र त्वार-
यति ज्वरयति गडयति खेडयति हेड वेष्टने मितां ह्रस्वः पचइगन्तस्यादेशः हिडयति वटय-
ति रटयति नटयति नाटयति चावयति रवयति लखयति लगयति क्नेगमत्वे ष्टगेसंवरणे
ऋगयति लगयति ह्रगयति स्थगयति वागयति अगयति अकयति रणयति चणयति श्राण-
यति श्रथ क्रथ हिंसार्थाः श्रथयति क्रथयति क्रथयति ज्वल ज्वल ह्वल चलने ज्वलयति
ह्वलयति इत्यादि स्मृ आध्याने ह्रस्वः स्मरयति अन्यत्र स्मारयति दृ भये दरयति भया-
दन्यत्र दारयति कारयति नृ नये नरयति श्रा पाके श्रपयति ज्ञा मारणतोषणनिशामनेषु मितं
ज्ञाः मारणे प्रज्ञापयति पशून् मारयतीत्यर्थः तोषणे ज्ञापयति राजानं तोषयतीत्यर्थः नि-
शाने ज्ञापयति शरान् व्याधः तेजयतीत्यर्थः चल कंपने चलयति अन्यत्र चालयति छदि-
र् ऊर्जने छदयति अन्यत्र छादयति दोषानुजिह्मा मन्त्रनयोः लडि लडयति अन्यत्र लाड-
यति मदी हर्षग्लपनयोः मदयति अन्यत्र मादयति जनी जॄष् क्नसु रञ्जोऽमन्ताश्च जनय-
ति जरयति रञ्जेर्णौ मृगरमणे इत्यनुनासिकलोपः रजयति मृगान् अन्यत्र रंजयति विछ

दु॰ पा॰
१५२

लयति विस्खलयति परिणामयति अमन्ताः सर्वेप्येवमितः शमयति दमयति गमयति रम-
यति रमयति नमयति ग्लास्नावनुवमां चेत्यनुपसर्गाद्वामित्वम् ग्लापयति ग्लपयति स्ना-
पयति स्नपयति वानयति वनयति वमयति वामयति सोपसर्गान्नित्यमित्त्वम् प्रग्लपयति प्र-
स्नपयति प्रणवयति प्रवमयति न कम्यमिचमां कमि अमि चमि इत्येतेषां मित्वं प्रतिषि-
ध्यते कामयते आमयति आचामयति शमो दर्शने शामयति चक्षुः अन्यत्र शमयति क्रो-
धमुपयमो परिवेषणे यमयति ब्राह्मणान् परिवेषयतीत्यर्थः इणो गमिरबोधने गमय-
ति इणवदिकः अधिगमयति सर्वं चाणिचश्चेत्यनेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भव-
ति गृधिवञ्च्योः प्रलंभने इत्यनेन गर्धयते वंचयते लियः सम्माननशालीनीकरणयोः ।
च प्रलंभने आत्मनेपदं भवति आल्लापयते मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे आत्मनेपदं मिथ्या-
कारयते बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः निवृत्तमात्मनेपदे प्राप्ते बुधादिभ्यो णेरन्तेभ्यः
परस्मैपदं भवति बोधयति योधयति नाशयति जनयति अध्यापयति प्रावयति द्रावयति
स्रावयति निगरणचलनार्थेभ्यश्च परस्मैपदं निगारयति निचालयति अणावकर्मकाच्चि-
त्तवत्कर्तृकात् न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः याटपि आदमाङ्यस-
सपरिमुहरुचिनृतिवदवसः इत्येतेभ्यः परस्मैपदं न भवति णिचश्च कर्त्रभिप्राये क्रिया

पलेइत्यादिनात्मनेपदमेवापादम्यादिभ्यो भवति पाययते दमयते आयामयते आयास
यते परिमोहयते आरोचयते नर्तयते अभिवादयते आवासयते ॥ भावकर्मणोर्यक् ।
णेरनिटि लोपः कार्यते हार्यते कर्मकर्त्तरि कर्मवद्भाव इष्यते कारयते स्वयमेव कास्प्रत्य
यादाममन्त्रे लिटि इत्याम्प्रत्ययः अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु इत्ययादेशः कारयांचकार
लुट् कारयिता लृट् कारयिष्यति लोट् कारयतु लङ् अकारयत् लिङ् कारयेत् आशिषि णि
लोपः कार्यात् कारयिषीष्ट णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् इति च्लेश्चङादेशः चकारश्चङीति
विशेषणार्थः णिलोपः णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः चङीति द्विवचनम् सन्वल्लघुनि चङ्परेना
ग्लोपे इति सन्भावो वा मन्यते इ इति इत्वम् दीर्घो लघोरिति दीर्घः लङ् अचीकरत् अजीहरत् अपी
पचत् अपीपठत् ततः ओः पुयण्ज्यपरे इति वा वचनं ज्ञापकं णौ स्यान्निवद्भावस्य ओः पुयण्ज्यपरे इ
ति इत्वं दीर्घो लघोरिति दीर्घः अबीभवत् अलीलवत् अपीपवत् अजीजवत् स्रव
तिशृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनां वेति इत्वम् असिस्रवत् अशिश्रवत् अदिद्र
वत् अपिप्रवत् अपिप्लवत् अचिच्यवत् नवा भवति असुस्रवत् अशुश्रवत् अदुद्र
वत् अपुप्रवत् अपुप्लवत् अचुच्यवत् णौ च संश्चङोरिति विभाषा संप्रसारणमिति
धातोः संप्रसारणम् अभ्यासस्य चेति नित्यं संप्रसारणम् अशूशुवत् ततः ह्रस्वत्वम्

रू॰ पा॰ १४३

143

थम्रदस्तृस्पशामित्यत्वम् अभ्यासस्य असस्मरत् अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अम
म्रदत् अतस्तरत् अपस्पशत् वेष्ट वेष्टने चेष्ट चेष्टायाम् विभाषा वेष्टिचेष्टयोरिति अत्वं भव
ति अववेष्टत् अविवेष्टत् अचचेष्टत् अचिचेष्टत् गण संख्याने ईच गण इति अभ्यासस्य
ईकारादेशः अजीगणत् अजगणत् अल्लोपो नास्ति सर्वज्ञावः अजगरत् अचकाणत् व
रई प्सायां अववरत् इङश्च णौ च संश्चङोरिति गाङादेशः अध्यजीगपत् अत्र गाङादेर्द्वितीयस्येति द्वि
यस्येति द्विवचनम् अदिद्वत् न सान्यो अगाङ्दो न भवति: सादिद्वत् माभवान् दिद्वत् नन्द्राः
संयोगादयः नकारदकाररेफाः संयोगादयो न द्विर्भवन्ति तन्द्रीलोऽदने औण्डिडत् अड्डु अभि
योगे अड्डिडत् अर्च पूजायां आर्चिचत् नेदत् ऋकारस्य ऋकारः सहलादिनि च णपरे इति
णौ च सपधाय ह्रस्वं भवति अचीकृतत् अचिकीर्तत् शास अनुशिष्टौ लुङे एकाच ने याऽस्मृ
या चङ्परायाम् उपधाया ह्रस्वः नाग्लोपिशास्वृदितामिति निषेधात् अशशासत् अय
याचत् अविवपत् अद्वृच्छेकथा भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यामित्युपधाह्र
स्वः अविभ्राजत् अबिभ्रजत् अविभासत् अबीभसत् अविभाषत् अबीभषत् अदिदीप
पत् अदिजीवत् अजीजिवत् अमिमीलत् अमीमिलत् अपिपीडत् अपीपिडत् ....।
पः पिबतीरीचाभ्यासस्य अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् तिष्ठतेरित् अतिष्ठिपत् ति

ॐ॰

द्यानेवा अजिघ्रपत् वि एभवक मेणोः अकारि अह्वारिद्धिवचनात्प्रत्यतिमिजेव भवति प्र
कृषानाम् इत्यादि युचि णोः प्रतिषेधेणि ग्रन्थिग्रन्थि ब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणां उपसं
ख्यानं इति कर्मकर्त्तरि णपं ताच्चिप्रतिषेधः णिचिप्रतिषेधः प्रतिषिद्धे च ङ भवति प्र
चीकरतः कटः स्वयमेव ॥ एवं णपन्ना ॥ णमनं तो वक्तव्यः ॥ कारयितुमिच्छतीति म
न्नाद्विवचनम् चिकारयिषति जिह्वारयिषति पिपालयिषति ॐः पयज्यपरे इति इत्वे
पिपावयिषति लिलावयिषति विभावयिषति विभाषश्वेः संप्रसारणम् शिश्वाययिष
ति शुशावयिषति णौ च संश्चङोरिति विभाषा गाङादेशः अधिजिगापयिषति अध्यापिपयि
षति वा दिग्रध्यादि गापयिषत यङन्तात्मनः लोलूयिषते बोभूयिषते बोभूयिषते अलो
लूयिषत अबोभूयिषत यस्य हलः इति यकारस्य लोपः पापाचिषते अपापचिषत इत्यादि म
नं ताः स्वं ताः बुभूषयिषति अबुभूषयिषदित्यादि ॥ यङन्तात् णिच् बोभूययति अबोभूय
यत् यस्य हलः इति यकारस्य लोपः पापचयति अपपाचयत् णपन्ता णिच् णेरनिटि इति णि
लोपः भावयति अबीभवत् पथयति पटिथत् पाचयति अपीपचत् इत्यादि शौधिकान्तस्तदर्थ
यो या श्चे विकल्पो तदर्थीवः सद्रूपः प्रत्ययान्तेभ्यः संनन्तान्नसन्निष्यते इच्छासनं तात्
भवति एकस्यां क्रियायामिच्छाद्वयस्यासंभवात् बुभूषितुमिच्छतीत्यादि वाक्यमप्रयो

गार्ह्यमेव णिचाव्यवधानेन तु संभवति क्रियाभेदात् अपि बुभूषयिषति पिपठिषयिषति पिपतिषि
षति इत्यादि यङन्तण्यन्तात्सन्न विभावयिषयिषति यङन्तण्यन्तसन्नन्तण्यन्तात्सन्न बोभूययिष
यिषति इत्यादि सर्वत्र संभावात् मीत्यसर्वमनवद्यम् ॥ अथ सन्नन्ता नव उच्यन्ते ॥ पुत्रमिच्छ
तीत्यादि वाक्ये कर्मणि द्वितीयेति द्वितीयाया विभक्तेरेकवचनम् सुप आत्मनः क्यच् पुपथित
रेवात्मनसंबंधिनः कर्मणः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच् प्रत्ययो भवति पुत्रमात्मन इच्छ
तीत्यर्थः सिद्धेऽर्थे सुपो धातुप्रातिपदकयोरिति सुपो लुक् क्यचि प्रत्यये परतः अवर्णान्त
स्यांगस्य ईकारादेशो भवति ककारः क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणार्थः सनाद्यन्ता धातवः
इति धातुसंज्ञायां तिप्तो लडादयः पुत्रीयति पुत्रमात्मन इच्छतीत्यर्थः एवं पटीयति प्रावा
रीयति कंबलीयति खट्वीयति नः क्ये इति क्यच्क्यषोः सामान्यग्रहणम् नकारान्तं प्रा
क्पदं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः ईत्वं चासिद्धो न लो
पः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इति नियमादीत्वे राजीयति सामीयति नावीयति अश्वक्षी
रवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि अस्युगागमः अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् अश्वमिच्छति
वडवा अश्वस्यति वृषस्यति गौः अन्यत्र अश्वीयति वृषीयति क्षीरलवणयोर्लालसायां क्षीर
मिच्छति क्षीरस्यति माणवकः लवणमिच्छति लवणस्यति गौः अन्यत्र क्षीरीयति लवणीय

तिसर्वेप्रातिपदिकानामसुग्वक्तव्यः दध्यस्यति मधस्यति सुग्वक्तव्यः दधिस्यति मधुस्यति प्र
ह्रन्तानां धात्वकयोर्दीर्घः कावीयति नयामत्रीयति रैयति एचोयवायावः वान्तोयप्रत्ययथोयमे
वस्थाने वान्तोवकारादेशो प्रत्ययपरतः भवति गव्यति नाव्यति स्नाव्यति स्वन्यति सीरिंन्यति पत
न्यति यद्यति तद्यति पतयाति वज्रमयति प्रस्तायति त्वमावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोरपर
योश्च प्रत्यये उत्तरपदे च एकवचने युष्मदस्मदो मपर्यन्तयोः त्वमदत्वेतावादेशौ भवतः इद
भिस्यति मह्यति हलि चेति दीर्घः गीर्यति दीव्यति इत्यादि क्यचि मान्तोव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः
किमिच्छति इदमिच्छति इच्छेरिच्छति नीचैरिच्छति इत्यादि अतो लोपः यस्य हलः क्यस्य वि
भाषा हल उत्तरस्य क्यस्य आर्धधातुके परतः लोपो भवति विकल्पेन प्रवाश्री प्रवाधीत् ॥
काम्यच्च ॥ सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां वा काम्यच्प्रत्ययो भवति ककारस्येत्संज्ञा लोपः प्र
योजनाभावात् भवति शेषं समानम् पुत्रकाम्यति धनकाम्यति राजकाम्यति कविकाम्य
ति यत्काम्यति तत्काम्यति इत्यादि अशनायोदन्यधनाय बुभुक्षापिपासागर्धेषु अशना
शोभिनिपात्यते बुभुक्षा चेद्भवति अशनायति अन्यत्र अशनीयति उदमिच्छति उदन्यादेशः
पिपासा चेत् उदन्यति अन्यत्र उदकीयति धनमिच्छति धनायति गर्धश्चेत् अन्यत्र धनीयति
उपमानादाचारे ॥ कर्त्तुर्वर्त्तते उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति

सू॰ पा॰ १५५

155

पुत्रमिवाचरति छात्रमाचार्यः पुत्रीयति राजीयति सवेकः मालीयति किमालयमित्यादि
अधिकरणाच्चेति वक्तव्यं प्रासादे इवाचरति प्रासादीयति कुट्यामप्रच्छीं इति कूपमेकूलेयति
रजौ रतीयति भूमादित्यादि ॥ कर्त्तेः ऊङ्सलोपश्च ॥ उपमानात्कर्तुः सवं तात्तदाचारेर्थे क्य
ङ्प्रत्ययो भवति सकारस्य च लोपः स्तूर्यइवाचरति अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः स्तूर्यायते वं
त्रः वंशायते भानुः राजायते मातः दंतीयते श्वः कवीयते वैयाकरणः गुरूयते पितृयते पि
तृयते वयट्मानिनोश्च कर्तरि मानिनि च स्त्रियाः भाषितपुंस्काद नूङः पुंवद्भावो भवति कुमा
रीइवाचरत उन्नमारायते हृदाते तरुणायते जीर्णा वध्यते बाला बालायते वधूः वधूनायते का
कः तयते पयते हृयते मयते इत्यादि सवं सलोपः ओजोप्सरायते पयसो नित्यं पयोयते पय
स्यते इत्यादि अत्र विभासर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके वदन्ति तस्य तु लोपः अप्सति गर्दभः गर्दभति
अश्वः हंसति काकः इत्यादि ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः भृश इत्येवमादिभ्यः प्राति
पदिकेभ्यः च्व्यन्तेभ्य अभिविभवत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति अभृशो भृशो भवति भृशायते शीघ्राय
ते पण्डितायते हलो लोपः उन्मनायते महायते सुमनायते दुर्मनायते ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्
वचन् लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च अभिविभवत्यर्थे क्यष्प्रत्ययो भवति वा क्यषः ॥ क्यषन्तादा
तो वा परस्मैपदं भवति लोहितायति लोहितायते कर्मायति कर्मायते नीलद्रीनमडत्यः क्य

ः

ॐ

ङ्ग्यते नीलायते फेनायते सर्वायते डाजंतेभ्यः अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ
डाच् इति डाच् डाचि विवक्षिते द्वे भवतः इति द्विवचनम् तस्य स्वः प्रागेव भवति डाची
ति विषयसप्तमीत्वात् तस्य परमाम्रेडितसंज्ञाया नित्यमाम्रेडिते डितिं ड चेति पररूपत्वम्
टिलोपः पटपटायति पटपटायते सिमिसिमायते सिमिसिमायते व्यमव्यमायते व्यम
व्यमायते दमदमायति दमदमायते नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् नमस् वरिवस् चित्र
ङ् इत्येतेभ्यः क्यच् प्रत्ययो भवति करणविशेषेण नमः पूजायां नमस्यति देवान् वरिवसः
परिचर्यायाम् इत्यु -------- चित्रङ् आश्चर्ये चित्रीयते कष्टाय क्रमणे क्यङ् प्रजेव
भवति कष्टायते तथानेकष्टायति सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः पापचिकीर्षायाम् क्यङ्
सत्रायते कष्टायते कक्षायते गहनायते कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः रोमंथं वर्त
यति रोमंथायते तपश्चरति तपस्यति तपसः परस्मैपदं च बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने क्यङ्
बाष्पमुद्वमति बाष्पायते बाष्पायति ऊष्माणमुद्वमति ऊष्मायते अकृत्सार्वधातुक
योर्दीर्घः धूमाच्चेति वक्तव्यम् धूममुद्वमति धूमायते फेनाच्च फेनमुद्वमति फेनायते
शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे क्यङ् शब्दं करोति शब्दायते वैरायते कलहा
यते अभ्रायते कण्वायते मेघायते सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् सुदिनम् क

६२ तृं पा॰ १४६ 146

रोति सुदिनायते दुर्दिनायते नीहारायते अटाट्टाशीकाकोटापोटाप्रुष्टानां ग्रहणमिति वक्तव्यं अटायते अट्टायते शीकायते कोटायते पोटायते प्रुष्टायते सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां कर्तृग्रहणं किं वेदयते सुखायते दुःखायते कृच्छ्रायते [illegible] अस्रायते करुणाय ते नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ३ नमस्करोत्युपासने निवारणे पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् चीवरादर्जने परिधाने वा संचीवरयते भिक्षुः चीवरयते मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू स्तेभ्यो णिच् मुण्डं करोति मुण्डयति मिश्रयति श्लक्ष्णयति लवणयति व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च पयोव्रतयति शूद्रान्नं व्रतयति वस्त्रात् समाच्छादने संवस्त्रयति हलिं गृह्णाति हलयति कलयति कृतं करोति कृतयति तूस्ता वहति तूस्तयति तूस्तानि वहति वितूस्तयति केशान् विशदीकरोतीत्यर्थः सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वच वर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् सत्यार्थवेदानामापुग्वक्तव्यः सत्यमाचष्टे सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति पाशयति रूपा दर्शने रूपयति रूपायति वीणयोपगायति उपवीणयति तूलेनावकुष्णाति अवतूलयति श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति सेनया अभियाति स्यात् सेनसेध सेति षत्वं अभिषेणयति लोम्नामनुमार्ष्टि अनुलोमयति त्वचं गृह्णाति त्वचयति अकारान्तत्वनिपातनं अप्रत्ययस्य लोपो माभूत् इति यत्वं कृते

ॐ

काजिति प्रकृतिभावः नचात्र उपधायावृद्धिप्रसंगः तस्मादकारात्तु इतिनिपातनम शुद्धयति।
वर्मणासंरत्वयति संवर्मयति वर्णं गृह्णाति संवर्णयति चूर्णैन विध्वंसयति चूर्णयति स्तावङः
खेत त्रिपायांस्तावंकरोति स्तावयति ङः खयति हस्तपादान्निरसने हस्तेन निरस्यति अपहस्त
यति पादेन निरस्यति निष्पादयति श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणांपश्च ॥ तरेतकलोपः
श्च श्वेताश्वमाचष्टे श्वेताश्वस्याश्वलोपः श्वेतयति अश्वतरस्य तरलोपः अश्वतरमाचष्टे अश्वय
ति गालोडितस्य इतलोपः गालोडितमाचष्टे गालोडयति आह्वरकस्य कलोपः आह्वरकमाच
ष्टे आह्वरयति लघुंकरोति लघुंकरोति तमाचष्टे तत्करोति इति णिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिक
स्येति टिलोपः अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति स्थानिवद्भावान्निमित्तत्वः एवंस्य विधौ कार्ये कर्त्तरि
ष्ठस्यानिवद्भावात् अस्याभनिवत्वाद्वृद्धिर्नभवति लघयति पटयति स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रा
णांयणादिपरं पूर्वस्य च गुणः स्थूलादीनां परंयणादि इति लुप्यते पूर्वस्य च गुणो भवति णौ
परे स्थूलमाचष्टे स्थवयति दूरमाचष्टे दवयति क्षपयति क्षोदयति प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल
गुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रपद्राघिवृन्दाः प्रियस्थिरस्फिरोरुबहु
ल गुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारक इत्येतेषां प्र। स्थ। स्फ। वर्। बंहि। गर्। वर्षि। त्रप्। द्राघि। वृन्द इत्येते आ
देशा भवन्ति यथासंख्येन प्रियंकरोति प्रियस्य प्रइत्ययमादेशो भवति प्रकृत्यैकाजिति प्रकृ

दै॰
पा॰
१४७
147

ति भावः। ग्रंवाजिनीतीति वृद्धिः। प्रातिकेभ्यादिना पुक् प्रापयति स्थिरं करोति स्थापयति स्फापय।
ति वारयति गुरुं करोति गरयति बहलमाचष्टे करोति वा बंहयति गरयतीन्यत्र वृद्धिर्न भवति
वृद्धिर्न भवति बहोर्लोपो भूच बहोः इष्टस्य यिट् चेति न भवति अत्र वृद्धिर्न भवति प्रगं वृन्दे।
पुनर्वचनाद्विधिर्निषिद्धस्येति प्रयोगाः हंएषशब्दः प्रयज्यते वृद्धं करोति वर्षयति त्रपय
ति द्राघयति वृन्दयति प्रातिकं बाढयोर्नेदसाधौ ॥ प्रातिकमाचष्टे नेदयति बाढमाचष्टे सा।
धयति बहोर्लोपो भूच बहोः बहुलमिष्ठवद्भातिवचनादिष्ठस्य यिट् चेति न भवति भावय
ति पृथुमाचष्टे रऋतो हलादेर्लघोरिति रत्वम् ऋकारस्य रेफो भवति प्रथयति म्रदयति ऋ
शयति भ्रशयति कृशयति परिब्रढयति वा। एतेभ्यो णक कण्ड्वादिभ्यो यक् प्रत्ययो
भवति द्विधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्यः प्रत्ययो विधीयते।
न प्रातिपदिकेभ्यः कण्डूं करोति कण्डूयते इति कण्डूयते कण्डूयति माणवकः प्रकूजत् प्रकूयते प्र
कूयति महीयति अतो लोपः भाव्यतीत्यादयः कमो णिङ् कामयते इत्यादि तथा कण्डूयता त्वं।
न्न द्विवचनमेकाचो यथेष्टं नाम धातूनां वक्तव्यं पुपुत्रीयिषति पुत्रीयियिषति प्रशिश्चीयि।
षति अश्चीयियिषति इत्यादि आयादय आर्धधातुके वा आर्धधातुकविवक्षायाम् आयाद
यः प्रत्यया वा भवन्ति कामिता कामयिता इत्यादि ण्यं जनादिच्चु पुत्रीययति राजीययति राज्ञा।

डो॰

नीययति कणीययति इत्यादिकं दूययति थीस्य विभाषाप्राप्येति मव्यायययति तथा कामयतो
त्यादि तथा चट् अउभत्रीयत् अजउणीयत् अजहृणीयत् इत्यादिस्सर्वे लकाराः सवि
स्तारमावर्तनीयाः ॥ इति सन्नाम समाप्तः ॥ लुङ् ॥ भूते इत्येव भूते र्थे वर्तमानाद्धातोर्लुङ्।
प्रत्ययो भवति अकारीत् अहारीत् अजाहि निर्देशाः किमर्थः अद्यश्वो भक्ता हि ग्रामिष्यामिश्रमाद्
नपरोक्षे लोकविज्ञाने प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः अरुणद्यवनः साकेतम् अरुण
द्यवनो माध्यमिकान् परोक्षे इति किम् उदगादादित्यः लोकविज्ञाने इति किं चकार कटं देव
दत्तः प्रयोक्तुर्दर्शनविषये इति किं जघान कंसं किल कृष्णनाथः ॥ अभिज्ञावचने लृट् ॥ अ
भिज्ञा स्मृतिः तद्वचने उपपदे अनद्यतने भूते लृट्प्रत्ययो भवति लङोपवादः अभिजा
नासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः अभिजानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः वचनग्रहणं
पर्यायार्थं अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसे इत्यादि ॥ न यदि ॥ यच्छब्देन सहिते अ
भिज्ञावचने उपपदे लृट्प्रत्ययो न भवति पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते अभिजानासि देवद
त्त यत्कश्मीरेष्ववसाम वसनामं स्मा यनेन तपरं किंचिल्लप्यते विभाषा साकांक्षे ॥ यदीति
नानुवर्तते उभयत्र विभाषेयम् अभिज्ञावचने उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा
लृट्प्रत्ययो भवति साकांक्षाचेत्प्रयोक्ता लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे च प्रयोक्ता साकांक्षा भ

हे॰ पा॰
१४८
148

वति अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि यदि त्वपि अभिजानासि दे
वदत्त यत् कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि वासो लक्षणं भोजनं लक्ष्यम् परोक्षे लि
ट् भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लिट् प्रत्ययो भवति ननु च धात्वर्थः परोक्षः सर्व
सत्यमेतत् अस्ति तु लोके प्रत्यक्षाभिमानः सर्वत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते चकार ज
हार उत्तमविषयेऽपि विज्ञेया लोपात्परोक्षतामत्येवतस्य यथा मत्तोऽहं कलिङ्गाञ्जगाम नाहं
दक्षिणापथं प्रविवेश हशश्वतोर्लङ् च भूतानद्यतने परोक्षे इति लिटि प्राप्ते हशश्वतो
रुपपदयोः लङ् प्रत्ययो भवति चकाराल्लिट् च इति हाकरोत् इति ह चकार शश्वदकरोत्
शश्वच्चकार प्रश्ने चासन्नकाले भूतानद्यतने परोक्षे इति वर्त्तते इति विशेषमेव द्रष्टव्यः प्रश्ने
आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे भूतानद्यतने परोक्षे वर्तमानाद्धातोः लङ्लिटौ प्रत्ययौ भवतः क
श्चित्कञ्चित्पृच्छति अगच्छद्देवदत्तः जगाम देवदत्तः आसन्नकाले इति किं भवं तेऽस्यासि
जघान कंसं किल वासुदेवः ॥ लट् स्मे ॥ भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लट् प्रत्ययो भ
वति स्मशब्द उपपदे एवं स्म पिता ब्रवीति एवं स्म उपाध्यायः कथयति ननौ पृष्टप्रतिवचने
अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तं भूतसामान्ये विधिरयम् ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रति
वचने गम्यमाने भूते लट् प्रत्ययो भवति लङोऽपवादः अकार्षीः कटं देवदत्त ननु करोमि भोः

डो.

अवोचस्त्वं किंचिद्देवदत्त ननु ब्रवीमि भोः पृष्टप्रतिवचने इति किं नन्वकार्षीः माण
वकः नन्वोर्विभाषा नशब्दे नुशब्दोपपदे पृष्टप्रतिवचने गम्यमाने विभाषा लट्प्रत्ययः अका
र्षीः कटं देवदत्त न करोमि भोः नाकार्षम् अहं नु करोमि नन्वकार्षम् नन्वकार्षम् पुरि ल
ङ् चास्मे ॥ अयं तत्र निहमंडूकप्लुत्यानुवर्तते पुराशब्दे उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्य
तने विभाषा लट्प्रत्ययो भवति लङ्लुङ्भ्यां तु यथाविषयमन्योपि प्रत्ययो भवति वसन्ति
रः इह पुरा छात्राः अस्मे इति किं नत्वैनः स्म पुरा पुरा अधीयते वर्तमाने लट् प्रारब्धोपरि
समाप्तश्च वर्तमानः कालः वर्तमाने अर्थे वर्तमानाद्धातोः लट्प्रत्ययो भवति पचति नय
ति यावत्पुरानिपातयोर्लट् प्रत्ययो भवति इत्येव यावत्पुराशब्दयोः निपातयोः उपप
दयोः भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति यावद्भुंक्ते पुरा भुंक्ते निपातयोरिति किं
यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते करणभूतया पुरा व्रजिष्यति विभाषा कदाकर्ह्योः कदाकर्हि
इत्येतयोः भविष्यति काले विभाषा लट्प्रत्ययो भवति कदा भुंक्ते कदा भोक्ष्यते कदा भोक्ता
कर्हि भुंक्ते कर्हि भोक्ष्यते कर्हि भोक्ता किंवृत्ते लिप्सायां विभाषेति वर्तते किमो वृत्तं किंवृत्तं तेन
तद्ग्रहणेन विभक्त्यन्तरम् प्रतीयात् डतरडतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते किंवृत्ते उ
पपदे लिप्सायां गम्यमानायां भविष्यति काले विभाषा लट्प्रत्ययो भवति लब्धुमिच्छा लि

९५

हे॰
पा॰
१५५
149

सा प्रार्थना अभिलाषः। कं भवंतो भोजयंति कं भवंतो भोजयिष्यंति काले विभाषा लट्प्रत्य
यो भवति लब्धुमिच्छा लिप्सा प्रार्थना अभिलाषः। कं भवन्तो भोजयिष्यन्ति कं भवन्तो भोजयि
तारः लब्धुकामः पृच्छति कतरः भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा लिप्सायामिति किं कः पा
टलिपुत्रं गमिष्यति लिप्स्यमानः सिद्धौ च विभाषेत्येव लिप्स्यमानात्सिद्धिः लिप्स्यमानसि
द्धिः तस्यां गम्यमानायां भविष्यति काले विभाषा लट्प्रत्ययो भवति अकिंवृत्तार्थ आरंभः।
अर्थिने यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गंता लिप्स्यमानाद्भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचष्टे वर्तमाने ता दाता ताः संप्रो
हस ह याति लोडर्थलक्षणे च॥ लोडर्थलक्षणः प्रैषादिः स लक्ष्यते येन धात्वर्थेन स लो
डर्थलक्षणो धात्वर्थः तस्मिन्वर्तमानाद्धातोः भविष्यति काले विभाषा लट्प्रत्ययो भव
ति उपाध्यायश्चेदागच्छति उपाध्यायश्चेदागमिष्यति उपाध्यायश्चेदागंता अथ त्वं छंदोऽधी
ष्व अथ त्वं छंदोऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीष्व उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैषस्य लक्ष
णं लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यतीत्यनुवर्तते विभाषा लोडर्थलक्षणे इति च॥ ऊर्ध्वमौ
हूर्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोः लिङ्प्रत्ययो भवति चकाराल्लट्
च विभाषा ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवति ऊर्ध्वमौहूर्तिकः निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च भवि
ष्यत्स्वेतद्विशेषणम् ऊर्ध्वमौहूर्तिकः उपरि मुहूर्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत् उपाध्यायश्चे

उ॰

ह्यागमिष्यति उपाध्यायश्चेदागंता अथ त्वं छंदोधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीष्व वर्तमान
सामीप्ये च ॥ वर्तमानाद्वा समीपमेव सामीप्यमस्य पदात् स्वार्थिकस्त्यञ् ब्राह्मणादेचतुर्वर्ण्या
दिसिद्ध्यर्थम् वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोर्विभाषा वर्तमान
वत्प्रत्यया भवंति वर्तमाने लडित्यारभ्य यावद् उणादयो बहुलमिति वर्तमानप्रत्यया उक्ता
स्ते भूते भविष्यति विधीयते कदा देवदत्तागतोसि अयमहमागच्छामि आगच्छंतमेव मां विद्धि
अयमागमनमेषोः स्मागतः कदा देवदत्त गमिष्यति एष गच्छामि गच्छंतं मां विद्धि गमि
ष्यामि गंतास्मि वत्करणं सादृश्यार्थं येन विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहिता प्रकृतस्तु
पपत्रादिना तथैवात्र तत्र वर्ति पवमानः यजमानः अलंकारिष्णुः सामीप्यग्रहणमिति
किम् विप्रकर्षविवक्षायां माभूत् परुद्गच्छत्पाटलिपुत्रं वर्षेणागमिष्यति योमन्य
ने गच्छामीति पदं वर्तमानएव काले वर्तते कालांतरगतिस्तु वाक्यांतरात् भवति न च
वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारे युज्यते नातः एवं वाक्यार्थं प्रतिपत्ति पदार्थं प्रतिकारण
मिदं मनाक् स्मर्तृणीयमेव तथा च कारिष्यति वर्षेणागमिष्यतीति सर्वमुपपद्यत एव आशं
सायां भूतवच्च लत्येवर्तमानसामीप्य इव वर्तते आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्रिया
र्थस्य प्राप्तमिच्छा तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयस्तत्र भविष्यति काले आशंसायां

९६

टैं॰ पा॰ १५० 150

गम्यमानायां विभाषा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति चकाराद्वर्त्तमानवच्च उपाध्यायश्चेदागमि-
ष्यति उपाध्यायश्चेदागमत् उपाध्यायश्चेदागतः एतेन व्याकरणमधीमहे अध्यैष्यामहे
अध्यगीष्महे ॥ एतद्व्याकरणमधीतम् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः तेन लङ्लिटौ
न भवतः आशंसायामिति किम् आगमिष्यति क्षिप्रवचने लृट् आशंसायामित्येव क्षि-
प्रवचने उपपदे आशंसायां गम्यमानायां लृट्प्रत्ययो भवति भूतवच्चेत्यस्यापवादः उ-
पाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति एतेन व्याकरणमध्येष्यामहे वचनग्रहणं पर्यायार्थम् शी-
घ्रमाशु त्वरितमध्येष्यामहे नेति कर्त्तव्यं लृड्ग्रहणं लृटोपि विषये यथा स्यात् इति श्वः
क्षिप्रमध्येष्यामहे आशंसावचने लिङ् आशंसा उच्यते येन तदाशंसावचनम् तस्मिन्नु-
पपदे लिङ्प्रत्ययो भवति भूतवच्चेत्यस्यापवादः उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तो-
ऽधीयीय आशंसे अधीयीय आशंसे अधीयीय नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः भूता-
नद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ तयोः प्रतिषेधः अनद्यतनवत्प्रत्ययवि-
धिर्न भवति क्रियाप्रबन्धसामीप्ये च गम्यमाने क्रियाप्रबंधः सातत्येनानुष्ठानम् देशकालानां सामी-
प्यमन्ति तुल्यजातीयेनाव्यवधानं यावज्जीवं युक्तोऽध्यापयिष्यति सामीप्ये खल्वपि येयं पौर्णमा-
स्यतिक्रान्ता तस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित सोमेनायष्ट सा वा समधित येयममावस्यागामिनी

डो॰

तस्यांउपाध्यायोग्नीनाधास्यति सोमेनयक्ष्यति गांदास्यति द्वौप्रतिषेधौयथाप्राप्त
स्याभ्यनुज्ञायतेभविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन् ॥ अनद्यतनइतिवर्त्तते ॥ अक्रियाप्रबंधार्थं
सामीप्यार्थंवचनम्भविष्यतिकालेसति अवरस्मिन्विभागेअनद्यतनवत्प्रत्ययवि
धिर्नभवतियोयमध्वागंतव्यआपाटलिपुत्रात्तस्ययदवरंकौशांब्यास्तत्रद्विरोदनंभो
क्तास्महेतत्रसक्तून्पातास्मः ॥ अवरस्मिन्निति किम् योयमध्वागंतव्यआपाटलिपु
त्रात्तस्यपरंकौशांब्याः तत्रद्विरोदनंभोक्तास्महेतत्रसक्तून्पातास्मः ॥ इहतु
देशकृतमर्यादाउत्तरत्रकालकृता ॥ कालविभागेचानहोरात्राणाम् ॥ भविष्यतिम
र्यादावचनेवरस्मिन्निति सर्वमनुवर्त्ततेकालमर्यादायांविभागेसति अवरस्मिन्प्र
विभागेभविष्यतिकालेअनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्नभवतिनचेदहोरात्रसंबंधीस
विभागः तेषांचयोविभागेप्रतिषेधः नाहोरात्रैः कालवाचिनः प्रतिषेधः पूर्वेणैवसि
द्धेवचनमहोरात्रप्रतिषेधार्थंम् ॥ योगविभागउत्तरार्थः ॥ योयंसंवत्सरआगामीउत्तरस्य
यदवरमाग्रहायण्यास्तत्रयुक्ताअध्येष्यामहेतत्रओदनंभोक्ष्यामहे ॥ भविष्यतीत्येवयो
यंसंवत्सरोतीतस्तस्ययदवरमाग्रहायण्यास्तत्रयुक्ताअध्येतास्महेतत्रौदनंभोक्ता
स्महे अवरस्मिन्नित्येवपरस्मिन्विभाषांवक्ष्यति अहोरात्राणामितिकिं त्रिविधस्तुपा

५०

उ॰
पा॰
१५८
151

हृगांयोयंमासआगामीतस्ययोवरःपंचदशरात्रस्तत्रयुक्ताअध्येतास्महेतत्रसक्तून्
पातास्मःसर्वस्याहोरात्रस्यायंप्रतिषेधःपरस्मिन्विभाषाभविष्यतिमर्यादावचनेका
लविभागेचानहोरात्राणामितिवर्त्ततेकालमर्यादाविभागेसतिभविष्यतिकालेपरस्मि
न्विभागेविभाषाअनद्यतनवत्प्रत्ययविधिःनभवतिनचेदहोरात्रसंबंधीप्रविभागःअ
वरस्मिन्पूर्वेणप्रतिषेधउक्तःसंप्रतिपरस्मिन्नप्राप्तएवविकल्पउच्यतेयोयंसंवत्सरआ
गामीतस्ययत्परमाग्रहायण्यास्तत्रयुक्ताअध्येष्यामहेतत्रयुक्ताअध्येतास्महेतत्रसक्तून्पा
स्यामःतत्रसक्तून्पातास्मःभविष्यतीत्येवयोयंसंवत्सरोतीतस्तस्ययत्परमाग्रहायण्या
मर्यादावचनेइत्येवयोयंमित्येवयोयंनिरवधिःकालआगामीतस्यपरंयदाग्रहाय॰
ण्याःकालविभागइत्येवयोयमध्वागन्तव्यआपाटलिपुत्रात्तस्ययत्परंकौशाम्ब्याहृति॰
सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्ययानदाहृयोः ॥ लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौभविष्यतीत्यनु
वर्त्ततेहेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिकंलिङोनिमित्तंतत्रलिङ्निमित्तेभविष्यतिकाले
लृङ्प्रत्ययोभवतिक्रियातिपत्तौसत्याम्कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिःक्रियायाःक्रि
यातिपत्तिःदक्षिणेनचेदायास्यन्नशकटंपर्याभविष्यत्यदिकमलकमाह्वास्यन्नशकटं॰
स्यपर्याभवनंलक्ष्यतेअभोक्ष्यतभवान्घृतेनयदिमत्समीपेआसिष्यतेभविष्यत्वं

उ॰

त्वविषयमेतद्वचनात् भविष्यत्प्रत्ययो भवनमह्नेत्वमत तद्वेत्तभूतकमल्लकाह्वानलिंगे
न तत्वेभिपननम्य प्रयाणात्तुरात्वगम्यवल्लावाकोस्प्रयुक्ते यदिकमलकमह्वास्यात्ततः
शकटंपर्यभविष्यत् इत्रिहेतमतोरह्वनापर्यभवन्योर्भविष्यत्कालयोरितिपत्तिः
तोवावगत्यवगम्यते ॥ भूते च ॥ लिंनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ विविह्निस्वमनुवर्तते
सर्वेण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते भूते च काले लिंनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां
भोल्ट्प्रत्ययो भवति तत्ताप्येरित्यात्म्य लिंनिमित्तविधानमेतत् प्रत्यत्तो विकल्पं व
त्यति दृष्टो मया भवत्पुत्रो न्नार्थी चंक्रम्यमाणः अपरश्च ब्राह्मणार्थी यदि सत्तेन दृष्टोभ
विष्यत् ततभोक्ष्यत अथभोक्ष्यत न तत्भुक्तवान् अन्येन पथा सगतः ॥ अतः हृदन
नयः प्रतन्यते ॥ धातोरित्यधिकारः ॥ यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ॥ आतृतीया
ध्यायपरिसमाप्तेर्धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥ कृत्यनुवर्तमाने ॥ कृदतिङ् ॥ अस्मि
न् धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवति ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ अस्मिन्
धात्वधिकारेऽसरूपः अपवादप्रत्ययो बाधको भवति स्त्र्यधिकारविहितं प्रत्ययं वर्ज
यित्वा ॥ ण्वुल्तृचौ वुल्तृचौ उत्सर्गौ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इत्यपवादः तद्विषये ण्वुल्तृचा
वपि भवतः विक्षिपः विक्षेपकः विक्षेप्ता असरूप इति किम् कर्मण्यण् उत्सर्गः अतोनु

पतन्नाकारस्यापवादः स नित्यं बाधक एव गणोदेः कं बलदः नानुबंधकृतमसारूप्यं स्त्र
स्त्रियामिति किं स्त्रियां क्तिः कृत्सर्गः अत्ययाऽदरस्यापवादः स बाधक एव चिकीर्षा जिहीर्षा
शत्रादय उच्यते ॥ शानशत्रौ ॥ एषु वस्तुवादिस्सर्वे कार्यं प्रत्ययथाप्राप्तं स्त्वादयः सर्वे
उस्वाधीनामर्थो स्त्रिषु सविस्तरं प्रागेव सविस्तरं प्रागेव सर्वं ते प्रदर्शिताः अपि च बहूनं
नाप्रयोगाबाच्यलिंगाः भवन् भवंतौ भवंतः इत्यादि शप्यानो नित्यम् स्त्रियाम् गितश्चे
ति ङी भवंती भवंत्यौ भवंत्यः इत्यादि नपुंसके भवत् भवती भवंति इत्यादि पचन् पचं
तौ पचत् पचमानः पचमानौ पचमानं नेदन् नेदती नेदत् धंसमानः धंसमानौ धं
समानम् प्रदंती प्रदत् शयनाः शयानौ शयानम् इत्यादि ब्रुवन् ब्रुवती ब्रुवत् ब्रुव
णः ब्रुवाणौ ब्रुवाणं यान् याती याती यात् यांति एवं भावन् भांती भाती भात् भाती भांती नाभ्य
स्ताद्धुन्नगिति नुमभावः जुह्वन् बानउंसकस्येति सर्वनामस्थाने परे नुम् जुह्वति ज
ह्वत् तजिहानः तजिहानौ तजिहानम् दधत् दधानः दधानौ दधानम् इत्यादि दीव्य
न् दीव्यत् दीव्यत् ---- प्रसूयमानः प्रसूयमानौ प्रसूयमानम् नह्यन् नह्यती नह्यमा
णः इत्यादि सुन्वन् सुन्वती सुन्वत् सुन्वानः विन्दन् विन्दती विन्दत् इत्यादि तरदन्
तरदती तरदंती तरदत् तरदानौ तरदंतौ म्रियमाणः मंचन् मंचंती मंचती मंचत् मंचमा

डो॰

नः रुंधन् रुंधती रुंधत् रुंधानः भुंजन् भुंजती भुंजत् भुंजानः तन्वन् तन्वती तन्वत् तन्वा
नः कुर्वन् कुर्वती कुर्वत् कुर्वाणः क्रीणन् क्रीणती क्रीणत् क्रीणानः गृह्णन् चोरयन्
चोरयंती चोरयत् चोरयमाणः एवं पालयन् प्रथयमाणः पिपठिषन् पिपठिषमाणः यङि
नो भूयमाणः पापठ्यमानः इत्यादि णिचि भावयन् भावयंती भावयत् भावयमाणः ।
भावे भूयमाने देवदत्तेन पच्यमाने मस्माभिः शय्यमाने सुवात्या मित्यादि सर्वत्र नपुंसके
कवचनांतमेव सर्वत्र कर्मणि प्रभिभूयमानः इंद्रादि सैन्येन प्रभिभूयमानो ऽत्र
प्रभिभूयमानं तमः पच्यमानः इत्यादि सर्वत्र व्यावर्तितव्यम् ॥ ताच्छील्यवयो
वचनशक्तिषु चानश् ॥ ताच्छील्यं तत्स्वभावता वयः शरीरस्य यौवनादि शक्तिः
सामर्थ्यं ताच्छील्यादिषु गम्यमानेषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये कतीह मुं
डयमानाः कतीह भूषयमानाः वयोवचने कतीह कवचं पर्यस्यमानाः कतीह शिखं
डं वहमानाः शक्तौ कतीह निघ्नानाः कतीह पचमानाः इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ इ
ङ्धार्योः शतृप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्तरि अकृच्छ्रः सुखसाध्यः स धात्वर्थो वि
द्यते यस्य सो ऽकृच्छ्री अधीयन् पारायणं धारयन्नुपनिषदम् ॥ अकृच्छ्रिणीति कि
म् कृच्छ्रेणाधीते ॥ संबोधने च ॥ प्रथमा समानाधिकरणार्थे प्रारंभः संबोध

तृ॰ पा॰
१५३
153

नेविषयेलङ्ख्यशानचावादेशौभवतः हेपवन्हेपवमान ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः
लक्ष्यतेविज्ञायतेयेनतल्लक्षणम् जनकोहेतुः साध्वर्थविशेषणं चैतत लक्षणहेत्वोर्व
र्तमानाद्धातोः परस्य लटश्शतृशानचावादेशौभवतः नोचेल्लक्षणहेतूक्रियाविष
यौभवतः शयानाः भुञ्जतेयवनाः तिष्ठः शासतिगणकाः हेतौ अर्जयन्वसति अधीः
यानोवसतिक्रियायामितिकिं द्रव्यगुणयोर्माभूत यः कंपते सोऽश्वत्थः यदुन्नवततल्ल
घु ॥ तौसत् ॥ तौशतृशानचौ सदादेशौ भवतः ॥ लृटः सद्वा ॥ लृटः स्थानेसकौशतृ
शानचावादेशौभवतः पूर्ववदेवलडादिकार्यं भविष्यन् भविष्यन्ती भविष्यन्ती भविष्य
न्ते भावेस्यासिशमीयन्हन्तासि ॥ भावकर्मणोः ॥ इत्येवसिद्धे ॥ इतिवाचि ... ॥ भ
विष्यमाणो भाविष्यमाणौ वा अभिभाविष्यमाणे देवदत्तेयत्तदंतेन अभिभविष्यमाणे
वापोषिष्यमाणः पत्स्यन् पत्स्यमानः नंदिष्यन् धंसिष्यमाणः अत्स्यन् अत्स्यन्ती अत्स्य
न्तीवा अत्स्यन्त अत्स्यमानस्तेनाशायिष्यमाणः भावे अशायिष्यमाणम् शायिष्यमाणेवा
कर्मणि अतिशायिष्यमाणे देवदत्तेयत्तदनेन अतिशायिष्यमाणे वा वत्स्यन् वत्स्यमा
नेशास्त्रमित्यादि सवमालक्ष्यम् तथाचलिङ्वान्ग्ध ॥ तत्रस्थालिङः क्वसुरादेशो
भवतिकुरुकः कितौनोइप्रतिषेधः ॥ वस्वेकाजद्घसाम् ॥ कृतद्विवचनानामेका

ओ॰

वां धातूनामकारांतानां घसश्च वसाविडागमो भवतीति नियमात्तदन्येषां क्रादिनियम
लब्धमपीडभावः बभूवान् बभूवांसौ बभूवांसः तस्य वसोः संप्रसारणम् भुवो वुगि
ति वुक् बभूवुषी वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां द इति सम्पदः बभूवत् अत एकहल्
मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ ततः पकारात्वादिट् पचिवान् क्रादित्वाज्ञावात्सर्वत्रेडभा
वः एवं वत् सं पेचुषी संपचिवत् ननन्त्वान् ननन्तुषी ननन्तत् संविवान् संविवु
षी संविवत् जक्षिवान् जक्षुषी जक्षिवत् अदेर्घस्लादेशाभावे द्विवचने दीर्घैका
देशे कृते ऽपकाशत्वादिट् आदिवान् आदुषी आदिवत् ऋच्छतेः संप्रसारणस्य वदे
द्विवचने कृते सवर्णदीर्घः ततइट् ऊविवान् ऊवुषी ऊविवत् जुहुवांश्च जुहु
वान् जुहुवुषी जुहुवत् आतो लोपः इत्याकारलोपः प्रभिरधिवान् प्रभिरधुषी
प्रभिरधुषी प्रभिरधिवत् तस्थिवान् तस्थुषी तस्थिवत् दिदिविवान् दिदिवुषी
दिदिविवत् सन्नेहिवान् सन्नेहुषी सन्नेहिवत् सग्भ्वान् सग्भुषी सग्भवत् चि
किवान् चिचिवान् चिक्युषी चिकिवत् चिचिवत् ततन्हान् ततन्हषी ततन्हत्
सस्रूवान् सस्रुषी सस्रूवत् सस्ठान् सस्ठुषी सस्ठत् ररुधान् ररुधुषी ररुध्व
ययज्वान् ययज्युषी ययज्वत् तेनिवान् तेनुषी तेनिवत् चकृवान् चक्रुषी चकृवत्

वव्रश्चवान् वव्रश्चुषी वव्रश्चीवत् जिहृद्वान् जिहृद्रुषी जिहृद्वत् चोरयांचकृवान् चोरयां
बभूवान् चोरयामासिवान् इत्यादि गमहनविदविश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा
इडागमो भवति इट्पक्षे निवत्ताव्यम् इडि गमहनेत्युपधालोपः जग्मिवान् गतो धातोः
जगन्वान् विविद्वान् विविदिवान् विविश्वान् विविशिवान् ददृशिवान् ददृश्वान्
दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च वस्वाद्यानि त्येते शब्दा भाषायां च विशेषणानि पात्यन्ते तोदाश्व
दान इत्यस्य द्वित्वमभ्यासस्वित्वमनिट्त्वं च निपातनात् साह्वान् मीढ्वान् इति मिहस्ते चा
नम इत्यस्य द्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं च निपात्तनात् मीढ्वान् पचाने कानचो
वकाशश्छान्दसत्वात् ॥ इति भावादिपरिच्छेदः समाप्तः ॥ कृत्याः प्राक् ण्वुलः ॥१
प्रागेतस्मात् ण्वुलः शब्दाद्यानि तव्यादिप्रत्ययान् वक्ष्यामः कृत्संज्ञास्ते वेदित
व्या मलः कर्मणि भावे च कर्मकेभ्यः तयोरेव कृत्यक्तखलर्था भवन्ति कृत्यसंज्ञा तयोः
भावकर्मणोः कृत्यखलर्था भवन्ति कृत्यल्युटो बहुलम् कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययास्तु
इच्चयज्ञो नाम्नात्तो न्यत्रापि भवन्ति ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ अर्हतीत्यर्हः योग्यः अ
र्हेवार्त्ते गम्यमाने कृत्यस्तृचः प्रत्ययः भवन्ति चकारात् लिङ् च व्यातव्यानीयतः ॥१ ॐ·
धातोरिति वर्त्तते धातोः तव्यं तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति तकारे रेफो स्वरार्थो